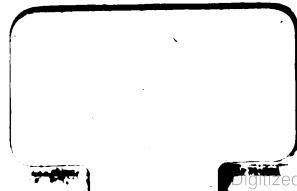

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

IndL 212.102

B

~~IndL 212.102~~

~~B~~

Harvard College
Library

THE BEQUEST OF

Charles R. Lanman

PROFESSOR OF SANSKRIT
1880-1926

THE
INSTITUTES OF NÁRADA

about 500 A.D. — Jolly, Rādā - bītā, p. 23

TOGETHER WITH COPIOUS EXTRACTS

FROM THE

NÁRADABHÁSHYA OF ASAḤAYA AND OTHER STANDARD COMMENTARIES.

EDITED BY

JULIUS JOLLY, PH. D.

PROFESSOR OF SANSKRIT AND COMPARATIVE PHILOLOGY IN THE UNIVERSITY
OF WÜRZBURG.

CALCUTTA:

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY, 57 PARK STREET.

1885.

Ind L 212.102.

B

~~Ind L 212.102.~~

v

B

HARVARD
UNIVERSITY
LIBRARY

P R E F A C E.

THE MSS. on which the subjoined *editio princeps* of the Nāradasmṛiti or Nāradiya Dharmasāstra is founded may be briefly described as follows :

1, A., the text of the Nāradasmṛiti together with Kalyāṇabhaṭṭa's revised edition of the ancient Commentary composed by Asahāya. This MS., which was kindly lent to me by Professor Bühler, is a modern but careful transcript, in the Devanāgarī character, of a modern Deccan College MS. It extends to the 21 para. of the fifth title of law only (p. 145); nevertheless it is by far the most valuable MS. of all, as far as it goes. In it, and its *codex archetypus*, the larger version of the Nāradasmṛiti has been preserved, whereas all the other MSS. that have been used for the present text contain the minor version. There can be little doubt as to the larger version being the earlier one of the two, especially as a number of ślokas which are attributed to Nārada in the standard Commentaries and Digests of Law are traceable to the larger version, whereas they are omitted in the minor one.¹ Other arguments showing the superior antiquity and authenticity of the larger version have been adduced in my volume of Tagore Law Lectures, p. 55; and the inference drawn from these arguments has been approved of by Professor Bühler, in the "Indian Antiquary". A. has therefore been made the foundation for the present work, as far as this MS. goes, and all deviations from it have been carefully noted in the critical foot-notes. The text, as given in A., exhibits a number of serious blunders and omissions, and the insertion of several spurious verses shows that it

¹ See e. g., pp. 27-37, 111-128. It is true that the minor version contains in its turn a few verses which are attributed to Nārada in the Commentaries, whereas the large version does not contain them. Thus e. g., a śloka identical with Manu VIII. 16 is attributed to Nārada in such an early work as Kshirasvāmin's Commentary of the Amarakosha. See Professor Aufrecht's remark in the Journal of the German Or. Society, XXVIII. 106. This śloka occurs in the minor version only.

has been tampered with by interpolators, of which Kalyānabhaṭṭa, the revisor of the work, may have been one. Fortunately, the copious Commentary by which the text is accompanied in A., renders it easy to discover and correct the majority of these mistakes. Further aid has been derived from the MSS. of the minor version, which agrees with the larger version to a very considerable extent, and from the numerous quotations from Nārada that are scattered throughout the Commentaries and Digests of Law. It was but rarely, therefore, that I had to resort to conjectural emendations of the text as given in A. Wherever all the MSS. of the minor version agree, their common reading has been designed as *Vulg.*, i. e., *Vulgata* in the critical foot-notes. Of the discrepancies between *Vulg.*, or some only among the MSS. of this class, on the one hand, and A. on the other hand, the more important ones only have been noted; and the vv. ll. of the MSS. of the minor version have been omitted entirely in the section on Ordeals where they are too numerous to admit of even adducing the more prominent discrepancies only. It will be seen from the Critical Notes how these principles have been worked out in detail. *An asterisk* has been added to those ślokas which are attributed to Nārada, or to some other minor Smṛiti writer such as Brīhaspati, Vyāsa, etc., in the Commentaries and Digests of Law.*¹ Those ślokas which are marked out by an asterisk may, therefore, be said to possess a special claim to be considered as genuine and authentic, which is absent in the others. It will be observed that a very considerable portion of the larger Nārada has been embodied in the authoritative compositions of the more recent jurists, and that this work has thus become to a very wide extent the foundation for the law and judicature of later times. The numerous vv. ll. which the quotations exhibit have as a rule not been quoted, as it is a well-known fact that these quotations were mostly made from memory. The *Viramitrodaya*—sometimes quoted as *Viram.* or *Vir.* in the foot-notes—is particularly abundant in quotations from the Nāradasmṛiti. Other printed works of this class which were used in preparing the present text are the following: Vijñāneśvara's

¹ The compositions of these several writers are frequently confounded in the Commentaries.

Mitâksharâ ; Vâchaspatimiśra's Vivâdachintâmaṇi ; Nilakanṭha's Vyavahâramayûkha. Of unpublished *Dharmanibandhas* I have used the following : Aparârka's Commentary of the Yâjñavalkya-smṛiti ; Nandapandita's Vaijayanti ; Devanâgabhaṭṭa's Smṛitichandrikâ ; Kamalâkara's Vivâdatâṇḍavâ ; Jagannâtha's Vivâdabhaṅgârnava ; Medhâtithi's Manubhâshya ; Vâchaspatimiśra's Vyavahârachintâmaṇi ; Dalapati's Vyavahârasâra. For the four last-named works, MSS. from my own collection have been used ; for the others I have been able to avail myself of MSS. from the Deccan College and from the India Office, which were kindly placed at my disposal by Mr. Chatfield and Dr. Rost.

For the latter portion of the Nâradasmṛiti, extending from V. 22 to the end of the chapter on Prakîrṇaka, the MSS. of the minor version, which were used as a secondary source only in the first part of the work, have served as foundation. The loss of the latter portion of the larger version may be regretted, however, there is every reason to suppose that the two versions did not differ so much in this part of the work, as in the previous chapters. The latter portion of the valuable table of contents which Asahâya-Kalyâṇabhaṭṭa gives in his Commentary (Vyavahâramâtrikâ, I. 21-25, p. 10 foll.) agrees very closely with the contents of the corresponding sections of the minor version. Moreover, the number of those texts which are attributed to Nârada in the corresponding chapters of the *Dharmanibandhas* or Digests of Law, without being traceable to this part of the minor version, is very small. Although, therefore, the larger version may have been somewhat fuller than the other one in this part of the work as well as in the preceding chapters, the additional matter that may have been contained in it is not likely to have been of much importance. I will now proceed to give some account of each of the six MSS. of the minor version, which have been designed collectively as *Vulg.* i. e., *Vulgata*.

2, B., the second out of the eight MSS. available for the present text, is a transcript, in my possession, of an undated Benares MS., in the Devanâgari character. This Devanâgari MS. which is very neatly written and corrected in many places is very valuable, though the final ślokas of the Sabhâprakarana and the 10 first ślokas of the first Vyavahârapada have been omitted accidentally. I owe this MS.

to the kindness of Dr. G. Thibaut, Principal of the Government College, Benares.

3, β., a Devanāgarī transcript, in my possession, of another undated Benares MS., likewise in the Devanāgarī character, which was the property of a well-known Dharmāśāstri, the late Bālaśāstri, of the Government Sanskrit College, Benares. The transcript was kindly procured for me by the late lamented Dr. Blochmann, then Philological Secretary to the Asiatic Society of Bengal. It is corrected throughout and belongs to the same class as B., but it is complete and an excellent check on B., though it exhibits a number of mistakes peculiar to itself.

The four MSS. which will now be noticed agree in omitting, in various places,* certain ślokas which are given in the other MSS. and apparently genuine, and have a number of other mistakes in common. Occasionally, however, their readings, as shown by the sense or by the quotations in the Dharmanibandhas, are decidedly preferable to the readings of the other MSS.

4, L., an India Office MS., in the Devanāgarī character, from Colebrooke's collection, dated Saṃvat 1857, (A. D. 1800-01). This MS. is perhaps the best representative of this class, and appears to have been the MS. referred to by Colebrooke when quoting from the Nāradasamṛti.

5, O., a Devanāgarī transcript, in my possession, of a Bengali MS. belonging to the Government Sanskrit College, Calcutta. This MS. omits several ślokas that are found in all other MSS., and exhibits many other blunders; nevertheless it has proved serviceable in many cases.

6, b., a modern Devanāgarī MS. in the R. Library of Berlin. This MS. is on the whole the least reliable one of all the MSS. consulted, as it abounds in omissions and serious blunders of every sort.

7, y. (sometimes printed Y.), a Devanāgarī copy, which was kindly lent to me by its owner, Professor Bühler. It is dated সন ১৯১ সাল which date corresponds to A. D. 1869, as has been pointed out to me by Professor Bühler. I have designed this MS. by the last letter but one of the alphabet, because it came into my hands later than any of the other MSS. except the Nepalese MS. of which I shall have to speak presently. It was not received till pp. 1-8 of this work had

been printed. It agrees, perhaps, more closely with C. than with any other MS., and is a very fair representative of its own class.

The *Dharmanibandhas* have proved even more useful for editing the second portion of the Nâradasmriti than they have been for editing the previous chapters, in which the assistance afforded by these works was generally rendered superfluous by the copious Commentary of Asahâya. Though I have tried, as much as possible, to adhere to the authority of the best MSS., it has seemed advisable, in more cases than one, to substitute a good reading of the Dharmanibandhas for an unmeaning or faulty reading of the MSS. Several other works of this class were used for this part of the Nâradasmriti, especially for Chapter XIII, besides those previously mentioned, *viz.*, Jimûtavâhana's Dâyabhâga, Nandapandita's *Datataka-mîmâmsâ* and other works on inheritance and adoption.

When I undertook to print the Nâradasmriti from the ample materials hitherto described, I could not disguise from myself the fact that other valuable MSS. of that work might turn up any day. Thus, a short time before I went to press, I had actually been made acquainted by Dr. R. Rost with a curious India Office MS., in the modern Grantha character, which is called Nâradasmriti in the colophons. This Nâradasmriti, however, which belongs to Dr. Burnell's collection, turned out to be an altogether different work from the law-book here edited. It consists of three *Adhyâyas*, of 149, 98 and 76 *slokas* respectively, and deals exclusively with *âchâra* and *prâyaśchitta*. It is possible that some or all of the five Nâradasmritis noticed in the recently published second volume of Professor G. Oppert's Catalogue of Sanskrit MSS. in private libraries of Southern India may be identical with Dr. Burnell's Grantha MS., which comes from the same part of India as these MSS.

8. N., a Nepalese MS.—At a much later period, when nearly the whole of this work was in print, Mr. C. Bendall, M. A., of the British Museum, showed me in London a palm-leaf MS. of the Nâradasmriti, in the Nepalese character, which had been discovered and purchased in Nepal by himself, a short time ago. This MS., which was most kindly and liberally placed at my disposal, is dated, at the close of the whole work, (Nepalese) Saivat 527 = A. D. 1407, and is therefore the earliest available MS. of the Nâradasmriti, if indeed

the date is as old as the remainder of the work. This is doubtful,¹ but the character of the writing seems archaic,² and a comparison of the contents of N. with the Indian MSS. proves it to be an excellent copy and a highly valuable check on all the MSS. of the minor version. Unfortunately, the first portion, up to V. 12, has been lost and replaced by a fragment of an altogether different work, on Nyāya. This loss is made up for to some extent by the addition, at the close of N., of two long chapters, on Theft and on Ordeals respectively. The first chapter, on Theft, has been printed at the close of the present text. There is every reason to consider it as the genuine production of Nārada, or whoever else was the author of the Nāradasmṛti, though it comes in after the last Vyavahārapada, and is omitted in the other MSS. and not included in Asahāya's table of contents of that work, as printed in the gloss on Vyavahāramātṛikā, I. 21—25 (pp. 10—12). Several texts from this chapter are quoted by Mitramiśra, the author of the Vīramitrodāya, and by other Commentators, who attribute these texts either to Nārada himself or to Bṛihaspati. Moreover, the ninth Adhyāya of the Code of Manu contains a precisely analogous section on Theft which is inserted at the close of the section on Vyavahāra and tacked on to the eighteen Vyavahārapadas, exactly as is the case with this chapter on Theft in the Nepalese MS. of the Nāradasmṛti.

The second additional chapter in N. is even more copious than the first. It is divided into seven sections, treating respectively of ordeals by balance, fire, water, poison, sacred libation, Taptamāsha (fishing a coin from a vessel filled with a boiling liquid), and of the choice of the various ordeals according to the value of the stolen chattel. It commences rather abruptly with three s'lokas taken from the customary admonition of a judge to the witnesses to speak truth when called upon to give evidence. The last colophon but one is remarkable : इति सानवे खम्भाले नारदप्रोत्तार्थं संचितार्थं अव-

¹ The date seems to be written in another hand than the text of the Nāradasmṛti. It may have been copied from the close of the first portion of N., a Nyāya work, which contains the same date (Samvat 527).

² See the table of letters in Mr. C. Bondall's Catalogue of Buddhist Sanskrit MSS. (Cambridge 1883).

हारप्रकरणं नाम उमाप्रभू । This colophon points to the close connexion between Manu and Nârada. The last colophon is preceded by the following statement of the author of the Nepalese Commentary : इदमस्पृष्टिं द्वारा दुर्विज्ञेयं यथोदितम् । नारदीयं यदस्त्रौ व्यायमासं महार्थवत् ॥ तस्येच लिखाते दीक्षा स्पष्टा नेपालभाषया । इसां विज्ञाय भूपाल्यास्वरन्तु व्यायवर्तना ॥ “The highly important law-book of Nârada, which is difficult to understand for slow-minded persons, has been promulgated as above. Of that work, a clear Commentary is written here in the Nepalese language. Kings shall study it and (having done so) shall follow the path of righteousness.” Though there can be no doubt that the chapter on ordeals has formed an integral part of the Nâradasmriti as commented on by the Nepalese Commentator, it could hardly have been included in the original composition of Nârada. It is true that it agrees to a very considerable extent with the section on ordeals as printed in the present work (pp. 108—128), whereas another portion of its contents agrees with the minor version of Nârada, and a third portion is identical with texts usually attributed to Kâtyâyana, Pitâmaha and other minor Smriti writers. However, the subject of ordeals forms part of the law of evidence ; and as, in the present text, it has been treated in its proper place, there is no reason why it should again be treated at the close of the work. I have, therefore, refrained from printing the text of this chapter, as given in N., especially as it is full of copyist’s mistakes which make it very difficult to establish the true readings everywhere without the help of other MSS. Of the chapter on Theft also I should have been quite unable to prepare a readable text, but for the assistance afforded by the analogous rules contained in the Code of Manu, and by the quotations from Nârada in the Commentaries.

In the previous portion of the work also, the Nepalese MS. exhibits a considerable number of blunders ; nevertheless, as mentioned before, it is extremely valuable for that part of the Nâradasmriti. It may be presumed that a good copy of the Nâradasmriti was brought into Nepal at an early period. I subjoin a list of the more important *variae lectiones* of N., as opposed to the readings of the Indian MSS. It will be noticed that, in a number of cases, the corrections suggested by N. have been anticipated in the present

text. The sign of an asterisk * has been added to those readings which are confirmed by the quotations from Nârada in the Commentaries and Digests of Law. A few minor copyist's mistakes in N. have been corrected.

INDIAN MSS.	NEPALESE MS.
V. 11. यथाकालमधीयौन	यथाकालमधीयौना
V. 13. अविधिनाथवा बद्धा or अ- भ्यनार्थं शास्यः स्याद्	अवधेनाथवा चन्याद्
V. 22. ज्ञेय उत्तमो मध्यमो उत्तमः ।*	हष्ट उत्तमाधममध्यमः ।
V. 26. अनाकालभृतो लोके	अनाकालभृतसद्दु
V. 29. प्रमादावनिनो	प्रमादाल्पामिनोः
V. 31. संभितिं यदुभिते*	संभितिं यदुभिते
VI. 4. क्रियेपकरणं चैषां...यत्प्रत्य- दाहतम् ।*	कर्मापकरणं चैषां... प्रति यदाहतम् ।
VI. 5, 6. See p. 151.	
VI. 10. गोपे संदेशाच्चा०	कासि इपुर्वे त्यजन्कर्म भृतिनाशा त्य- चार्चिति । खामिदेषादपाक्रमन्यावत्ता- तकमैमृषात् ॥* भृतिपदभागमादद्या- त्यथि युग्मातं त्यजन् । अददत्कार- यित्वा तु कर्मवान्योदया भृतिः ॥
VI. 11. ता गोपः	प्रोक्तं संदेशो वा०
VI. 13. वोदुमर्हति गोपकां विनय- चापि राजनि ॥*	ता गावः गोपक्षचापराधोनि स च तद्वोदुमर्हति ॥
VI. 14.	N. inserts the following sloka here: बालाचमैपरे सव्यौ वस्तिवा- शूनि रोचनाम् । दद्यात्यगुमते सर्वे स्वतेष्वद्वार्त्य दर्शयेत् ॥ See Manu VIII, 234.
VI. 15. अजाविके तथार्द्दे...।...न पालक्षण्यं किविवौ ॥	अजाविके तु संश्के...।... पाले तर्कि- चिष्ठं भवेत् ॥ See Manu VIII. 235. After this sloka, N. in- serts the following: तासा चैवा- निरजानां चरम्भीनां मिथो वने । या उत्तरुच्छ इको चन्यान्नं पालक्षण्यं कि- विवौ ॥ See Manu VIII. 236.
VI. 16. खामिनश्चापि शंसति ॥	खामिनः स्वस्य शंसति ॥*

INDIAN MSS.

VI. 17. पालश्च खामिदैनात् ॥
 VI. 18. दिक्षुदाम्रयात् ।
 VI. 19. *
 VI. 20. द्वचकादेष्टकादिकम् ॥
 VII. 2. रक्षः क्रमात् ॥
 VII. 4. न गूचेतागमं ... एविक्षय...
 VII. 5. न तदामद् ।
 VII. 6. कृष्णा
 VII. 7. 8.
 VIII. 2. कोके इतिगिदिविधे इयः
 VIII. 3. गवितं तुष्टितं
 VIII. 4. क्रोते... ल्लावरस्योदये
 VIII. 5. एत्तद्येदपचौयेत
 VIII. 6. See p. 158, notes.
 VIII. 7. पर्णे तु
 VIII. 8. तथान्यस्ते विक्रीतं... विनयं
 वेद राजनि ॥
 VIII. 9. क्रीतं... । विक्रीतानकाद-
 न्य विक्रीता नापराधु-
 यात् ॥
 VIII. 10. विधिरेव... समवै
 VIII. 11. सदा लाभार्थमासाद्य
 IX. 1. क्रीतानुश्य इत्येतद्
 IX. 4. क्रीता or क्रोता
 IX. 5. मणिमुक्ताप्रवाल्लाग्नां...
 IX. 6. दशाहात्... एकाहातो
 IX. 9. एवंल्लाग्नु... जीर्णं जीर्णे-
 स्यानियमः इये ॥
 IX. 10. सवेष्टा देतुरप्रिक्षिया विष्टो ।
 IX. 13. इतम् ॥
 IX. 15. देव

NEPALESE MS.

पालश्चाकादिर्देवैनात् ॥
 दिक्षुमावर्षेत् ।
 Omitted.
 त्वं विक्षयेत्तद्यापि वा ॥
 रक्षः क्रमात् ॥
 कथयेत्तागमं... द्विविधः N. insect to
 the following after 4: क्रीता
 इत्तद्यित्तो यत् त्रयो विक्रीय इव च ।
 अहतः स तु विक्रीता अवदारेविधे
 चित्तिः ॥
 न तदामद् ।
 इहा
 These two slokas are inverted in
 position.
 इये तु दिविधे ज्ञेय
 गवितं तुष्टितं
 क्रोतुर्द्वयं... ल्लावरस्य ल्लाद्य
 एवंल्लेदपचौयेत
 उपहन्त्येत
 मूल्यं तु
 तथान्यस्ते विक्रीतं... विनयं नापराधु-
 यात् ॥
 क्रीता... । स रवास्य भवेद्दोषो विक्रीतुर्ने
 प्रयच्छतः ॥
 विधिरेव... समवान्
 स च लाभो इवमासाद्य
 क्रीतानुश्य इत्येव
 क्रोता
 मुक्तावच्चप्रवाल्लाग्नां...
 दशाहात्... एकाहो दोऽन्
 एवंल्लाग्नु... जीर्णं तवैः न ल्लावदि-
 चयेत् ॥
 भाष्टार्णा पुनरावधेन अूतम् ।
 ल्लाम् ॥
 ल्लव

INDIAN MSS.	NEPALESE MS.
IX. 16. पश्चात्तामागरं तथा ॥	पश्चात्तामागरं यस्य याहाशः ॥
X. 1. २ पाषाढः	पाषाढः*
X. 8. यज्ञेषाम्*	यज्ञेषाम्
X. 4. नाग्नकूलं	प्रतिकूलं*
XI. 2. नराः ॥	नानाः ॥
XI. 3. वनजीविनः ॥	वनगीचराः ॥*
XI. 4. ०कपालैश्च	०कपालाल्क्ष्यः
XI. 10. समाचितः ।	समुद्धयेत् ।*
XI. 13. १४.०	Omitted.
XI. 15.	Omitted.
XI. 17. सध्ये तु येतुनै प्रतिविध्यते ।*	सध्ये येतुनै प्रतिविध्यते । या इत्यवाप्ति सहायुषो इत्यवाप्त्य*
XI. 18. द्विविधः प्रतः... तद्विवर्तने- नात् ॥*	द्विविधा ज्ञेयः... तद्विवारणात् ॥
XI. 19. अभ्युदकेन तु	अभ्युदके सति
XI. 20. न स तत्पत्तमाग्	न तस्य फलमाग्
XI. 26. स्थान्तेचम्*	स्थान्तेचम्
XI. 27. राजप्रसादादन्यज न नक्षोगः परं नयेत् ॥	राजा प्रसादादन्यज न तं भोगं निवर्तयेत् ॥
XI. 29.	Omitted.
XI. 80. महोक्तो वाजिकुञ्चरो ।*	महियाजाश्चकुञ्चराः ।
XI. 81. द्वी माषो महिषों तथा *	महिषी द्विगुणं ततः ।
XI. 82. अदण्डाग्नकौ गौच्य द्वति- का वाभिसारिष्टौ ॥	अदण्डा गर्भिष्टौ गौच्य प्रसूताशाभिसा- रिष्टौ ॥
XI. 83.	Omitted.
XI. 84. सद्गाया द्विगुणः प्रीक्तो वस- तां तु चतुर्थः । *... चूवो चवाम् ॥	प्रीक्तो तु द्विनिष्पत्तानां वसतां तु चतुर्थं- एष ।...सूतस्तथा ॥
XI. 87.*	Omitted.
XI. 88. See note, p. 171.	सामान्यानुसत्ते* N. inserts the follow- ing here: शान्तकेदस्य विचारमाङ्गः शस्यवतो चर्यम् । इष्वस्तस्य नश्यति यो विष्वमनुविध्यति ॥ See Manu IX. 44; Nārada XI. 22.
XI. 43. गर्वचेच च हषे द्वे वासचेदू	गर्वं चेचं च विज्ञेयं वासचेतुः
XI. 48. द्विवेतुसतः	द्विवेतुसमः

INDIAN MSS.

XII. 1. च कीर्त्यते । जीपुंसयोग-
नामेतद्

XII. 2. संखारी च

XII. 3. पाणिप्रहणमन्त्रस्य

XII. 5. लियो इन्द्रालिक्ष एव तु ॥

XII. 8. परीक्ष्यः पुरुषः पुंस्ये

XII. 9. शुद्धजग्नजाय्यत्य... See
note, p. 174.

XII. 10. See note, ibid.

XII. 14. मासमाचरेत् ।*

XII. 16. वत्युरार्थं प्रतीक्षतु ॥

XII. 17. अन्यजीवाकाशाभिष्पाच-
रेत् ॥

XII. 20. पितामहो

XII. 21. समाभयः ॥

XII. 25. से स्वर्वेषहिमः समा ॥

XII. 28. ददानीति

XII. 30. दग्धस्तकार्थो

XII. 40. प्रजापत्यां विधिः क्षुतः ॥

XII. 41. वस्त्रमोभियुजाभ्यां तु

XII. 43. राज्ञसस्त्रां ॥

XII. 43. दुप्रप्रमाणोपगमात्

XII. 52. गुरुभिर्... अन्या सा

XII. 58.

XII. 55. प्रदीपते

XII. 58. समर्थते ।

XII. 60. हहु च संगर्भ

NEPALESE MS.

प्रकल्पते । जीपुंसयोगसंश्लेष्ट तद्*

च संखारी
पाणिप्रहणमन्त्राभ्यां
तिक्ष्यः पल्प्रो इवराः क्षुताः ॥

परीक्ष्य पुरुषं पुंस्ये
हुश्च जन्मुजाय्यत्य... शुलवापश्चात्-
जिक्षा विलभगतिसुखरा ॥

विद्यु छवते नाशु
तु समाचरेत् ।

वत्युरं संप्रतीक्ष्य तु ॥

सत्वा जीवाकाशाभिष्पाचरेत् ॥

मातामहो

सजातयः ॥

सर्वे भ्रष्टहनीः समाः ॥

इदामीति. N. inserts two slokas
here: अञ्जनेसु समुत्पदः सीमी भुंते
इय वीषितः । पद्माधरसु गाव्यवी
रजस्यग्निः प्रकौर्तितः ॥ तत्त्वादवज्ञनो-
पितामरजामपयोधराम् । अभुक्तपूर्वी
सीमायैदैश्चादुद्दितरं पिता ॥

प्राप्तशुष्कार्थां

प्राजापत्यां विधीयते ॥

वस्त्रगोभियुजुं इत्ता

राज्ञसो दुष्टः ॥

दुप्रप्रमाणोपनिगमात्

वान्यवैर्... चतुर्थी ।*

खैरित्योनां चतुर्दशां सा नेत्रा तूतरोगरा ।

विकल्पं तदपत्यानां रिक्ष्यपिष्ठोदका-
दिषु ॥ पुरुषोमेष तु विधिः खैरित्योनां
प्रकौर्तितः । पूर्वा पूर्वा अवन्यासां चेष-
षी तूतरोगरा ॥

प्रकौर्तिते

प्रमुच्यते ।

हहु संगर्भ

INDIAN MSS.

XII. 61. अयिकस्य च ।^o
 XII. 62. संपरवक्रमाः ॥
 XII. 63. तत्र संपरवं सूतम् ॥
 XII. 64—69.

XII. 72. संगमे
 XII. 76. पश्योनो प्रहमः स्मृ
 XII. 78. निःस्मानिनी
 XII. 81. संकरः
 XII. 83. a.
 XII. 86. b. 87.
 XII. 88. विष्वः आदतो उव्यथा ॥^o
 XII. 93. चित्रं जिवास्येहुचात् ॥^o
 XII. 96. जिर्दीपा नान्यम्
 XII. 97. नष्टे
 XII. 100, 101.

XII. 108—106.

NEPALESE MS.

अधिकस्य च ।
 संपरवक्रमाः क्रमात् ॥
 पात्ता संपरवं भवेत् ॥
 1, 67 2, भव्येवा यदि वा भीज्वैवेष-
 गासैलवेष च । संप्रेष्मार्ज्वेष्मैष सर्वं
 संपरवं सूतम् ॥ 8, 69. 4, 66 Slo-
 lens 64, 65 are omitted.

संवर्द्धे^{*}
 पश्योनो आदतो उव्यथा ॥
 निष्वासिनी^{*}
 विष्वः^{*}
 Omitted here *
 कुमे तदवशेषे तु संतानार्थं न कामतः ।
 नियुक्ताः गुरुभिर्गच्छ धार्मार्थी यज्ञो-
 षः ॥ अविष्माने तु गुरो राजा
 चास्य कुरुत्वये । तत्तदादत्तनाद् गच्छ-
 रत्नशिष्यं लिया सह ॥ पर्वोत्तेन विधा-
 मेन चात्मा पूर्ववने शूचित् । चक्रदा-
 गभेषानादः क्षते गर्भे चुपैव सा ॥^o
 किविष्वो स्मादनुप्रवात् ।
 जियं निर्वासयेहुधः ॥
 निर्गमा वान्यम्
 गते
 न शूद्राणाः शूतः वासो न च धर्मवति-
 क्रमः । विष्वेष्मो प्रस्तुताशः संवत्तुर-
 परा चित्तिः ॥ प्रजाप्रदौ भूतानां
 इष्टिरेषा प्रजापतिः । जीवति शूयमाणे
 तु श्वादेष द्विदुषो विधिः ॥
 उषः पारम्पर्येव निष्वादत्यानुस्तोमतः ।
 उत्तमेभ्यस्तु पतिभ्यः शूद्रापुचाः प्रकौ-
 तिताः ॥ ब्राह्मणा अपि चाचासः
 स्वतव्येषेषकावपि । अपरेभ्यस्तु तु पति-
 भ्यो विज्ञेयाः प्रतिक्षोमतः ॥ अमष्टो
 माग्रथवेष चत्ता च अविष्याकुतः । आ-
 नुस्तोमेन यज्ञेषो ही यज्ञो प्रतिक्षो-
 मतः ॥ वैष्वापुचाचाचामष्टो चयनादी-

INDIAN MSS.

XII. 109 b, 110 a.
 XII. 118 b.
 XIII. 2. विभजीरन्वन्न न्नमात् ॥
 XIII. 3. निष्टु वापि
 XIII. 8. खालमालपिलप्रात्
 XIII. 17. गूदायां
 XIII. 80. अक्षातन्नव्यमतस्यासी प्रजा-
 पतिरक्षयथ ॥
 XIII. 40, 44, 48.
 XIII. 49. वा भवम् ॥... क्षीयात्
 रिक्षमर्हति ॥
 XIII. 52. ग्राम्येभ्यः चादृ
 XIV. 2. *
 XIV. 16. देवताक्षावदवान् च राजा च
 इव्यमुत्तमम् ॥
 XIV. 19. एत्तो वधमुपेक्षनो
 XIV. 20. *
 XIV. 22. पादस्यान्वेषण
 XIV. 23. विविते वा यत् संनिपते-
 त्पदम् ।
 XIV. 25. इवोर्येन तेज ग्राथो इत्यचि-
 र्जनः ।
 XIV. 26. च वसिष्ठ्युर्वेदिष्ठरः ॥
 XIV. 27. श्वेतस्त्री
 XV. 1. व्यहर्युतम् ॥
 XV. 4. भक्तादीनामुपचयैर्

NEPALESE MS.

मवायपि । प्रतिक्षीयेन यजैको द्वौ
 लोयावनुसौमतः ॥ रुताया । प्रतिक्षी-
 माः स्युर्ये जाताः प्रतिक्षीमजाः । ते
 संखाराय पाकायाशेषा चिःष्टको
 गच्छः ॥

Omitted.

राज्ञो उपरीज्ञे यथा जायते वर्षसंकरः ।
 तस्याद्वाज्ञा विशेषेष परोक्षा वर्षसंक-
 रात् ॥

विभजेयर्धमं पितुः ।

निरस्ते वापि

ज्ञालदर्शी पितृभ्यांच् ॥

जारिषां

पञ्चद्यावसाने तु राजा भतौ लिया
 चुतः । च तस्या भर्त्यं कुर्याद्विष्टको-
 यायथस्युताम् ॥ स्वातन्त्र्याद्विप्रवस्थ-
 नि कुले जाता चपि लियः । कस्या-
 तन्नव्यमतस्यासी प्रजापतिरक्षयथ ॥^{१०}

Omitted.

तदनम् ॥... जावन्यस्तद्वामुत्तात् ॥

ग्राम्येभ्यां तु^{११}

Omitted.

देवताक्षावदराजा वा इव्य विशेयमुत्तमम् ॥^{१०}

ग्रहाण्य ये उपेक्षनो^{१२}

Omitted

पादेनान्वेषण

विवीते वा यत् संनिहितस्तेष्वा

भवेष्यत्व स्तेयप्रायो इत्यचिर्जनः ।

तु वदिः पाषाण मनेषु च ॥

द्वौतत्तिन्

व्यहर्युतम् ।

भक्तादिनिष्ठापदार्थ

INDIAN MSS.

XV. 7.

XV. 11. च्यपाकमेद्
 XV. 18. यमेव च्यतिवर्तेत नीचः
 XV. 20. च्यवध्यौ
 XV. 23. च्यलग्नास्ये दशाऽङ्गः ॥
 XV. 26. स्तिचो वास्यावकर्तव्येत् ॥
 XV. 28. दातिकार्यां
 XVI. 2. दशकं च
 XVI. 8. द्विरभ्यक्षाः... यद्यक्षवेदिनः ।
 जथं तस्यापरस्याऽः किं
 सवस्य पराजयम् ॥
 XVI. 4. तस्य
 XVI. 7, 8.*
 XVII. 6—8.
 XVII. 9. यदन्येन राज्ञा दानं छानं
 भवेत् ।
 XVII. 10. शिस्पदव्याप्ति शिस्पिनाम् ।
 XVII. 11. यस्य... कारवः ॥
 XVII. 13, 14.
 XVII. 20. राजेति
 XVII. 22. निर्बलो... प्रजापतिः ॥
 XVII. 23, 24.
 XVII. 25. चासां तदाश्रया ॥
 XVII. 28. परान्
 XVII. 30. देवस्ततः स्तृतः ॥
 XVII. 33. उत्तानं च स्वकर्मेतु ॥
 XVII. 37. ०पुष्योदकादीनां च्यस्येयं स-
 परिप्रदम् । अनपेक्षः
 XVII. 38. वाणिष्यायां भवेत् च्यतिः ॥
 XVII. 39. वापराधी त्याङ् द्वाविच्छू वे-
 च मूलके ॥
 XVII. 40. विनिमित्तं
 XVII. 41. परिप्रदो राज्ञा सर्वेषां

NEPALESE MS.

The following sloka is inserted
 here : पार्वते संभवेत्यन्ने सहस्रा श्रुत-
 शीर्द्धयोः । स चन्यते यः चमते दण्डो
 यो न निवर्तते ॥*

च्यपाकमेद्
 यमेव च्यतिवर्तेरप्नेते*
 च्यदण्डो
 श्रुतश्याददण्डाश्रुतः ॥
 स्तिचेत्य वा विकर्तव्येत् ॥
 नानिकार्यां
 दशकं तु
 द्विरभ्यक्षात्... यद्यक्षदेविनः । जयो
 इस्याऽः परस्याऽः कितवस्य पराजयः ॥

तेषां

Omitted.

These three slokas come after 11.
 तु दण्डेन राज्ञाश्चानेन* यत्तातम् ।

वाच्यादीन्वाच्याजीविनाम् ।*

यस्य... कारकाः ॥*

14 b is inserted after 13 a.

राजा नाम

निर्गुणो... नराधिपः ॥

Omitted.

तेषां तदाश्रयात् ॥

परं

देवस्ततो यमः ॥

वामानश्चैव वर्धनम् ॥

०पुष्योदकारेषु स्तेयमपरिप्रदात् । चनाच्चपः

न चेद्वाणिष्यमस्य नत् ॥

वापराधीनि द्वाविच्छू पश्च मूलकान् ॥

नानिमित्तं

परिप्रदो राज्ञाभन्येषां

INDIAN MSS.	NEPALESE MS.
XVII. 42. प्रजा धर्मेष्व रक्षतोः ॥	प्रजाधर्माभिरक्षणात् ॥
XVII. 44.	Omitted.
XVII. 48. संज्ञितम् ।	संज्ञितात् ।
XVII. 49. न तस्य चर्तुं	न तस्यापहरेत्
XVII. 52. सम्यक्	सम्यः
XVII. 53. कथंचन ॥	द्विजातयः ॥
XVII. 54. सथाष्टमः ॥	० जान एव च ॥
XVII. 55. सथास्यायुः प्रवर्धते ॥	सथास्यायुने दीयते ॥

It may be gathered from the above table of vv. ll. in N. that this MS. is highly serviceable for discovering interpolations, as well as for detecting false readings and omissions, in the Indian MSS. Thus e. g., the XIII. title of law, the chapter on inheritance, contains one sloka—XIII. 48—which is not quoted in the Commentaries and Digests of Law, and evidently spurious. It is a significant fact that this very sloka is wanting in N.

The *Commentary* of Asahāya or Kalyāṇabhaṭṭa has been given, as far as it has been preserved, in the second series of foot-notes to the present text, at the bottom of each page. Kalyāṇabhaṭṭa has stated himself, in the introduction to his work, that it is a recast of Asahāya's ancient *Commentary*, which had been spoiled by careless scribes.¹ The date of Kalyāṇabhaṭṭa is unfortunately unknown, neither can it be established by internal or circumstantial evidence, as his work contains hardly any reference to other law-books or to other works of established date. As for Asahāya, there can be no doubt about his being a standard author and one of the earliest writers in the province of Indian Law. It has been shown elsewhere², that he must have preceded Medhātithi even, the earliest Commentator of the Code of Manu. The value of Asahāya's work, revised by Kalyāṇabhaṭṭa, is on a level with its early date, and it throws a great deal of new light on many difficult passages in the Nārada-smṛiti. It deserves special praise for its brevity and the entire absence of the numerous unnecessary quotations with which the Indian Commentators of law-books are in the habit of adorning their compositions. It is only every now and then that Asahāya has indulged in digres-

¹ See p. 1. of the present text.

² See Jolly, Outlines of an History of the Hindu Law (Tagore Law Lectures, 1888). Calcutta, 1886, Thacker, Spink and Co.

sions from the main purport of his work. These digressions, as well as a small number of passages which could not be made out from the only one MS. available, have been omitted in the present work. Clerical errors have been corrected, but occasional violations of Sandhi rules left as they are, wherever they tend to exhibit the meaning of the Commentator more clearly.

The only extant MS. of Asahâya's valuable composition extends to the middle of the fifth title of law only, as mentioned before. In order to supply this deficiency, it has been thought advisable to give extracts from various other Commentaries both published and unpublished, in the foot-notes to the remainder of the present text. These extracts consist of the glosses, by which the quotations from Nârada are accompanied in the following works: Jagannâtha's Vivâdabhaṅgârñava; Mitramîśra's Viramitrodaya; Aparârka's Commentary of the Yâjñavalkya-smṛiti; Vijnâneśvara's Mitâksharâ; Vâchaspati-mîśra's Vivâdachintâmaṇi; Kamalâkara's Vivâdatâñḍava; Nilakantha's Vyavahâramayûkha; Rudradeva's Sarasvativilâsa; Jîmûtavâhana's Dâyabhâga. Jagannâtha's ample Digest, for which I have been able to use a good MS. in the Bengali character belonging to myself, has proved specially useful, as it abounds in quotations from the Nâradasmṛiti and in copious glosses on the same. Where the texts are easy or the glosses of the Commentators of no consequence, their remarks have not been quoted.

Those terms in the Nârada-smṛiti which seem particularly important for the purposes of Sanskrit Lexicography have been communicated by myself to Dr. O. Böhlingk, and will be found in the new Petersburg Dictionary. The minor version of Nârada has been translated into English by myself ten years ago.¹ A translation of the present text is ready for the press and will be published shortly. It will be accompanied by copious notes, the substance of which has been taken from the gloss of Asahâya and other Commentaries.

In conclusion I have to express my thanks, in the most cordial manner, to Dr. R. Hœrnle, Philological Secretary of the Asiatic Society of Bengal, for his kindness in undertaking the final revision of the proofs.

J. JOLLY.

Würzburg, February 16th, 1886.

¹ The Institutes of Nârada, translated by J. Jolly. London, Trübner & Co., 1876.

CORRIGENDA.

Page.	line.	for	read.
1	8 from below	चतुर्विंश्ति	चतुर्विंश्ति
2	10 from above	चाषीयन्ते	चाषीयते
2	6 from below	तस्मिन्नत	तस्मिन्नतः
2	3 from below	प्राज्ञायन्त	प्राज्ञायन्त
3	12 from below	प्राजापतिप्रक्षा	प्राजापतिप्रक्षा
3	9 from below	राधाय	राधाय
5	9 from above	कर्तव्य	कर्तव्य
6	10 from above	पराजयेण	पराजयेण
7	3 from below	प्रवर्यते	प्रवर्यते
8	2 from below	स्तोकङ्गिः	स्तोकपत्तिः
18	8 from above	क्षतादिषु	क्षतादिषु
19	4, 8, 11 from below ...	४८, ४७, ४९	५०, ४८, ४९
20	8 from below	४९	५१
21	1 from below	न्मर	न्मरं
27	12 from above	क्षतिश्चियः	क्षतिश्चियः
32	2 from below	शास्त्रो	शास्त्रो
41	4 from below	सम्यक्यायः	सम्यक्यायः
46	10 from below	तामुद्देशः	तामुद्दरेः
49	1 from above	प्रतिपद्मः	प्रतिपद्मः
49	11 from above	पैतामर्दे	पैतामर्दे
50	3 from below	क्षतमृष्ट	क्षतमृष्टं
51	1 from above	जार्वाकसं	जार्वाकसं
52	9 from below	यत्कौ	यत्कौ
53	9 from below	यत्कौधर्म	यत्कौधर्म
56	4 from above	तस्मिन्नते	तस्मिन्नते
57	6 from below	०भाष्य	भाष्यः
64	1 from below	०कर्मादिष्वः	०कर्मादिष्वः
67	9 from above	जीवितश्चेव	जीवितश्चेव
72	1 from below	आवितादिति	आवितादिति
76	2 from below	०ष्ट	०ष्ट-
80	11 from below	उपश्चान	उपश्चाने
80	10 from below	०इष्यः	०दु इष्यः
85	7 from above	स्ताद्वद्वयः	स्ताद्वद्वयः
88	11 from below	०शिष्वै	०शिष्वै
88	10 from below	तद्वद्वद्वदः	तद्वद्वदः

Page.	line.	for	read.
92	2 from below	सर्ववर्षे	सर्ववर्षे॒
94	18 from below	आवधितव्य	आवधितव्यः
96	7 from below	मतमारेपयिष्ठिति	मतमारेपयिष्ठिति
98	10 from above	०काशान्०	०काशाव्०
104	1 from below	om	om.
106	1 from below	delo	the first A.
110	4 from below	विनयस्याधेमव	विनयस्याधेमव
111	2 from below	१५१	१५१
120	7 from below	कारयेदिति	कारयेदिति
128	10 from above	१११०	११०
124	9 from below	माङ्ग	माङ्ग॑
132	2 from below	०विधिनाम	०विधिनाम
133	9 from below	अन्यनापि	अन्यनापि
134	7 from above	यस्यवेद्०	यस्यवेद्०
135	4 from below	विष्म	विष्म॑
136	8 from below	delo	—
139	6 from above	एवं छन्नीय	एवं छन्नीय
145	6 from below	परसेना	परसेना
146	10 from below	०तिभावः	०तिभावः
151	2 from below	भाटकट्टौता	भारकपहौता
153	6 from above	पुमाञ्जियम्	पुमाञ्जियम्
156	8 from above	खमयर्भे	खमयर्भे
161	7 from below	०दायवी	०दायवी
162	1 from below	धर्मशास्त्र	धर्मशास्त्रे
163	1 from above	०नगमा०	०नगमा०
168	3 from above	०हांश्चे	०हांश्चे
183	6 from below	निष्कालिनी	निष्कालिनी
189	12 from below	स्त्रीधन	स्त्रीधन
192	10 from above	पठितं	पठितं
198	11 from above	०मर्हतीत्यादि	०मर्हतीत्यादि
198	2 from below	कुर्यादिति	कुर्यादिति

नारदस्मृतिः

टीकासहिता ।

इह हि भगवान्मनुः प्रथमं सर्वभूतानुग्रहार्थमा-
चारस्थितिहेतुभूतं शास्त्रं चकार । यत्र खोकस्तृष्टिभूत-
प्रविभागः सहेश्चप्रमाणं पर्वत्स्त्रक्षणं वेदवेदाङ्ग्यम्बवि-
धानमाचारो व्यवहारः कण्ठकशेधनं राजवृत्तं वर्णा-
श्रमविभागै विवाहन्यायः स्वीपुंसविकल्पो दायानु-
क्रमः आद्विधानं शौचाचारविकल्पो भक्ष्याभक्ष्यल-
क्षणं विक्रेयाविक्रेयमीमांसा पातकभेदाः स्वर्गनरकानु-
दर्शनं प्रायश्चित्तान्युपनिषदेऽरहस्यस्थानानि । एवं
चतुश्चर्विंति प्रकरणानि । १ । तदेतद्वच स्तोकशतसहस्रेण

इति ह साह भगवान्मनुः प्रजापतिः सर्वं Vulg. भूतप्रविभागस्तदेशं
b L. परिष्कृत्वाणं Vulg. वर्णधर्माश्रमप्रविभागो Vulg. दायादानुक्रमः
Vulg. शौचकल्पो Vulg. स्वर्गकारानुदर्शनम् A. । १ । तदेवैतच्छूलोकं

यः संखायवहारविल्लरगतौ यो उष्टादशाख्यैः पदैर्द्विंश्चत्तमेद-
भिन्नपदकैरक्तव्य तत्रियायः । सो उमिद्वेव महर्षिनारदकृते शास्त्रे परं
नापरे कल्याणो उवदेतद्वच भवने उपर्याविधायाशुलिम् । द्वृष्टसहायर-
चितं नारदभाष्यं कुलेखकैर्भव्यं कल्याणेन क्रियते प्राक्तनमेतदिप्पोध्य पुनः ।

साशीतिनाध्यायसहस्रेण च भगवान्मनुरूपनिबध्य देव-
र्षये नारदाय प्रायच्छत् । स च तस्मादधीत्य महत्वा-
न्नायं ग्रन्थः सुकरो मनुष्यैरेव धारयितुमिति द्वाद-
शभिः सहस्रैः संचिक्षेप तं च महर्षये मार्कण्डेयाय
प्रायच्छत् । २ । स च तस्मादधीत्य तथैवायुःशक्तिमपेक्ष्य
मनुष्याणामष्टभिः सहस्रैः संचिक्षेप तं च सुमतये
भार्गवाय प्रायच्छत् । ३ । सुमतिरपि भार्गवस्तस्मा-
दधीत्य तथैवायुर्झासादल्पीयसी शक्तिर्मनुष्याणामिति
चतुर्भिः सहस्रैः संचिक्षेप । ४ । तदेतत्पितृमनुष्या
द्वाधीयन्ते विस्तरेण शतसहस्रं देवगन्धर्वादयः । तचा-
यमाद्यः स्नोकः । आसीदिदं तमोभूतं न प्राज्ञायत
किं च न । ततः स्वयंभूर्भगवान्प्रादुरासीच्चतुर्मुखः । ५ ।

B ३; तदेतच्छूरोक० L b. स्नोकश्तसहस्रमासीत्तेनाध्यायसहस्रेण मनुः
प्रजापतिरूपनिबध्य Vulg. तच्च सुमतये भार्गवाय प्रायच्छत् । Vulg.
। २ ...तथैवायुर्झासादल्पीयसी मनुष्याणां शक्तिरिति ज्ञात्वा चतुर्भिः
सहस्रैः संचिक्षेप । Vulg. । ३ । Para. 4 is omitted in Vulg.

तस्मिन्श्वतसहस्रोपनिबद्धे भग्नराग्नौ आद्यः स्नोको इयं व्याख्यायते ।
आसीदिदं तमोभूतमित्यादि । तच्च आसीदिति भूतकालप्रब्ययेन प्रागवस्था
जगतो निर्दिशते । तमोभूतमित्यज्ञात्वरूपत्वात् ।...द्वद्विति जगदभिसंब-
ध्यते । असुमेवार्थं स्फुटं चिकोषुराह । न प्रज्ञायत किंचनेति । तस्मिंस्तमो-
भूते जगति स्वयंभूर्भगवान्प्रादुरासीच्चतुर्मुख इति स च स्वयंभूतो यत-
ज्ञात्योत्पत्तेः कर्ता कस्त्रिदन्तो न वर्तते । भगवानिति पूजापदम् । प्रादुः

इत्येवमधिकृत्य क्रमात्वकरणात्वकरणमनुक्रान्तम् । तत्र
नवमं प्रकरणं व्यवहारो नाम यत्तेमामादै देवर्षिनी-
रदः सूचीयां मातृकां चकार । अस्यायमाद्यः स्नोकः । ६ ।
धर्मैकतानाः पुरुषा यदासन्सत्यवादिनः ।

तदा न व्यवहारो ऽभूत्व द्वेषो नापि मत्सरः ॥ १ ॥ *
नष्टे धर्मै मनुष्याणां व्यवहारः प्रवर्तते । *
द्रष्टा च व्यवहाराणां राजा दण्डधरः स्मृतः ॥ २ ॥

तदेतत्पुमतिज्ञतं मनुष्या अधीयन्ते Vulg. यत्तायमाद्यः स्नोको भवति
Vulg. । ५ । क्रमात्मं प्रकरणात् A. यसेमां देवर्षिनीरदः सूच्यानीयां
मातृकां चकारेत्यसाभिमुखम् । Vulg. । ६ ।

प्रकाशार्थः । आसीदिति भूतकालपर्यायः । प्रादुरासीदिकाश आसीदिति ।
चतुर्मुख इति रूपनिर्देशः । स च खयंभूः प्रजापतिब्रह्मा । स चाखाज्ञात-
तमसान्वस्य जगतत्त्वत्समशीतिशतसहस्रं धर्मव्यवस्थास्थितिज्ञापकं शास्त्रं
क्षत्वा । सदाचारसंश्ववहारप्रकाशकमुद्योतकमकरोत् तस्माच्छास्त्राद्यवहा-
राधायं एवायमिति सुप्रपञ्चितोऽभिहितः । सर्वलोकोपकारित्वात् । नार-
दमहर्षिणा ।

चाखायमाद्यः स्नोकः ॥ ५ ॥ ६ ॥

तत्र धर्मः श्रुतिसूत्रत्वुदितः शिष्टाचारत्वक्षयस्य । धर्म एकताने येषां ते
धर्मैकतानाः । तामशब्दो बलवाधी... । तेन धर्मैकबला धर्मैकप्रधानाच्च
पुरुषा यदा आसन्निति यदा अभवन् । तदा न व्यवहारो ऽभूत्व द्वेषो नापि
मत्सरः । तस्मिन्काले एषां चयामामप्यसंभवहेतुरथमेव प्रथमः । धर्मस्य
व्यवहारद्वेषमत्सरैः सह च्छायातपविरोधः । यत्तातपस्तत्र न च्छाया यत्र
च्छाया तत्र नातप्त । यदा धर्मस्तदा न व्यवहारद्वेषमत्सराः । यदा पुनरिमे

लिखितं साक्षिणश्चैव द्वौ विधी परिकीर्तितौ ।
 संदिग्धार्थविशुद्धार्थं इयोर्विवदमानयोः ॥ ३ ॥
 सोत्तरोऽनुत्तरश्चैव स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।
 सोत्तरोऽभ्यधिको यच्च विशेषापूर्वकः पणः ॥ ४ ॥*

Vulg. inserts the following verse before 1. लोकसंरक्ष-
 णार्थाय धर्मसंखापनाय च । राज्ञां देवहृष्टच्चैव व्यवहारः प्रकीर्तिः । १ ।

तदा न धर्म इयेतदर्थमेवेदमभिश्चितं भगवता नारदेन । धर्मैकतागाः पुरुषा
 यदासम्प्रवादिनः । तदा न व्यवहारी उभूत्त देषो नापि मत्सरः ॥ १ ॥

चत्र वादिप्रतिवादिनोः परस्यरं विवदमानयोरेकतरस्यापि देषेषां ये
 तुर्यः संदिग्धो भूतः । तस्य संदिग्धार्थस्य विशुद्धार्थं स्मुटीकरणार्थं लिखितं
 साच्चिदाश्चैव द्वावेव विधी मुनिना प्रकीर्तितैः ।... ॥ ३ ॥

चत्र भाष्यम् । व्यवहार इत्यनुर्वतते । व्यवहार एकः सोत्तरो अपर्दे
 अनुत्तर इति द्विलक्षणो ज्ञेयः । सोत्तरलक्षणं चासैव स्नोकस्योत्तरार्थेन
 व्याख्यातम् । सोत्तरोऽभ्यधिको यच्च विशेषापूर्वकः पण इति । अत्र च
 व्यवहारस्य सोत्तरस्ये पणाधिक्यं केचिदपरिज्ञानादेव ब्रुवते । यत्तिथ
 जन्मद्वयादधिकः पणो यच्च भवति । स एव सोत्तर उच्यते । यत्पुनर्जन्मद्वया-
 दधिकः पणो न भवति सोऽनुत्तर इति । तदिदमसमझसं वचनम् ।... किं
 तर्ह्यत्र मुनिनारदान्तर्गतभावार्थीयोऽयमेवेवाक्तरेषु जात्यते । यदेकं ताव-
 छाभ्यद्वयं व्यवहारसंदेह एव स्थितं तिष्ठेय दितीयं पुनरिदं यदमधिंतो
 वादी प्रतिवादी वा एवंविधप्रभूतद्वयव्यवहारे ऽपि शतदयमाचं शतैकमाचं
 व्याधिशतमाचमपि यावद्विजविभवानुसारेण त्र्यम्बुपन्दस्यति स एवाभ्यधिकः
 पणो दरिद्रस्य । अतः पणाधिक्यमेतद्वितीयद्वयोपन्यास एव द्रष्टव्यम् । न
 पुनरनवस्थाप्रसङ्गो ब्रह्माधिक्यविषय इति । तथा सोत्तरमेवान्वैरपि च ।
 वादी वा प्रतिवादी वा यः समर्थः खतारणे । त्र्यं विज्ञानुसारेण करोति

विवादे सोत्तरपणे द्योर्यस्तच हीयते ।
स एव हि पण्ठं दाष्यो विनयं च पराजये ॥ ५ ॥

धर्मे नष्टे मनुष्येषु Vulg. दृष्टा Vulg. ॥ २ ॥ चाच Vulg. संप्र-
कीर्तितौ Vulg. ॥ ३ ॥ स पण्ठं सुक्षतं B b β c; स पण्ठं सुक्षतं L.

स पण्ठः सूक्ष्मः । अथवा क्रिमन्येनायमभ्यधिकाः पण्ठशब्दः प्रशंसायामेव
संबध्यते । यथा समस्तयुक्तश्चवाचाराणां मध्ये स एवाभ्यधिको अवहारे
यच विलेखापूर्वकः पण्ठ इति । यथोक्तम् । सोऽपि पण्ठो यदि विलेखापूर्वको
भवति तदा सोत्तरो अवहार उच्यते । अन्यथा पुनरनुस्तर एव । अस्य
निगमः । लेखा लेखनम् । विशेषेण लेखा विलेखा । सत्पूर्वकः पण्ठः कतच्च
इति । अत्रापि सुनिभावार्थो ऽयम् । यदि विलेखाक्षिखिताक्षरनिवन्धपूर्वः
पण्ठो भवति तदा सोत्तरो अवहारे ऽसौ । यदि पुनर्वाचाच एवानिवद्वा-
क्षरे सुक्षवच्चनैर्जल्यित एव न चाक्षरैर्निवद्वक्षतदा सपण्ठः क्षतोऽपि अकृत-
वद्युत्यः । यतोऽगक्षरैर्निवद्व पण्ठो निर्णयकाले अभिचरत्येव । इति ।
इदानीं सोत्तरनिर्णयं उच्यते ॥ ४ ॥

अत्र तावतपणोपन्यास एव निरूप्यते । येन धनिकेनर्णिकपार्श्वे द्रव्यं लभ्यं
तेन द्रव्यप्रार्थनमाचैव भाषा करणीया... । तदा भाषायामधिकप्रार्थनादेवः ।
अतो यदा प्रतिवादी सव्यार्थे ऽपि तस्य मिथ्योक्तरं ददाति । तदा धनी
स्वसव्यावश्यंभुखरीकरणार्थमणिकस्यामर्वादधिकश्चवाहनार्थं च छतीयपादे
श्चितः पण्ठमुपन्यस्य क्रियोपन्यासमपि करोति तदा एष वादिनः क्रियो-
पन्यासकालः । प्रतिवादीपि यदासन्तमेवाभियोगं इत्तमात्मनो जानाति तदा
भाषानन्तरमेव मिथ्योक्तरं दत्त्वा तस्यैवोत्तरस्यावश्यंभनिच्छयार्थं वादिनः
स्वामर्वात्...इत्यवाहनार्थं पण्ठोपन्यासं करोति एष प्रतिवादिनः पण्ठोपन्या-
सकालः । अत्र च यः पण्ठो वादिप्रतिवादिनोरेकतरेणापि रोषामर्वादुपन्यस्तः
स सोत्तरशब्देनोच्यते । तेन सह यो वादः स सोत्तरपणः । तस्मिन्निवादे

सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।
 तज्जानौ हीयते वादी तरस्तामुत्तरो भवेत् ॥ ६ ॥ *
 कुलानि श्रेण्यस्तैव गणान्नाधिक्षतो वृपः ।
 प्रतिष्ठा व्यवहाराणां गुर्वेभ्यस्तूत्तरोत्तरम् ॥ ७ ॥ *
 स चतुष्पाद्यतुःस्थानश्चतुःसाधन एव च ।
 चतुर्हितश्चतुर्व्यापी चतुष्कारी च कीर्त्यते ॥ ८ ॥ *
 आष्टाङ्गो इष्टादशपदः शतशाखस्तथैव च ।

The latter reading is mentioned as a v. 1. in the Commentary. ॥ ५ ॥ गुर्वेषामुत्तरोत्तरम् । B; गुर्वेषं तूत्तरोत्तरम्

सेत्तरपदे य एव कस्त्रियते अवसायं प्राप्नोति स एव हि पराजयेण
 मिथ्यावादित्वाद्विगुणं च राज्ञामने दाय इति । अत्र स्त्रोके केचित्याठान्तरं
 पठन्ति । यथा स पद्यं खक्षतं दाय इति । एवमप्यत्र न किंचिद्दुष्टते... ॥ ५ ॥
 ...तथा चोक्तम् । यत्र वादी क्रियाकाले सर्वसिद्धिमुदीरयेत् । दियेन
 तां खटीकुर्वन्ता प्रतिज्ञा प्रकीर्तिता ॥ ६ ॥

यदा व्यवहारप्रतिष्ठार्थिप्रवर्थिनेः परस्परं सचिरमपि विवदतोर्न
 निर्णयेत् भवति तदा कुलादयस्त्वयः पदार्थां व्यवहारप्रतिष्ठाहेतवः । उत्तरो-
 त्तरगणे त्वेते समुद्दिष्टाः । तच्च कुलानि कर्तिचित्युत्तरम् हीतानि । श्रेण्यः प्रधा-
 नवग्निकप्रतिबद्धाः प्रक्षातयः । गणा ब्राह्मणादिसमूहः । अधिक्षतो धर्माधिकरणे
 नियुक्तः प्राचिवाकः । वृपः स्वयमेव प्रजापातः । एतेषु स्थानेषु व्यवहाराणां
 निष्पत्तिः प्रतिष्ठामुखेनैव भवतीति । गुर्वेभ्यस्तूत्तरोत्तरमिति । एभ्यः स्थानेभ्य
 उत्तरोत्तरं व्यवहारनिष्पत्तिस्थानं गुरु प्रधानमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अत्रानेन स्त्रोकदयेनापि व्यवहारस्य संख्यापूर्वकः संज्ञास्त्रोपन्यास एव

गारदस्तिः ।

चियोनिर्द्विभियोगश्च दिवारो दिगतिस्तथा ॥६॥*
धर्मश्च व्यवहारश्च चरितं राजशासनम् ।
चतुष्पाद्यवहारो इयमुत्तरः पूर्वबाधकः ॥१०॥*
तत्र सत्ये स्थितेऽधर्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु ।
चरितं पुस्तकरणे राजाज्ञायां तु शासनम् ॥११॥*

L. ॥७॥१०॥ om. A. See, however, below, and the Comm. and Viramitr. 7. पुस्तकरणे A B β; प्रश्नकरणे L b C; तु खीकरणे Mādhaviya, Viramitr. The Viram. refers to the

कृतः । सविज्ञरार्थप्रतिपत्तिविवरणं वस्यमाणमुपरितमस्त्रोक्तैः शास्त्रकार एव करिष्यति ॥८॥६॥

एवं चतुष्पादो इयमभिहितो व्यवहार अस्य चैवं निर्दिष्टचतुष्पादस्य चतुर्णामपि पादानां विवरणस्त्रोक्तैः इयमनुगत एव भवति ॥१०॥

तत्र सत्ये स्थितेऽधर्म इति । यदा धनिकर्त्तिकयोरेकान्तव्यवहारे इपि परस्परं सत्याचलनं नात्ति तदासौ सत्यव्यवहार उच्यते । तस्मिन्सत्यसं-
व्यवहारे साक्षात्कर्म एव स्थितः । स च व्यवहारचरित्रराजशासनानाम-
दत्तावकाशस्त्ररूपस्त्रेन खतो वर्तमानधर्म एवोच्यते । व्यवहारस्तु साक्षिष्विति
यदुक्तं तत्र धनिकर्त्तिकयोरेकतरदोषादपि सत्यधर्मचलनशङ्कोत्पत्तौ संज्ञा-
तायां साक्षिप्रवयो यः संव्यवहारः प्रवर्तते स व्यवहार इत्युच्यते । स
चैत्ररूपस्य बाधयोत्पत्तेन पूर्वबाधक इति । यच्चरितं पुस्तकरण इत्युक्तं
तत्त्वरित्रमिति प्रत्यक्षभूजचीरकसंपुठिकादिषु साक्षिष्वहस्तसुगिरुदं काला
यो व्यवहारः प्रवर्तते स चरित्रमित्युच्यते । स च पूर्वबाधादुत्तरः पूर्वबाधक
इति । यस्तु राजा समावेदितो व्यवहारः स राजशासनायत्तः सर्वेषामप्ये-
तेषामधिकः सर्वोत्तरस्य । यत इत्युक्तम् । यामे दृष्टः पुरे याति पुरे दृष्टस्तु

सामाध्युपायसाध्यत्वाच्चतुःसाधन उच्यते ।
 चतुर्णामाश्रमाणां च रक्षणात्स चतुर्हितः ॥ १२ ॥ *
 कर्तृनथो साक्षिणश्च सभ्यानराजानमेव च ।
 व्याप्तोति पादशो यस्माच्चतुर्व्यापी ततः स्मृतः ॥ १३ ॥ *
 धर्मस्यार्थस्य यशसो लोकपक्षेस्तथैव च ।
 चतुर्णां करणादेषां चतुष्कारीति चाच्यते ॥ १४ ॥ *

reading पुक्षकरणे as being countenanced by Chandes'-vara. १२ om. A. See, however, the Comm. कर्तृनथं L C b; कर्तृनस्त्वा० B β ॥ १३ ॥ एव L b c. चतुष्कारी प्रकीर्यते ॥

राजनि । राजा दृष्टुः कुटृष्टो वा नात्ति पौनमेवो विधिः । तदेवायं चतुर्विभागरूपत्वाच्चतुष्पादो व्यवहारः । तदा तदत्र लोकसंचयहारः संचयहार इत्युच्यते । स च द्विविधः प्रयोजनापेक्षया प्रवर्तितोऽपि देशकालवशात् ॥ ११ ॥

सामर्भेदोपप्रदानदण्डैच्चतुर्भिरपि साधनोपायैर्यथावसरप्रयुक्तैः साधते तेन चतुःसाधन उक्तः । एवं चायमस्त्वलितप्रवृत्तधर्मा व्यवहारः... चतुर्णामपि व्यापानामाश्रमाणां च रक्षणात्परिपालनाच्चतुर्हितो भवतीति ॥ १२ ॥

स च सुटृष्टो भवति सतच्चतुरोऽप्येतान्पादशो धर्मरूपेण व्याप्तोति । अथ कुटृष्टो भवति । सतस्त्वानेव पापरूपेण व्याप्तोति । इति चतुर्व्यापीति ॥ १३ ॥

लोकपक्षिर्जनानुरागः । शेषं प्रसिद्धम् । एतेषां चतुर्णामपि करणाच्चतुष्कारीति ॥ १४ ॥

राजा सन्पुरुषः सभ्याः शास्त्रं गणकस्तेखकौ ।
हिरण्यमग्निरुदकमष्टाङ्गः समुदाहृतः ॥ १५ ॥ *
करणादानं ह्युपनिधिः संभूयोत्यानमेव च ।
दत्तस्य पुनरादानमशुश्रूषाभ्युपेत्य च ॥ १६ ॥ *
वेतनस्यानपाकर्म तथैवास्वामिविक्रयः ।
विक्रीयासंप्रदानं च क्रीत्वानुशय एव च ॥ १७ ॥ *
समयस्यनानपाकर्म विवादः स्त्रेचजस्तया ।
स्त्रीपुंसयोर्वा संबन्धे दायभागोऽथ साहस्रम् ॥ १८ ॥ *

Vulg. ॥ १४ ॥ सपुरुषः Bb βL ; सपुरुषः C ; पुरुषः Y. अष्टाङ्गः स उदाहृतः Vulg. ॥ १५ ॥ तेषामेव प्रभेदोऽन्यः शतमष्टोत्तरं सूतम् ।

तत्र राजपुरुषो दुष्टावकोटनार्थं तस्यानवसरे राजकीयचक्रुभूते। राजा नियुक्तः प्राप्तिवाकः। पुरुषः स उभयात्मकः सत्यस्य राजपुरुषस्य। तथा सभ्या उपरि वक्ष्यमाणाणांक्षयाः। तथा शास्त्रं मनुनारदविश्वरूपात्मकम्। सत्यासां शतभेदव्यवहारदण्डनियमसंदेहविच्छेदकारकम्।... तथा लेखकः स्थानप्रतिबद्धः। भाषोत्तरक्रियाजयपक्षादिक्षेखनेपयोगी। हिरण्यमग्निरुदकमिति। एतान्यपि चीर्णि प्रत्यक्षदेवतासरूपाणि। इत्येतान्यद्वावय-प्राणि यदा सभायां संनिहितानि भवन्ति। तदा दिव्यादिव्यपि धर्मः साक्षादेव कीर्त्तसत्यासत्ययोर्विभक्तिं परिस्फुटीकरोति। अथाष्टादशपद-मुच्यते तस्य सूत्रम् ॥ १५ ॥

एवं चैवामष्टादशव्यवहारपदानां मध्ये यस्य यस्य पदस्य ये ये किरणार्था व्यवहारभेदा सुनिना दृष्टाङ्गस्य तस्यैव ते ते संख्यापूर्वकाः संयोज्यसंतत-

वाक्पारुषं तथैवेक्षं दण्डपारुषमेव च ।
 द्यूतं प्रकीर्णकं चैवेत्यषादशपदः स्मृतः ॥ १८ ॥ *
 एषामेव प्रभेदो ऽन्यो द्वाचिंशदधिकं शतम् ।
 क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखा निगद्यते ॥ २० ॥ *
 करणादानं पञ्चविंशतिं षडौपनिधिके स्मृताः ।
 संभूयेत्ये चयो भेदात्तुर्दत्ताप्रदानके ॥ २१ ॥

Vulg. ; प्रभेदेनः L. ॥ २० ॥ २०—२५ om. Vulg. and Vir., etc.
 It must be owned that the style and language of these
 verses has a very suspicious look. In २५, A reads एव-
 भेदात्तुर्दत्तामेतद्वाचिंशतम् ॥ २५ ॥ शक्तात्त्वाभिर्दर्शनात् । ... हैड-
 भिर्दर्शनात् ॥ Vulg. ॥ २७ ॥

प्रकरणस्थिता एव द्वाचिंशत्नाचा अपि सविक्षरमभिहिताः । एव सकल-
 शास्त्रार्थसंग्रहः । तेषां च यथाक्रमस्थितिभेदसहितानामष्टादशव्यवहार-
 प्रदानामनुज्ञाना एव निर्णया भविष्यन्ति । तेन शवहारभेदा अपि द्वाचिंश-
 दधिकाश्वतप्रमाणाः शाखापशाखावस्थिताः संचेपविक्षरसंखोपज्ञिता इहा-
 पि खिलन्ते । तच तावत्संक्षेपसंख्येयम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

इदानीमियमेव भेदसंख्या प्रयेकतामुहित्यवहारपदशाखाभेदैः सविक्ष-
 रादभिख्यते । तच ऋणादाने देयादेयादिभेदाः कृताः । ऋणभेदो धनभेद
 अपदशाखावृत्तिः । प्रमाणभेदः । कुसीदवार्धुषिकभेदै । प्रतिभूभेदः । आ-
 धिभेदो लेखभेदः । असाच्चिभेदः । पूर्वोत्तरसाच्चिनियमः । षष्ठिवादपदक-
 साच्चिनिन्दा । साच्चिप्रयुज्ञारः । कूटसाच्चिकम् । साक्ष्यधिशावद्या । साच्चि-
 दशावज्ञम् । लेखसाक्ष्यभावविधिः । धटविधिः । अभिविधिः । उदकविधिः ।

नवभेदा अशुशूषा वेतनं स्याच्चतुर्विधम् ।
 अस्वामिविक्रये तु द्वौ विक्रीयादानमेकधा ॥ २२ ॥
 क्रीत्वा मुक्तं चतुर्भेदं समयाकार्यमेकधा ।
 श्वेत्वादै द्वादशधा स्त्रीपुंसाभेदविंशति ॥ २३ ॥

विषविधिः । कोशविधिः । इति पश्चविंशतिभेदस्त्रणादानं भवेत् । तथा चैपनिधिके न्यासः । चैपनिधिकम् । याच्चित्कम् । अन्वाहितकम् । शिल्पिहस्तगतमिति भेदाः षट् । संभूयसमुत्थाने सामवायिकम् । ऋत्विग्याज्यम् । श्रौतिककं चेति भेदत्रयम् । दत्ताप्रदानिके देयमदेयं दत्तमदत्तं चेति भेदत्रुष्टयम् । अशुशूषाभ्युपगमे शुशूषाभेदः । अशुभक्तमभेदः । शिष्यवृत्तम् । अन्तेवसिवृत्तम् । अधिकर्मक्षदृत्तम् । सामिप्रसादादास्यविमोक्षस्वेति भेदानव । वेतनस्यानपार्कार्मणि भृतकवेतनम् । गोपालादिकम् । पर्यास्त्रीशुखविधानं । भाटकविकल्पस्वेति भेदत्रुष्टयम् । अस्वामिविक्रये अस्वामिविक्रये निधिलामस्वेति भेदद्वयम् । विक्रीयासंप्रदानमेकभेदम् । क्रीत्वानुशये कालभेदः । परिसुक्तवासोनियमः । धातुक्षयभेदः । तान्तवसंखारस्वेति भेदत्रुष्टयम् । समयस्यानपार्कमेकभेदम् । तथा श्वेतजे श्वेत्वादै गृहवादः । उद्यानवादै निपानवादः । आयतनवादै यामवादस्वतुष्यथादिभूषणप्रतिषेधः । सेतुविधानं खिलविषयः । सस्यरक्ता सस्यरक्तिर्हेतुविधानम् । स्त्रीपुंसयोः संबन्धे पुंस्त्रपरीक्षा । कन्यादाननियमः । ऋत्विग्यतिक्रमदेवाः । कन्यादानकालः । कन्यावरयेरद्वुष्टदूषणापराधः । विवाहविधिः । शैरिष्णादिविधानम् । अपत्यताविवेकः । संयहणविधानम् । स्त्रीवित्क्रमदण्डः । गुरतत्त्वलक्षणगम् । पश्चादिगमनदेष्वः । पत्रभावे उपत्यविधिः । जारजातविधानम् । नियुक्तानियुक्तापरगमनविधिः । दुष्टस्त्रीपुरुषविधानम् । प्रोषितभर्त्कानिर्णयः । संकेतसक्षणं चेतेवं विंशति भेदाः । दायभागे रिक्षभागविवेकः ।

दायभागे तु एकोना भेदा द्वादश साहसे ।
 वाग्दण्डपारुष्ययोस्तु द्वयोर्भेदास्त्रयः स्मृताः ॥ २४ ॥
 घूताह्यं चैकभेदं षड्भेदं तु प्रकीर्णकम् ।
 श्वमेषां प्रभेदानां द्वाचिंशच्छत्मेव वै ॥ २५ ॥ *
 कामात्क्रोधाच्च लोभाच्च चिभ्यो यस्मात्वर्तते ।
 चियोनिः कीर्त्यते तेन चयमेतद्विवादकृत् ॥ २६ ॥ *

तद्वागनिरूपणा । अविभाव्यनियमः । स्त्रीधननिरूपणा । स्त्रिया अभावे
 वस्त्रीधननिरूपणा । भ्रातृदद्यविधिः । मातापितृपुत्रविभागः । अज्ञातपितृ-
 पुत्रिकादिविधिः । अनियुक्तपितृविधानम् । दीर्घतीव्रामयादिपुत्रांश्चविधिः ।
 संख्यिपुत्रविभागः । प्रेतादिभ्रातृदद्यविधिः । कुटुम्बार्थे युक्ताशासादि-
 विधिः । विभागसंदेशनिर्णयः । पुत्रसंख्यानियमस्वेति भेदानामेकोनविंश्ति ।
 साहसे साहस्रसज्जनम् । साहसदण्डविधानम् । आधिक्षण्डलेयम् ।
 द्वादशदद्यमध्यमेत्तमविधानम् । द्विविधतस्त्रारक्षणम् । तस्त्रारस्य अव-
 कर्यम् । भक्तावकाशदानादि । चौरविधिः । साहस्रस्त्रेयदण्डः । पदेन
 चौराम्बेषणविधिः । चौराभावे चौरादिदद्यापनयनं चेति द्वादश भेदाः ।
 व्याकृपारुष्ये तद्वेदः । दण्डपारुष्ये तद्वेदः । उभयोर्दण्डक्षणं चेति भेदत्रयम् ।
 घूतसमाझयमेकभेदम् । प्रकीर्णके राजा खदं वर्णाश्रमपालनम् । राजोप-
 दर्शनम् । राजब्राह्मणावृत्तिः । खदवदाने राजो उभयुज्ञा । ब्राह्मणकर्मवृत्ति-
 निरूपणम् । अश्वमङ्गलकविधानमिति षड्भेदाः । श्वमेतेष्वस्त्रादशप्रधान-
 अवहारपर्देष्वत्तर्गतश्ववहारपदभेदा द्वाचिंशदधिकश्तम् । इदानो चियो-
 न्यादिकसुच्यते ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥
 कामादयस्त्रयो यस्मात्वर्तते तस्मात्त्रियोनिरेव अवहार उच्यते ॥ २६ ॥

द्युभियोगस्तु विज्ञेयः शङ्कातस्वाभियोगतः ।
 शङ्कासतां तु संसर्गात्तस्वं होडादिदर्शनात् ॥ २७ ॥*
 पक्षदयाभिसंबन्धाहिंदारः समुदाहृतः ।
 पूर्ववादस्तयोः पक्षः प्रतिपक्षस्तदुत्तरम् ॥ २८ ॥*
 भूतच्छलानुसारित्वाहिंगतिः स उदाहृतः ।
 भूतं तत्त्वार्थसंयुक्तं प्रमादाभिहितं छलम् ॥ २९ ॥*

Vulg. inserts the following verse before २९ सुनिष्ठित-

तत्र हिप्रकार एवाभियोगो भवति । एकः शङ्काभियोगो हितीयत्तस्वाभियोगस्त् । एतयोर्च्च दयोरपि लक्षणमेकस्यैव स्नाकस्यार्थनाभिहितम् । शङ्का सदा असत्यंसंगादिति । असन्तो ये प्रसिद्धाच्छौरकर्मदृष्टयः । तथा वेश्याद्यूतश्चसनं चासत् । एतेषु यस्य सदा अव्याप्तक्तिर्दृश्यते तस्य गृहमेद्यस्योपरि नाश्चिकस्य पुरुषस्य महती शङ्का समुत्पद्यते । तेनार्थचलनं तस्यासत्यक्षिनो नाश्चिको उभियोगं यं ददाति । स शङ्काभियोग उच्यते । यस्तु तत्त्वाभियोगः स होडादिदर्शनाद्भूवति । खकीयं द्रष्टव्यं यद्भूष्टं तद्वोष्टमुच्यते । तं दृष्टा यो उभियोगः परस्य दीयते स तत्त्वाभियोग उच्यते । तत्र शङ्काभियोगस्य देवकुलं निर्णयस्यानम् । तत्त्वाभियोगस्य राजकुलमिति ॥ २७ ॥

...तेन द्वारेण अवहारः प्रविशति । हितीयं द्वारं प्रतिपक्षस्थित उत्तरवादी यानि वदति तेन द्वारेण प्रविशतीति ॥ २८ ॥

श्ववहारो यथा प्रवेशकाले दिर्द्वारः । तथा निगमनकाले उपि दिर्गतिः । तत्र अवहारस्यैका गतिर्धमन्यायतत्त्वभूतार्थनिर्णयेन भवति । हितीया प्रमादाभिहितमिर्णयेन ।....॥ २९ ॥

दिव्यान्यप्रमाणानि नीयन्ते वाक्यवच्चकैः ।
 देशकालप्रमाणादावप्रमादो भवेदतः ॥ ३० ॥
 तच शिष्टं क्लं राजा मर्षयेऽर्मसाधनः ।
 भूतमेव प्रपद्येत धर्ममूला यतः श्रियः ॥ ३१ ॥
 धर्मेणोऽवरतो राजो व्यवहारान्वतामनः ।
 संभवन्ति गुणाः सप्त सप्त वङ्गेरिवार्चिषः ॥ ३२ ॥
 धर्मश्वार्थश्च कीर्तिश्च लोकपक्तिरुपग्रहः ।
 प्रजाभ्यो बहुमानं च स्वर्गं स्थानं च शाश्वतम् ॥ ३३ ॥

वजादानस्तथैः स्वार्थप्रचोदितः । लेखयेत्पूर्वकार्यं च कृतकार्यविनिर्णयः ।
 ३० om. Vulg. |वर्जयेऽर्मसाधनः । C । ३१ । After ३४ Vulg.

यत्र शियमीदृशी क्लगतिवादिनः प्रमाददेवात्मपद्यते । तत्र तस्य स्वच-
 चार्यावसितस्य वादिनः किं करेतु राजा किं सभ्याः ।...॥ ३० ॥
 अत्र मुनिमतमिदम् । शिष्टो विशिष्टः । तस्य च्छलयाहिष्या प्रतिवादिना
 वा कुरुमारोप्यते । तत्राजा मर्षयेऽन्न गृह्णीयादिवर्थः । तं वादिशिष्टं क्लं
 राजा मर्षयेऽर्मसाधनः । क्षमयेदिवर्थः । उच्चराक्षान्तभाषाक्लेन भूता-
 र्थनाशं कुर्यात् ।...॥ ३१ ॥

धर्मेण व्यवहारान्वशतो राजो यावदङ्कः प्रतापिनः सप्तार्चिषः । तथा
 तस्यापि प्रतापाङ्कभूताः सप्त गुणाः संभवन्ति । अथ के के तदुच्यते ॥ ३२ ॥
 तत्र लोकपक्षिर्जनानुरागः ।... एते च वङ्गेर्गुणात्मस्य संभवन्ति ॥ ३३ ॥

तस्माङ्गर्मासनं प्राप्य राजा विगतमत्सरः ।
 समः स्यात्सर्वभूतेषु विभ्रहैवस्वतं ब्रतम् ॥ ३४ ॥
 धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राङ्गविवाकमते स्थितः ।
 समाहितमतिः पश्येद्वग्वहाराननुक्रमात् ॥ ३५ ॥*
 आगमः प्रथमं कार्यो व्यवहारपदं ततः ।
 चिकित्सा निर्णयस्त्वैव दर्शनं स्याच्चतुर्विधम् ॥ ३६ ॥

inserts अर्थात् यावुभौ बृङ्का धर्माधर्मौ च तावुभौ । वर्णकमेण सर्वेषां पश्येत्यार्थाणि कार्यिणाम् । विवित्सा निर्णयस्त्वैतदर्शनं Vulg. ॥ ३६ ॥

तस्मादेवंविधमहार्थाभाङ्गाजा विगतमत्सरो रागदेषविवर्जितो वैवस्तो यमो धर्मराजः । तस्य ब्रतं लोकानां खजातशुभाशुभफलदत्तं तदिभूता धारयन् । धर्मासनं धर्माधिकरणं प्राप्य सर्वभूतेषु समः स्यादिति ॥ ३४ ॥

धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य यत्किमपि सम्ये: प्राण्विवाकसहितैरवधारितं तदेव प्राङ्गविवाकमते स्थितः प्रमाणीकृत्य समाहितमतिरेकचित्तः । तत्र स्थितः परिच्छतीतन्त्रत्वक्रियासक्ती राजा व्यवहारान् पश्येदनुक्रमादिति भाषोत्तरक्रियानिर्णयचतुःपादानुक्रमादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

आगमः संबन्धः । तस्मद्यादानादि अष्टादशपदानां मध्ये कतमदिदं व्यवहारपदानां मध्ये कतमदिदं व्यवहारपदम् । तस्यापि मध्ये...तदीयशाखाभेदः । इति व्यवहारस्य नाम करणीयम् । ततस्य अतुष्यादक्रियानिर्वाहादिकरण्याधिरिति चिकित्सा करणीया । ततः प्रमाणपरीक्षानुसारेण तस्य व्यवहारस्य निर्णयः कार्यव्यवहारदर्शनं स्याच्चतुर्विधमिति ॥ ३६ ॥

धर्मशास्त्रार्थशास्त्राभ्यामविरोधेन यत्वतः ।
 संपश्यमानो निपुणं व्यवहारगतिं नयेत् ॥ ३७ ॥
 यथा मृगस्य विद्वस्य व्याधो मृगपदं नयेत् ।
 कम्बे शाणितपादेन तथा धर्मपदं नयेत् ॥ ३८ ॥
 यच्च विप्रतिपत्तिः स्याद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः ।
 अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य धर्मशास्त्रोक्तमाचरेत् ॥ ३९ ॥
 धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः स्मृतः ।

मार्गतः Vulg. समीक्षमाणो निपुणो Vulg. ; नियतं B ; नियुतं β.
 १७। ३८ om. Vulg. धर्मशास्त्रारिरोधेन युक्तियुक्तो विधिर्मतः ।...तेना-

किंचिद्धर्मशास्त्रोक्तमर्थशास्त्रविरुद्धं भवति । किंचित्पुनर्दर्थशास्त्रोक्तं धर्म-
 शास्त्रविरुद्धं भवति । तयोरितरेतत्तामालोचनेन यथालोकाचारविरुद्धं
 न भवति । तथा सप्ताधोऽपि राजा व्यवहारगतिं नयेत् ॥ ३७ ॥

कच्च वनगहनम् । यथा तस्मिन्वनगहने स्थितो मृगः संयहं दुरानेयो
 भवति । एवं परमार्थधर्मोऽपि संयहं दुरानेयः । तस्य विद्वस्य व्याधो
 शुब्कः प्रचुरत्याच्छ्रद्धभूम्यां दुर्लभमपि तत्त्वार्जन्प्रवारनिर्गमस्थानं संततशी-
 खितपातेन पदं तावद्येद्यावदयतः पतितः स एव मृगो दृष्टस्तेन । एवं
 राजापि सरुभ्यः क्रियामार्गानुसारेण तावद्धर्मपदं नयेद्यावत्परमार्थधर्मं एव
 दृष्ट इति ॥ ३८ ॥

तथा च धर्मशास्त्रोक्तम् । अपुत्रां गुर्वन्द्वातो देवरः पुत्रकाम्यथा ।
 सपिष्ठो वा सगोचो वा दृताभ्यक्तं दृताविद्यात् । तथा च । नष्टे मृते
 प्रव्रजिते ज्ञाते च पतिते पतौ । पश्चात्पत्यु नारीजां पतिरन्यो विधीयते ।
 इत्यादिकधर्मशास्त्रोक्तमपि लोकाचारव्यवहारे च परिवक्तम् । मातुष-

व्यवहारो हि बलवान्धर्मस्तेनावहीयते ॥ ४० ॥
 स्तूप्त्वो हि भगवान्धर्मः परोक्षो दुर्विचारणः ।
 अतः प्रत्यक्षमार्गेण व्यवहारगतिं नयेत् ॥ ४१ ॥
 यात्यचौरो ऽपि चौरत्वं चौरस्यायात्यचौरताम् ।
 अचौरश्चौरतां प्राप्तो मारुण्डव्यो व्यवहारतः ॥ ४२ ॥
 स्त्रीषु रात्रौ बहिर्ग्रामादन्तर्वेशमन्यरातिषु ।

भिन्नीयते । B. β. C. ; तेनाभिधीयते b. L. ॥ ४० ॥ यातो Vulg.
 ४१ b om. Vulg. ॥ ४१ ॥ स्त्रीषु शात्रौ च बजिभिरन्तर्वेशनि रात्रिषु ।

संवन्धस्तु धर्मशास्त्रपरिदृतो ऽपि दक्षिणातो ऽपि परिहार्य एव । सर्वच
 न वर्तते । आगपानभोजनाद सर्वलोके उप्याहृतम् । अतो ऽन् युक्तियुक्तो
 विधिः स्मृतः । सर्वथा एवमेव बल्यमाणम् । देशे देशे य आचारः पारं पर्य-
 क्रमागतः । स शास्त्रार्थवसानैव लक्ष्मीयः कदाचन ॥ ४० ॥

...प्रत्यक्षो उस्य मार्गो लैक्षिकमनुमानम् । शुभाशुभात्मकम् । सुखदुःख-
 सुप्तुञ्जयत इति । समस्तागमसमर्थितमिदम् । अथवा प्रत्यर्थमार्गः । विवे-
 किसाधुविशिष्टपूर्वप्राचामार्गः । तेन धर्मगतिं नयेदिति ॥ ४१ ॥

एवं भगवान्धर्मो दुर्विचारणः । येन चौरः क्षिप्तिकथमाचदर्शनात् ।
 अविज्ञातधर्मपरमार्थं प्रतिपार्श्वादचौरो ऽपि महर्षिर्माणद्वयो मौनप्रततप-
 स्थितो उद्गतो चरत्वाचौरतां प्राप्तः । अतः कारणात्याचापाचपर्यालोचनापि
 निपुणतया कर्तव्येति ॥ ४२ ॥

स्त्रीविति पलीदुहिष्टस्त्रीकृतः । अथवा स्त्रीभिरेव व्यवहारो हृष्टः ।
 रात्राविति रात्रिः शृण्यनाय । न तु व्यवहाराय तस्यां साक्षादेव प्रमाण-
 व्यवहारासंभवः । बहिर्ग्रामादिवरण इति । अन्तर्वेशनि गृहमध्ये ।

व्यवहारः क्षतोऽप्येषु पुनः कर्तव्यतामियात् ॥ ४३ ॥ *
 गहनत्वाद्विवादानामसामर्थ्यात्स्मृतेरपि ।
 हृणादिषु इरेक्षालं कामं तत्त्ववुभुत्सया ॥ ४४ ॥ *
 गेभूहिरण्यस्त्रीस्तेयवाग्दण्डात्ययिकेषु च ।
 साहसेष्वभिशापे च सद्य एव विवादयेत् ॥ ४५ ॥ *
 अनावेद्य तु यो राज्ञे संदिग्धे ऽर्थे प्रवर्तने ।

b. C. L. १४१। Vulg. inserts the following verse after १४४। अभियुक्तो न चेद्ब्रूयाद्वधो (वधो) दण्डवत्स धर्मतः । न चेद्विपच्चात्प्र-
 ब्रूयाद्वनं प्रति पराजितः । वाग्दण्डात्ययिकेषु च । A, corrected according to Viram. 139, where this verse is quoted. Vulg. has पादव्यदयकेषु च ।...अभिग्नापेषु... ॥ ४५ ॥ Vulg. inserts the following' verse after १४५ । सद्यो वैकाहं पच्चाहं च्यहं वा
 गुरुज्ञाधवात् षभेतासौ निपक्षं वा सप्ताहं वा ऋषादिषु । अनिवेद्य Vulg.

अरातिषु शतुषु । एतेषु प्रदेशेषु व्यवहारः क्षतोऽपि न प्रतिष्ठितः । तेन
 पनः कर्तव्यतां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

विवादानां गहनत्वात् लोकानां च व्ययतया चिरदत्तप्रयोजनमरणस्या-
 सामर्थ्यात् । ऋषादिषु व्यवहारेषु उत्तरवादिन उत्तरकालं दद्यात् । काम-
 मेवमपि भवति । तत्त्ववुभुत्सया सद्वावबोधार्थं बोडुमिष्ठा वुभुत्स्या ॥ ४४ ॥

ऋषादिषु मध्यपतितलादेव्यपि कालहरणे प्राप्ते तदपवादः क्षियते । एतेषु
 पुनर्व्यवहारविशेषेषु सद्य एवेतत्तरं दापयेदिति ॥ ४५ ॥

अस्मात् स्थानाद्यदि त्वमद्य गच्छसि तव राजकीयाज्ञा च्यर्यं स्थानासेध
 उत्थते । अस्मात्पत्तनादियन्तं कालं धावद्यदि गच्छसीति च्यर्यं कालक्षत

प्रसङ्ग स विनेयः स्यात्स चास्यार्थी न सिध्यति ॥४६॥*
 वक्तव्ये इर्थे न तिष्ठन्तमुत्क्रामन्तं च तद्वचः ।
 आसेधयेद्विवादार्थी यावदाङ्गानदर्शनम् ॥४७॥*
 स्थानासेधः कालकृतः प्रवासात्कर्मणस्तथा ।
 चतुर्विधः स्यादासेधो नासिङ्गस्तं विलङ्घयेत् ॥४८॥*
 नदीसंतारकान्तारदुर्देश्योपश्वादिषु ।
 आसिङ्गस्तं परासेधमुत्क्रामन्नापराभ्युयात् ॥४९॥*

and Viram. 102 ॥ ४६ ॥ ५० om. Vulg. ये इतिवर्तते। Vulg.

आसेधः । यत्र उच्चलितस्तत्र यदि यास्यसीति प्रवासादासेधो इयम् ।
 आसिन् कर्मणि यदि लगिव्यसोति कर्मण आसेधो इयम् । एवमयमासेधस्तु-
 र्विधो भवति । तेषामेकेनापि प्रकारेण आरम्भके...न व्यतिक्रमेत्तमासेधम् ।
 अन्यथा राजापराधपतितः संभवेदिति ॥ ४६ ॥

नदीसंतारस्तारगमनम् । कान्तारं भयानकं वनम् । दुर्देशः कुप्रदेशः ।
 उपश्वेतो देशमङ्गः । शोकाद्युपश्वेतो वा । ईहशेषु प्रदेशेष्ववसरेषु च ।
 आसिङ्ग आसेधं व्यतिक्रामन्नुपस्यापराधप्राप्तो न भवति ॥ ४७ ॥

अयं स्तोक अचाप्रस्तुतो इपि मूलग्रन्थं द्वाहा लिखितः । यानि कार्यालिं-
 राजा प्रवक्त्रदृष्टानि ज्ञानानि । यानि च सुहृत्संबन्धिवान्ववैर्व्यष्टानि । परं
 यानि दिगुणदण्डप्राप्तानि । दिगुणपश्चेन दितीयवारं दृष्टानि पुग्रज्ञ-
 रेत् ।... ॥ ४८ ॥

ये शास्त्रे निविज्ञा आसेधकाजास्तर्विग्ना सुखकालस्थितो य आसेधो
 यथाप्रयोजनं संबध्यमानार्थे य आसिङ्गः । यस्तमासेधं न गणयति क्रामत्वे
 स राजा खकीयप्रतापस्याखण्डनार्थे विनेयः । विनयं याज्ञः । अथ कदा-

[राजप्रत्यक्षदृष्टानि सुहृत्संबन्धिवान्धवैः ।
 प्राप्तद्विगुणदण्डानि कार्याणि पुनरुद्धरेत् ॥ ५० ॥]
 आसेधकाल आसिष्व आसेधं यो व्यतिक्रमेत् ।
 स विनेयो इन्द्रिया कुर्वन्नासेधा दण्डभाग्मवेत् ॥ ५१ ॥ *
 निर्वेष्टुकामो रोगार्ता यियक्षुर्व्यसने स्थितः ।
 अभियुक्तस्तथान्येन राजकार्योद्यतस्तथा ॥ ५२ ॥ *
 गवा प्रचारे गोपालाः सस्यारम्भे क्षणीबलाः ।
 शिल्पिनश्चापि तत्कालमायुधीयाश्च विग्रहे ॥ ५३ ॥ *
 अप्राप्तव्यवहारस्य दूतो दानोन्मुखो व्रती ।
 विषमस्थस्य नासेध्यो न चैतानाह्वयेन्दृपः ॥ ५४ ॥ *

स विनेयो इन्द्रिया कुर्वन्नुत्त्रामन् Vulg. ॥ ५१ ॥ सस्यापे b. L. ; सस्य-
 अन्ये B. B. C. y. ॥ ५३ ॥ चिन्हकादेङ्गुमर्हति Vulg. ॥ ५५ ॥ ५६ is

चिदसेधदातापि च शास्त्रनिषिद्धकाले वा प्रयोजनसंबन्धरहितो इपि वा ।
 एवमेव राजाज्ञया कस्यापि आसेधं करोति । तत एवमन्यथा कुर्वन्त्य
 एवासेधा दण्डमर्हति ॥ ५६ ॥

निर्वेष्टुकामः परिणेतुमुद्यतः । तथा रोगार्तः । यियक्षुयज्ञार्थमुद्यतः ।
 असनाभिभूतस्य यो भवति । तथा अन्येन य आक्षिपः । तथा गोपु
 गोप्रचारस्थिता गोपालाः । सस्यारम्भकाले क्षणीबलाः । असिष्वस्य प्रतिष्ठा-
 काले । आयुधधारिणो विग्रहकाले । अप्राप्तव्यवहारः पोगण्डः । राज-
 कार्योद्यतः । अन्यतीरितकार्यो दूतो वा । दानोन्मुखः पर्वनिमित्तकाले । व्रती
 निमित्तप्रतस्याः । विषमस्थस्य तत्काले राजदैविकाभिभूतः । एते सर्वे इपि
 एवं स्थिताः...नासेधनीयाः ।...॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

नाभियुक्तोऽभियुज्जीत तमतीर्त्वार्थमन्यतः ।
 न चाभियुक्तमन्येन न विद्धं बेद्धुमर्हति ॥ ५५ ॥
 यमर्थमभियुज्जीत न तं विप्रकृतिं नयेत् ।
 नान्यत्पक्षान्तरं गच्छेऽच्छन्पूर्वात्स हीयते ॥ ५६ ॥
 न च मिथ्याभियुज्जीत देषां मिथ्याभियोगिनः ।
 यस्तत्र विनयः प्रोक्तः से ऽभियोक्तारमावृजेत् ॥ ५७ ॥

given quite incorrectly in Vulg. मिथ्याभियोगतः । Vulg.

वादिना प्रतिवादी यो ऽभियुक्तः स तं वाचभियोगमन्ते ऽग्नीत्वा परिसमाप्तिनीत्वा तमेव वादिनं न प्रतिभियुज्जीत । इयोर्वादिनोरेककालमनिर्णयगमकात् । तं च खकीयाभियोगं निर्वाह्य यदि सत्यमेव किमपि तस्य खकीयमभियोगकारकमप्यस्ति । ततः स एव प्रतिवादी तस्य वादिनस्तत्कालमेवाभियोगं दत्त्वा खयं वादी भवति । यस्मान्येनाभियुक्तः प्रारब्धव्यवहारक्षिति । तमपि नाभियुज्जीत । यतो न विद्धं बेद्धुमर्हति । येन व्याधेन मर्त्रः प्रथमं विद्धः । तं यदि द्वितीयोऽपि विश्विति तस्य व्याधाश्रमः । प्रथमस्यैव तत्राधिकारो न द्वितीयस्येति ॥ ५५ ॥

...प्रथमं खध्यव्य जनं प्रार्थयित्वा द्वितीयवेलायामधिकं प्रार्थयते । अधिकं वा प्रथमसुक्ता जनं वदति । इमां सर्वथापि चर्थविप्रकृतिं विनाशतां विप्रकृतिं न नयेत् । तथान्यत्पक्षान्तरं गच्छेऽदिति । प्रथमं खकीयसुवर्णस्य विंश्चतिगद्याखप्रार्थनां कृत्वा द्वितीयवेलायां वदति । मदीयपुच्छस्यानेन दातव्यमन्तिमम् ॥ ५० ॥ एतदन्यत्पक्षान्तरसुच्यते । तं न गच्छेत् । यतो द्वितीयपक्षान्तरं गच्छन्पूर्वपक्षादादी श्वीयत इति ॥ ५६ ॥

सापदेशं हरन्कालमब्रुवंश्चापि संसदि ।
 उक्ता वाचो विब्रुवंश्च हीयमानस्य लक्षणम् ॥ ५८ ॥
 पलायते य आहृतः प्राप्तश्च विवदेन्य यः ।
 विनेयः स भवेद्राज्ञा हीन एव स वादतः ॥ ५९ ॥
 सम्यक्प्रणिहितं चार्थं पृष्ठः सन्नो ऽभिनन्दति ।
 अपदिश्य च यो देशं पुनस्तमनुधावति ॥ ६० ॥

॥ ५७ ॥ सेपदेशं हरेकालम् ॥ Vulg. ॥ ५८ ॥ राज्ञो हीन एव विवादतः ॥
 Vulg. ॥ ५९ ॥ Vulg. omits ६०, ६१. These two verses

तथापदेशो आजः । सथाजं कालहरणं कुर्वन्तावदपटुरहम् । तावद-
 मुचिरहम् । नेत्रं प्रथच्छामि । तथा च । यस्त्र सभ्यैः पृष्ठो न ब्रवीतीति ।
 यस्त्र प्रथमं वचनसुका पस्त्राद्वीति । न मया तदुक्तम् । इयेतैस्त्रिन्देशस्य
 हीयमानस्य लक्षणं ज्ञेयमिति ॥ ५८ ॥

यस्त्र राज्ञाहृतः सन्पालयते । तथा पक्षायमानो ऽपि पुरुषैर्यतादानीतः ।
 तत्र ग्राप्तः । प्रचेद्यमानो ऽपि किंचिद्विदेत् । स विनेयो राज्ञा भवति ।
 यतो हीन एव स तस्मादादत इति ॥ ५९ ॥

सम्यक्प्रणिहितं करण्याये प्रथममावेदितमपि । यावत्स्मैः एषस्तावत्तमेव
 नाभिनन्दति । न समर्थयतीत्यर्थः । तथापदिश्यार्थमजपित्वा पुनस्तमेवानु-
 धावति । अस्यायमेवार्थः । सभ्यैः पृष्ठः किं तव साक्षिणो जिखितं च किंचि-
 दत्ति । एवं पृष्ठः प्रथमं वदति । न किंचिदत्ति । एवमपदिश्य पुनस्तमेव
 वदति । अनुधावति । यथा विद्यते मम जिखितं साक्षिण एवेति । सेषा
 ऽपि हीयमानः ॥ ६० ॥

सन्ति ज्ञातार इत्युक्ता दिशेन्यक्तो दिशेन्य यः ।
 एतैस्तु कारणैः सर्वैर्धर्मस्त्रीनाम्बिनिर्दिशेत् ॥ ६१ ॥
 निर्णिक्तव्यवहारेषु प्रमाणमफलं भवेत् ।
 लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत् ॥ ६२ ॥ *
 यथा पक्षेषु धान्येषु निष्फलाः प्रावृष्टो गुणाः ।
 निर्णिक्तव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथा ॥ ६३ ॥ *
 अभूतमप्यभिहितं प्राप्तकालं परोक्षयेत् ।
 यनु प्रमादान्वोच्येत तद्भूतमपि हीयते ॥ ६४ ॥

are nearly identical with Manu. VIII. ५३, ५४, ५७. १२

यच्चैवं वदति यथा लिखितं मम विद्यते साक्षिणो वा । तच्छ्रुत्वा सभ्यै-
 रक्तम् । यदि ज्ञातारः सन्ति ते दिशं आवेदयेत्यर्थः । यावता न दिशमि-
 न तत्त्वानयति । एताम्बुद्धान्यतैर्लक्ष्यैर्धर्मस्त्रीनाम्बिनिर्दिशेत् ॥ ६१ ॥

...अनेन दुष्टर्थिकेन मम इवं दातयमस्ति । तच सक्षिप्रमाणसहितं
 सत्यापि न ददाति । अतो इयं मम राजकुले समर्पयीय इत्यादिपूर्वजस्यावसरे
 यदि साक्षिप्रमाणं क्वचिदपि नावेदितं न कोर्तितं भवेत् । अतो निर्णिक्त
 व्यवहारे तत्प्रस्त्रादुपन्यस्तमपि न प्रमाणं भवति । यदि पुनरेवं तत्पूर्वमावेदितं
 यद्यपि दैवयोगादा करवराजसभाज्ञेमादा मतिविभमादा वादिना द्वतीय-
 पादे तत्त्वोपन्यस्तम् । तथापि प्रतिभूपर्यन्तनिर्णिक्तव्यवहारे उपि यावदस्यापि
 करणं तच्चैव तिष्ठति । तावस्तेन तत्प्रमाणसुपन्यस्तम् । सभ्यैः परीक्ष्य प्रमा-
 णीकरणोयमेव । ... ॥ ६२ ॥

प्राप्तावसरं यदुपन्यस्तं भवति तत्प्रदुष्टसाक्षिकं परीक्ष्य परिहरेत् । यत्पुन-
 रतिक्रान्तस्त्रीयावसरं तद्भूतमपुपन्यस्तं वादिप्रमादात्तस्य ग्रन्थानुष्ठितदण्ड-
 मिव तदेवापुण्णैरेव तद्भूतं प्रख्यातम् । ... ॥ ६४ ॥

तीरितं चानुशिष्टं च यो मन्येत विधर्मतः ।
 दिगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत् ॥ ६५ ॥ *
 दुर्वृष्टे व्यवहारे तु सभ्यास्तं दण्डमाप्नुयुः ।
 न हि जातु विना दण्डं कश्चिन्मार्गेऽवतिष्ठते ॥ ६६ ॥ *
 रागादज्ञानते वापि लोभाद्वा योऽन्यथा वदेत् ।
 सभ्योऽसभ्यः स विज्ञेयः तं पापं विनयेन्नृपः ॥ ६७ ॥

a om. Vulg. भावितं चानुशिष्टं च C. ॥ ६५ ॥ यातु विना दण्डं कश्चिन्मार्गे Vulg. The reading of A. is supported by Viram., 123. विनयेद्वशम् Vulg. ॥ ६७ ॥

यत्तीरितमित्युक्तं तद्यवहारस्य चतुर्थपदनिर्णयावसरे वादिप्रतिवादिनोः
 सभ्यैरेकवाक्यतयेऽचरितजयपराजयमाचप्रकटीक्षतनिर्णयम् । एतत्तीरितमि-
 त्युक्तम् । अनुशिष्टं पुनरुच्यते । यत्सभ्येरेव तदगत्तरमपराधसारासारपर्या-
 ज्ञाचनतया निगदितदण्डं तदनुशिष्टम् । ... एकतमे प्रदेशे ऽपि स्थित्वा य
 एवात्मानं विधर्मस्त्रा कुन्यायेन पराजितं मन्येत् । स एव तत्र स्थित एव
 राजकुले द्विगुणादण्डसुद्विश्य तप्तुरतत्कार्यं पुनरुद्धरेदिति ॥ ६५ ॥
 ... अयुक्तनिर्णयदोषः सभ्यानामुपरि चरति । ततः सभ्या अपि तं दण्डं
 प्राप्नुयुरिति ।... ॥ ६६ ॥

रागात्पूर्वसंभूतक्रोधात् । अज्ञानतो मूर्खत्वात् । लोभादुपचारात् ।...
 योऽन्यथा वदेत् । न्यायविपरीतमित्यर्थः । स सभ्योऽसभ्यो विज्ञेयः ।
 सभायोगयो न भवतीत्यर्थः ।... ॥ ६७ ॥

किं तु राजा विशेषेण स्वधर्ममनुरक्षता ।
 मनुष्यचित्तवैचित्र्यात्परीक्ष्या साध्वसाधुता ॥ ६८ ॥
 पुरुषाः सन्ति ये खेभात्प्रब्रूयः साक्ष्यमन्यथा ।
 सन्ति चान्ये दुरात्मानः कूटखेक्षणतो जनाः ॥ ६९ ॥
 अतः परीक्ष्यमुभयमेतद्राजा विशेषतः ।
 लेख्याचारेण लिखितं साक्ष्याचारेण साक्षिणः ॥ ७० ॥
 असत्याः सत्यसंकाशाः सत्याच्चासत्यसंनिभाः ।
 दृश्यन्ते विविधा भावात्तस्माद्युक्तं परीक्षणम् ॥ ७१ ॥*

स्वधर्मं परिरक्षता । नराजां Vulg. ॥ ६८ ॥ ते खेभाये ब्रूयः Vulg. ॥ ६९ ॥ Vulg. inserts the following verse after ७० लेख्य-
 माक्षेप्त्वत्क्षिणिखण्डिति कुशला नराः । अतो न खेख्यसामर्थ्यात्प्रिक्षिण्डिते-

...इदानीं मनुष्यचित्तवैचित्र्यस्य आख्यामाह ॥ ६८ ॥
 क्षेपेन ख्लोकदद्येन पुरुषचित्तवैचित्र्यं दर्शयित्वा साक्षिप्रमाणयेत्पि प्रमा-
 णादरो दर्शितः । यथोक्तं लेख्याचारेण लिखितं साक्ष्याचारेण साक्षिण
 इति । तदग्रतो खेख्याचारपरीक्षा साक्ष्याचारपरीक्षा च सविल्लरा भवि-
 ष्यति । तेनोभयाकारप्रकारेणोभयमप्येतत्परीक्षमित्युक्तम् । तच्चैव वक्ष्याम
 इति ॥ ६९ ॥ ७० ॥

अत्र यथा आकाशो भूतलावद्युक्ष्यते । परं दृश्यमाने उपि तच्च भूतकं
 गास्ति । यथा च खण्डोते वक्तिरसुलिङ्गसट्टे उपि दृश्यमाने तच्च वक्तिर्नास्ति ।
 तथा क्षाचित्पृष्ठवच्चने उपि सत्याभासे दृश्यमाने उपि सत्यं न भवति । तस्मा-
 त्वत्वक्षट्टो उपर्युक्तात्पर्यतः परीक्षितुं युक्तः । यत एव दृश्यन्ते विविधा
 भावात्तस्त एव परीक्ष्य आपयद्वर्धान्न परिवृद्धीयते ॥ ७१ ॥

तत्त्वदृश्यते व्योम खद्योते इव्यवाडिव ।
 न तत्त्वं विद्यते व्योम्नि न खद्योते हुताशनः ॥ ७२ ॥ *
 तस्मात्प्रत्यक्षदृष्टोऽपि युक्तमर्थः परोक्षितुम् ।
 परीक्ष्य ग्रापयन्नर्थात् धर्मात्परिहीयते ॥ ७३ ॥ *
 एवं पश्यन्सदा राजा व्यवहारान्समाहितः ।
 वितत्येष्व यश्चा दीप्तं प्रेत्याप्नोति चिविष्टपम् ॥ ७४ ॥ *

कान्तिकी मता ॥ यत्वात् धर्मात् Vulg. ॥ ७३ ॥ ब्रह्मणाप्नोति विष्टपम् ॥
 Vulg. ॥ ७४ ॥

इवसहायनारदभाष्ये केशवभट्टप्रोत्साहितकल्याणभट्टपरिप्लाधितव्यवहा-
 रमाढकायां प्रथमो उध्यायः समाप्तः ॥

सुनिश्चितबलाधानस्त्वर्थी स्वार्थप्रचेदितः ।
 लेखयेत्पूर्वपक्षं तु कृतकार्यविनिश्चयः ॥ १ ॥
 पूर्वपक्षश्रुतार्थस्तु धन्यर्थी तदनन्तरम् ।
 पूर्वपक्षार्थसंबन्धं प्रतिपक्षं निवेशयेत् ॥ २ ॥*
 श्वो लेखनं वा स लभेत्व्यहं सप्ताहमेव वा ।
 अर्थी तृतीयपादे तु युक्तं सद्यो भ्रुवं जयी ॥ ३ ॥
 मिथ्या संप्रतिपत्तिर्वा प्रत्यवस्तुन्दमेव वा ।

२. १—४४ om. Vulg. २, १ is however inserted after

अर्थी पूर्वपक्षं लेखयेत् । भाषामित्यर्थः । स चार्थप्रचेदितः । न राजा
 प्रचेदितो न वैरिणा । खकीयैवर्थेन प्रचेदितः । तथा कृतकार्यविनि-
 श्चयः । यावदिदं प्रारब्धप्रयोजनं मयान्ते न नीतं तावस्त्वन्न करोमीति
 क्षतस्त्वियः । एतदर्थिकर्तव्यमुक्तम् । अतः प्रत्यर्थिकर्तव्यमुच्यते ॥ १ ॥

तथा धनी अर्थोयुक्तः । कृष्णो प्रत्यर्थित्वभिहितः । तथा भाषायाः पूर्व-
 पक्षसंज्ञा । तदुत्तरस्य प्रतिपक्षसंज्ञा । अर्थिना लिखितपूर्वपक्षश्रुतार्थस्तु
 प्रत्यर्थी तदनन्तरं पूर्वपक्षार्थसंबन्धं प्रतिपक्षं निवेशयेदुत्तरं दद्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

अत्र स्त्रोकेन पूर्वार्थेन उत्तरवादिनः कार्यमुक्तम् । उत्तरार्थेन पूर्ववादिनः ।
 तद्यथा । अनन्तरोक्तः प्रत्यर्थी यद्युत्तरकाणं प्रार्थयति तत आगामिदिवसं
 उच्यते । ततः श्वो लेखनमागामिदिवसे लेखनं वा स लभेत् । अथवा व्यहं
 सप्ताहं वा । उत्तरकालस्त्वस्य दातव्यः । अर्थी तृतीयपादे तृतीयपादं न
 लभते । सद्यो भ्रुवं जयं लभते । तत्पूर्ववादिलिखितार्थस्य क्रियादारेण खरी
 करणसहितमिति ॥ ३ ॥

संप्रतिपत्तिस्तु भाषार्थस्य कल्पसमर्थना । प्रत्यवस्तुन्दनं वादिन एव
 सकारणं प्रत्यभियोगवादिनः । प्राञ्जन्यायविधिसिद्धिः ममायं पूर्वमेवामित्यर्थे

प्राङ्गायविधिसाध्यं वा उत्तरं स्याच्चतुर्विधम् ॥ ४ ॥ *
 मिथ्यैतत्त्वाभिजानामि मम तत्र न संनिधिः ।
 अजातश्वासितत्काल एवं मिथ्या चतुर्विधम् ॥ ५ ॥ *
 मिथ्या च विपरीतं च पुनःशब्दसमागमम् ।
 पूर्वपक्षार्थसंबन्धमुक्तरं स्याच्चतुर्विधम् ॥ ६ ॥
 भाषाया उत्तरं यावत्प्रत्यर्थी विनिवेशयेत् ।
 अर्थीं तु लेखयेत्तावद्यावद्दत्तु विवक्षितम् ॥ ७ ॥

१, २६ in Vulg. पूलोपाश्रयवर्जितम् । A. This false reading has been conjecturally altered in the text. ॥ ११ ॥ विन्द-

इमुकामुककुलजस्याये पराजित इति । प्रतिवादिवचनम् । तच्चतुर्विधोत्तर-
 लक्ष्यं दर्शितमिति । अथ पारकीयस्थोकोऽत्रैव मूर्खयस्ये लिखितो हृष्टः ।
 सोऽपि चतुर्विधोत्तरवादी कष्टव्याख्यानस्य भविष्यति । तथापि षिख्यत
 इति ॥ ४ ॥

विपरीतमिति मिथ्याया विपरीतं संप्रतिपच्युक्तरं भवति । पुनरपि
 वादिन एव प्रत्यवस्थान्वेत्तरमित्यर्थः । चतुर्थं चोत्तरं शब्दसमागममुक्तम् ।
 तत्र दक्षिताभिप्रायेयाप्नोपदेशः शब्दसमागम उक्तः । तेन पुनराप्नोपदेश-
 शब्दः समागमः प्राङ्ग्यायेत्तरमुक्तम् । एतेषां चतुर्णां यदि पूर्वपक्षार्थसंबद्धं
 भवति तत्तदुत्तरं प्रतिवादिना दातव्यमिति ॥ ६ ॥

अर्थीं भाषायां स्वकीयं विवक्षितं वस्तु तावदेव लेखयेत् । यावत्प्रत्यर्थीं
 उत्तरं न लिवेशयेत् । उत्तराक्षान्तभाषायां तु तस्य विवक्षितवस्तुनस्यापि
 भूयोऽलेख्याधिकारो नास्ति ॥ ७ ॥

अन्यार्थमर्थहीनं च प्रमाणागमवर्जितम् ।
 लेखं हीनाधिकं भ्रष्टं भाषादेषास्तूदाहृताः ॥ ८ ॥ *
 लब्धव्यं येन यथस्मात्स तत्स्मादवाप्नुयात् ।
 न त्वन्योन्यमथान्यस्मादित्यन्यार्थमिदं चिधा ॥ ९ ॥
 मनसाहमपि ध्यातस्त्वन्मित्रेषोहं शनुवत् ।
 अतेऽनया महाक्षान्त्यात्वमिहावेदितो मया ॥ १० ॥
 द्रव्यप्रमाणहीनं यत्पुलाकाश्रयवर्जितम् ।
 प्रमाणवर्जितं नाम लेखदेषं तदुत्पृजेत् ॥ ११ ॥
 आगमवर्जितं देषं पूर्ववादे विवर्जयेत् ।
 एकस्य बहुभिः सार्थं पुरराष्ट्रविरोधकम् ॥ १२ ॥
 बिन्दुमाचविहीना वा पदवर्णविदुष्टा वा ।
 हीनाधिका भवेद्यर्था तां यत्नेन विवर्जयेत् ॥ १३ ॥

मात्रापदवर्णवेकाविशिष्टया । A. (sic) The reading above given
 is supported by an analogous text of Hārīta. ॥ १३ ॥

तत्रान्यार्थदयो भाषादेषाः प्रोक्ताः । ते च प्रत्येकं प्रकाशार्थाः क्रियन्ते ।
 तत्रान्यार्थमिति ॥ ८ ॥
 इत्यन्यार्थदेषव्यरूपं प्रथमम् । अथार्थहीनम् ॥ ९ ॥
 इत्यर्थहीनदेषो द्वितीयः । प्रमाणवर्जित उच्चते ॥ १० ॥
 इति द्वितीयम् । प्रमाणवर्जितसुच्चते ॥ ११ ॥
 इति चतुर्थः । हीनाधिकमुच्चते ॥ १२ ॥
 अत्र देषव्यसुक्तम् ॥ १३ ॥

भ्रष्टं तु दुःखितं यत्स्याज्जलतैलादिभिर्हतम् ।
 भाषायां तदपि स्पष्टं विस्पष्टार्थं विवर्जयेत् ॥ १४ ॥
 सत्या भाषा न भवति यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता ।
 बहिष्मेद्भूश्यते धर्मान्विताद्यावहारिकात् ॥ १५ ॥ *
 गन्धमादनसंस्थस्य मयास्यासीत्तदर्पितम् ।
 व्यवहारिकधर्मस्य बाध्यमेतन्न सिध्यति ॥ १६ ॥
 अन्याक्षरनिवेशेन अन्यार्थगमनेन च ।
 आकुलं च क्रियादानं क्रिया चैवाकुला भवेत् ॥ १७ ॥
 रागादीनां यदेकेन कोपितः करणं वदेत् ।
 तदादैर्या तु लिखेत्सर्वं वादिनः फलकादिषुः ॥ १८ ॥ *

इत्येतत्सप्त भाषादेवाः । अष्टम उच्चते ॥ १४ ॥
 विवरणोदाइरण्मिदम् ॥ १५ ॥
 इत्यष्टमो इयं भाषादेवाः । एवमेतैरश्चभिरपि देवैर्विवर्जिता भाषा
 आदेया भवतीति ॥ १६ ॥

यदा वादी अन्यादृशार्थस्याक्षरनिवेशं कृत्वा अवहारकाले अन्यादृशमेव
 प्रभृततरार्थेत्यादकर्मस्मुपन्यस्यति तदा क्रियादानमाकुलं भवति ।...यदा
 च प्रथमवादयोर्द्दीतीयेन द्वितीयप्रथमेन सभ्याच्च द्वाभ्यामपि व्याकुलाः ।
 तदार्थापद्धा क्रियापि व्याकुला भवतीति ॥ १७ ॥

रागादीनां कामक्रोधलोभानां मध्ये येनैव भावेन कोपितो वादी करण-
 मागत्वं वदेत् । तदेव फलकादिव्यति फलकपञ्चभूजसंपुटिकाकुष्ठेवपि
 यथासंभवं तत्क्षणमेव लेखको लिखेदिति ।... ॥ १८ ॥

राजकुलावबोधाय धर्मस्यैः सुविचारितम् ।
 तस्मादन्यद्यपेषाच्चं स्यादादिनः फलकादिषु ॥ १६ ॥
 वादिभ्यामभ्यनुज्ञातं शेषं च फलके स्थितम् ।
 ससाक्षिकं लिखेयुस्ते प्रतिपत्तिं च वादिनोः ॥ २० ॥
 वादिभ्यां लिखिताच्छेषं यन्युनर्वादिना स्मृतम् ।
 तत्रत्याकलितं नाम स्वपादे तस्य लिख्यते ॥ २१ ॥
 अर्थिना संनियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा ।

तेषु फलकादिषु यत्किमपि वादिनः सकां प्रथममेव लिखितम् । तस्माद्य-
 दन्यदभ्यधिकमपि तद्दर्शकैः सुविचारितं अपेषाच्चम् । अपनेतव्यमित्यर्थः ।
 तच किमर्थं राजकुलावबोधार्थं वादिनस्येति ॥ १६ ॥

अथं स्त्रोको वादस्यानकप्रस्थाने न निवरण्याय ।...तच वादिभ्यामभ्यनु-
 ज्ञातमित्येकं वाक्यम् । शेषं च फलके स्थितमिति द्वितीयम् । ससाक्षिकं
 लिखेयुस्ते इति द्वितीयम् । प्रतिपत्तिं च वादिनोरिति चतुर्थम् ।...के
 लिखेयुः कारणिकाः । किं लिखेयुः । यत्किमपि वादी भाषाप्रथमपादे
 स्थितो वदति । ते फलकस्थितं लिखेयुः । यच्चोक्तं शेषं च लिखेयुरिति ।
 तदिह भाषा यावत्फलके उभलिख्यते यावच्च सोक्तरेणावश्यभते तावत्कर्वो
 ऽपि भाषावादिनमेव खकीयपादे स्थितो वादी यदि किमपि विस्तृत्य
 कुलेखितं प्रसाधयति । सुसूतं च सत्यं च लेखयति । तत इदं तस्य प्रत्या-
 कलितमुच्यते । पञ्चादाकलितमित्यर्थः ।...॥ २० ॥

तच वादिभ्यामिति द्वितीयस्योक्तरवादिनोऽपि
 प्रत्याकलितस्यायमेव विधिर्देशः । यच्च ससाक्षिकमुक्तं तच साक्षिनिर्देश-
 काले द्वितीयपादे उप्यमेव विधिर्दृश्यः । यच्चानुज्ञातमित्युक्तं तद्वाभ्यामपि
 वादिभ्यां अतधारिभ्यां द्वयोरपि यथासंभवं लिख्यत इति ॥ २१ ॥

यदि कदाचिच्छरीरपाठवादा स्वयं वक्तुं गिष्ठमुखादार्थिना प्रत्यर्थिना

यो यस्यार्थे विवदते तयोर्जयपराजयै ॥ २२ ॥*

यो न भाता न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत् ।

परार्थवादी दण्डः स्याद्यवह्नारे ऽपि विबुवन् ॥ २३ ॥*

पूर्ववादं परित्यज्य यो ऽन्यमालम्बते पुनः ।

वादसंक्रमणाज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥ २४ ॥*

सर्वेषपि विवादेषु वाक्क्लेनापहीयते ।

पशुख्तीभूम्यृणादाने शास्यो ऽप्यर्थान्न हीयते ॥ २५ ॥*

वापटुश्चरीरेण करण्याये खयमेव नियुक्तो भवति । एवमुक्ता यथा अस्य अयेन मम जयः । पराजयेन पराजयः । अथवा पटुश्चरीरेण गृहस्थितेनैव तस्यापि प्रधानपुरुषस्य इत्ते संदिश्य यः कोऽपि प्रहितो भवेत् । एवं तयोरर्थिप्रतिष्ठकयोः करण्याये प्रतिष्ठतोर्यस्यार्थे विवदते । तस्य जयपराजयाविति ॥ २२ ॥

अनेके पुरुषाः कामक्लोधलोभयस्त्वाः परकीयार्थं एवासंबधमाना अपि अनियुक्ता अपि धनिकात्मं छात्वा परान्विदेषयन्ति । तत्रिवारण्यार्थं स्तोक इति ॥ २३ ॥

यो वादी पूर्वपदलिखितस्तप्रतिज्ञार्थं क्रियथा निर्वाहयितुमसर्थः । अन्यपादान्वितमभियोगमवतरयति । स तस्मात्संक्रमणाज्ञीनवादीति ज्ञेयो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ २४ ॥

अन्येषु सर्वेषु विवादेषु वाक्क्लेने । नापहीयते । नावसायं प्राप्नोति । यत्तु पुनर्गोप्त्वादिपशुवादः । यस्य स्त्रीविषयसंबधमानो यो वादः । तथा गृहक्षेत्रादिको वादः । यो भूमिवादः । यस्य पश्चविंशतिभेदभिन्नर्णादानवादः । एतेषु सर्वेषपि प्रधानवादेषु केनापि द्वितीवाक्क्लेनमाचेषावसायं न प्राप्नोति । शास्यो ऽपि विनयं प्राप्नोति । तस्मात्वकान्तस्त्रकार्थान्नाव हीयते । न परिच्छवत इति ॥ २५ ॥

अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यादप्लवम् ।
 अभियोक्ता दिशेहेश्यं प्रत्यवस्तुन्दितो न चेत् ॥ २६ ॥
 पूर्वपादे हि लिखितं यथाक्षरमशेषतः ।
 अर्थी तृतीयपादे तु क्रियया प्रतिपादयेत् ॥ २७ ॥
 क्रियापि द्विविधा प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा ।
 मानुषी लेख्यसाक्षिभ्यां धटादिवैविकी स्मृता ॥ २८ ॥*
 दिवा हृते कार्यविधौ ग्रामेषु नगरेषु वा ।
 संभवे साक्षिणां चैव दिव्या न भवति क्रिया ॥ २९ ॥
 अरण्ये निर्जने रात्रावन्तरेश्मनि साहसे ।

अभियुक्तः प्रतिवादी यद्यभियोगस्यापक्षवं मिथ्या करोति । तदा अभियोक्ता वादी देशं दिशेदिति । क्रियामानयेदित्यर्थः । यदि स एव वादी प्रतिवादिना प्रत्यवस्तुन्दितो अभियुक्तो भवति । तत्र च प्रत्यवस्तुन्दितो अभियोगेव नामयेहेश्यमिति ॥ २६ ॥

यदर्थिना पूर्वभाषायां लिखितं तत्त्वे तृतीयपादेन क्रियया खटीकरणीयमित्यर्थः ॥ २७ ॥

मिथ्या कुर्वतः प्रतिवादिनः साधनार्थं क्रिया द्विप्रकारा हृषा मानुषी दैविकी च । तत्र मानुषी लेख्यसाक्षिरूपा । दैविकी धटोऽभिरुदकं चैव विषं कोशस्य पक्षमः । इत्येवमादिकेति ॥ २८ ॥

यानि दिवा हृतानि कार्याणि भवन्ति तेषु श्रोतारो इष्टारच्च संभवन्ति । लिखितमपि संभवति । तेनतेषु प्रदेशेषु मानुष्येव क्रिया प्रमाणं न दैविकी । तथा संभवे साक्षिणामिति । यत्र साक्षिकमेव प्रयोजनं हृतं । तत्र साक्षिसंभव एव विद्यमाने दिव्या क्रिया न भवति ॥ २९ ॥

अरण्ये वनमध्ये पक्षने वा निर्जनप्रदेशे रात्रौ च मानुषासंभवे एवान्त-
 5

न्यासस्यापङ्क्वे चैव दिव्या संभवति क्रिया ॥ ३० ॥*

कारणप्रतिपन्थ्या च पूर्वपक्षे विरोधिते ।

अभियुक्तेन वै भाव्यं विज्ञेयं पूर्वपक्षवत् ॥ ३१ ॥

पत्तायते य आङ्गतो मौनी साक्षिपराजितः ।

स्वयमभ्युपपन्थश्च अवसन्नश्चतुर्विधः ॥ ३२ ॥*

अन्यवादी क्रियादेषी नोपस्थाता निरुत्तरः ।

गृहमध्ये वा । तथा साहसे अवहारे । तथा न्यासापङ्क्वे । एतेषु प्रदेशे-
व्यर्थेषु च मानुषीक्रियाभावे दिव्या संभवति क्रियेति ॥ ३० ॥

अथ कारणप्रतिपत्तिरिति संस्कारेण सह संप्रतिपत्तिः । प्रत्यवस्थान्तरो-
न्तरमित्यर्थः । सर्वं च कारणोत्तरे प्रतिवादी संप्रतिपत्तिं कात्वा कारणं ब्रवीति ।
अतस्मै न कारणप्रत्युत्तरेण पूर्वपक्षे विरोधिते भावार्थे निरर्थकीकृते । अभि-
युक्तेन प्रतिवादिना भाव्यं भावनीयम् । तत्त्वकीयं कारणमुपन्थकं खटो-
करणीयमित्यर्थः । एतत्तेन विज्ञेयं पूर्वपक्षवत् । पूर्वपक्षं वादित्वं प्रति-
प्राप्तेन । तत्त्वकीयं कारणं क्रियया खटीकरणीयमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

आङ्गतः आकारितो ऽपि राजपुरुषैः प्रकृतश्चवहारखेठनार्थं पत्तायते ।
स अवसन्नः प्राप्तावसाय उच्चते । मौनीति यः प्रकृतश्चवहारे खकीयं प्राप्ता-
वसरं प्रोत्साह्यमानो ऽपि न वदति । मौनी दूष्मां स्थितस्तिष्ठति । अय-
मप्यवसायं प्राप्तो द्वितीयः । तथा च साक्षिभिर्यः पराजयं प्राप्तिः । अय-
मप्यवसायस्तुतीयः । तथा अवहारार्थमागतः खकीयमन्यायं यः खयमेव
प्रतिपद्यते । स खयमभ्युपपन्थश्चतुर्थो ऽवसायं प्राप्तः ॥ ३२ ॥

अथ ये समन्तरपूर्वक्षेके इर्दिंतास्त्वारः प्राप्तावसाया उक्ताः पुन-
रस्तिष्ठौके मौनी आङ्गतश्चपत्तायी च हीनवादित्वनियममात्रेणागुण्डश्च
पुनरपि वादयोग्यत्वमापादितौ । तत्त्वेषांस्तुयां मध्ये निष्ठितौ द्वावेवाव-
सन्नी प्राप्तावसायौ प्रतिष्ठितान्तौ । एको यः साक्षिभिः पराजितो द्वितीयो

आद्धतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥ ३३ ॥ *
 मण्यः पद्मरागाद्या दीनारादि हिरण्यमयम् ।
 मुक्ताविद्रुमशङ्काद्याः प्रदुष्टाः स्वामिगामिनः ॥ ३४ ॥
 गन्धमाल्यमदत्तं तु भूषणं वास एव वा ।
 पादुकेति राजोक्तं तदाक्रामन्वधमर्हति ॥ ३५ ॥

षाषुसं पादुकेति राजोक्तो इयं वधर्हति । A. See, however, the Comm. and Yâjñavalkya II, 303. । ३५ ।

यः स्वयमभ्युपपद्मः स्वकीयमन्याथवादित्वं प्रतिपद्मः । अतो ये हीनवादशब्देन प्राप्ता विनयमाचाकोटनाः । न तु प्राप्तावसायाः पुनरपि वादयोग्या भवन्तीति । ते चाचोन्नेते च अन्यवादी यो मतिभंशात्किंचिदन्यहस्ति । यस्य क्रियादेषाद्यूषणं प्रयच्छति । यस्य राजदैविकादिना नोपस्थानकर्ता जातः । यस्य तत्क्षणमेवोक्तरमदत्त्वा उक्तरकाणं प्रार्थयति । यस्य स्वकीयवैरिक्यं दानयहणिकां वा दृष्टा तद्वयात्पलायनः । एते पद्मापि एतैरेव स्वार्थं प्राप्तावसायाः न भवन्ति । तत्क्षणमाचवादहीनाः पुनरपि वादयोग्या भवन्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

यद्येतेषां वस्तुनां स्वामी एतानि जातिविशुद्धानि गिर्देषाणि भगित्वा विकीर्णाति । याहकोऽपि तत्प्रत्ययदेव मूल्यं दत्त्वा गृह्णाति । यावदन्यच सदूरमपि गत्वा परीक्षापर्यति । तावत्कृतिमाणि कूटानि यदि भवन्ति । तत्स्त्वानि स्वामिगानि भवन्ति । तेज तेषां स्वामिगा तानि गृहीत्वा अन्यानि वा गुणप्रयुक्तानि दत्त्वा परितोषणीये याहकाः । मूल्यं वा समर्पणीयमस्येत्यर्थः ॥ ३७ ॥

एतानि वस्तुनि राजकीयानि यो दर्पात्क्षयमाक्रामति । स राज्ञः सकारात्काहधमर्हतीति ॥ ३५ ॥

परथमूल्यं भृतिर्न्यासो दण्डो यज्ञावहारकम् ।
 वृथादानाक्षिकपणा वर्धन्ते नाविवक्षिताः ॥ ३६ ॥ *
 मिथ्याभियोगिनो ये स्युर्द्विजानां शूद्रयोनयः ।
 तेषां जिज्ञां समुत्कृत्य राजा शूले विधापयेत् ॥ ३७ ॥
 अज्ञा लेखः पटुकः शासनं वा
 आधिः पञ्चं विक्रयो वा क्रयो वा ।

परथमूल्यं विक्रीतज्ञायाशकमूल्यम् । भृतिः कर्मकरदृतिः । न्यासः खाप-
 निकसुक्तं व्रथम् । दण्डो दोषविनयो राजकुले । अवहारकम् उच्चिन्नकं
 गृहीतम् । वृथादानं यज्ञारामादीनां प्रतिपङ्गम् । आक्षिकपणा द्यूतद्वारित-
 व्रथम् । एते पथाः सुचिरकालागतेनापि धनिना सामकाः खरूपस्थिता
 गृहीतव्या एते अविचारिता अविवक्षिता न वर्धन्ते इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

द्विजानां शूद्रयोनयः प्रेषणाकारिण्य एव विहिताः । यदा पुनर्ज्ञे एव
 शूद्रा द्विजानामेव मिथ्याभियोगिनो ये स्युः भवन्ति । दर्पादा निजदुर्वच्च-
 नाविक्षेपकारिण्यो भवन्ति । तदा तान् शूद्रान् राजा खण्डितजिज्ञान् क्षत्वा
 शूले निधापयेत् । तत्क्षेन पापेन न गृह्णते । अन्यथा शिष्टपालनाच्यं
 दुरुनियहार्थं करयाइणो निर्मितस्य राज्ञ एव स दोष इति ॥ ३७ ॥

ये राज्ञे पूर्वमावेदयति सस्य पूर्वपक्षो ज्ञेयः । अज्ञा । एतेन राजाज्ञा न
 गणिता । लेखः । प्रभुसक्षेषेनायं प्रारब्धः । पटुकः । अनेन दासी मदी-
 ग्रावशब्दा पटुकजिखितम् । शासनम् । अयं मदीयं शासनग्राममवश्यभ्य
 भुक्ते । ममेदं शासनं तिष्ठति । आधिः । अयमाधिः प्रथमं मम ज्ञायिकेन
 छतः । तत्क्षेन भोक्त्रायः । पञ्चम् । एष मम यज्ञ जिखितगृहीतमपि इत्यं न
 प्रयच्छति । क्रयः । अस्य हक्षाह्नायां मया क्रीतं मूल्यदण्डं च दत्तम् । भाग्यं

राज्ञे कुर्यात्पूर्वमावेदनं य-
स्तस्य ज्ञेयः पूर्वपक्षः विधिज्ञैः ॥ ३८ ॥
साक्षिकदूषणे कार्यं पूर्वसाक्षिविशेषाधनम् ।
शुद्धेषु साक्षिषु ततः पश्चात्साक्ष्यं विशेषाधयेत् ॥ ३९ ॥*
साक्षिसभ्यावसन्नानां दूषणे दर्शनं पुनः ।
स्वच्छर्यावसितानां तु नास्ति पौनर्भवो विधिः ॥ ४० ॥*
स्वयमभ्युपपन्नो ऽपि स्वच्छर्यावसितो ऽपि सन् ।

मम नार्पयति । इत्यादिकानि पूर्वपक्षस्य भाषावादिनो वावेदनोदाहरणानि
उक्तानीति ॥ ३८ ॥

यदा प्रतिवादी साक्षिकदूषणं प्रयच्छति । तदा पूर्वं साक्षिविशेषाधनं
साक्षिप्रकरणोक्तग्नायेन कर्तव्यम् । यदि चादुषदूषणं करोति ततः क्रिया-
देविहीनवादिविनयं ग्राह्णाः । ततः शुद्धेषु साक्षिषु साक्षिवचनं विशेषाध्यम् ।
आजं निर्याजं चेति ॥ ३९ ॥

ये साक्षिभिर्वा स्वसाक्षेषावसाये प्राप्ताः । ये च सम्बैरवसायं प्राप्तिः ।
विधर्मिणो मन्यन्ते । तेषां तीरितानुशिष्टग्नायेन राजेत्तरकरणस्यावधि-
क्षितो भूत्वा पुनर्वहारदर्शनं कुर्यादिति । ये पुनः स्वच्छर्यावसिता भवन्ति ।
कूटसाक्षिप्रपञ्चकरणेन वा कूटीभूताः । स्वयमेव स्वकीयसंवद्भाः प्रपश्नन्ते ।
तेषां नास्ति पौनर्भवो विधिः । पुनर्वहारदर्शनं च नास्तीति ॥ ४० ॥

अत्रावसन्नास्त्रयो ऽभिहिताः । एकः स्वयमभ्युपपन्नः । समुखेन प्राप्ता-
वसायः । द्वितीयः स्वच्छर्यावसन्नः । कूटजिखितसाक्षिप्रपञ्चेन प्रपञ्चकरणेन
स्वकीयदुष्कर्तव्यया दुखरित्तेषावसन्नः । द्वितीय उद्दिष्टसाक्षिभिरेवावसायं
प्राप्तिः । एवं चिविधो ऽप्यवसन्नो राजा सेव्या विधूल दण्डनीयः । किं

क्रियावसन्नो इयर्हेत परं सभ्यावधारणम् ॥ ४१ ॥
 पश्चानुत्सार्य तु सभ्यैः कार्यैः विनिश्चयः सदा ।
 अनुत्सारितनिर्णिक्ते विरोधः प्रेत्य चेष्ट च ॥ ४२ ॥
 सभ्यैरेव जितः पश्चाद्राशा शास्यः स्वशास्त्रतः ।
 जयने चापि देयं स्याद्यावज्जयपत्रकम् ॥ ४३ ॥
 व्यवहारमुखं चैतत्पूर्वमुक्तं स्वयंभुवा ।

सभ्यैरेव भृदमः A. See the Comm. ॥ ४३ ॥

तर्हि परं सभ्यावधारणं सो इयर्हेत । किमुक्तं भवति । यावत्स्वर्वद्युक्ताव-
 धारणं गिगदितम् । तावद्व धारणीयो इसाविति ॥ ४१ ॥

यदा निश्चयकालो भवति ज्ञानः । तदा वादिप्रतिवादिनोः पक्षैः सर्वैस्तत्-
 क्षायसंबध्यमानकैः सह दावप्युत्सार्य सभ्यैर्निर्णयः कर्तव्यः । यदा पुनः अनुत्सा-
 रितपत्रयोः प्रत्यक्ष्योरेव सभ्या निश्चयं पर्यालोचयित्वा प्रयच्छन्ति । तदा
 तयोरेवकैः प्राप्तावसङ्गः । ... राज्ञः कारणिकानां च तेनैव विज्ञेनार्थनाश्चा-
 दैविकविरोधः । दुष्टनियहिश्चल्पप्राप्तिपात्याच्च पारचिकविरोधः प्रपद्यत-
 हति ॥ ४२ ॥

तत्र व्यवहारे यः कस्त्रियाप्राप्तावसायो भवति । स सभ्यैः प्रकटितदण्डो
 गिगदितदण्ड इत्यर्थः । राज्ञा शास्त्रानुसारवच्छास्यः । यच्च प्राप्तजयो भवति
 तस्मै जयपत्रं दातव्यमिति ॥ ४३ ॥

या इयं व्यवहारमाल्कानामाध्याय उपज्ञित एतत्सर्वव्यवहाराङ्गं मुखम् ।
 सर्वव्यवहारार्थापित्वात् स्वयंभुवा ब्रह्मणाभिहितमनया प्रत्यक्षीकृतव्यवहा-

मुखशुद्धौ हि शुद्धिः स्याद्यवहारस्य नान्यथा ॥ ४४ ॥

इति नारदीयमातृकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

रमुखशुद्धिः स्यात् । मुखशुद्धौ तु शुद्धिर्यवहारस्य खयंसुवा कीर्तितेति ।
॥ ४४ ॥

इति नारदीयमातृकायां द्वितीयो ऽध्यायः ।

इति नारदश्ववहारसंहितायां कस्याक्षभट्टपरिशोधितासहायभाष्यवहारमातृका समाप्ता ॥ २ ॥

नानियुक्तेन वक्तव्यं व्यवहारे कर्थं च न ।
 नियुक्तेन तु वक्तव्यमपक्षपतिं वचः ॥ १ ॥ *
 अनियुक्तो नियुक्तो वा शास्त्रज्ञो वक्तुमर्हति ।
 दैवों स वाचं वदति यः शास्त्रमनुजीवति ॥ २ ॥ *

धर्मज्ञो... शास्त्रमुपजीवति । Vulg. ॥ २ ॥ Vulg. inserts ३

इदानीं व्यवहारविधिरस्थते ।... अत्र राजसभाव्यवहारकाले लोकाचार-
 रजन्यपक्षपक्षाश्चयस्थिता वहवो लोका वादिप्रतिवादिभ्यां सह धर्माधि-
 करणमागच्छन्ति । तत्र केचिज्ज्ञानिनः केचिज्ज्ञानिनः केचिज्ज्ञानाभि-
 मानिनः । यदि साकोटनं निविद्धा न भवन्ति । ततस्ते सभ्यानेवानेकप्र-
 मादवाच्चैर्विद्वोभ्य ब्रावयन्ति परस्परं वादकाङ्क्षारियो भवन्ति ।... इति
 स्त्रोकपूर्वार्थेनानियुक्तवक्तव्याकोटनाभिहिता । उत्तरार्थेन नियुक्तानामपि सैव
 दर्शिता । यथा नियुक्तेनैव वक्तव्यमपक्षपतिं वचः । नियुक्तेन तु सभ्येन
 धर्मासनस्थेन केवलं धर्ममूर्तिमेवावस्थापयता किमपि धर्मशास्त्रोक्तव्यवहार-
 निर्णयवचनं तदेव वक्तव्यम् । न पुनर्वादिनोरेकतमस्यापि पक्षपालात्मितं न
 वक्तव्यमिति ॥ १ ॥

अस्यायमर्थः । यदि कथमपि सर्वेऽपि सभासदो वुद्धिकूबाच्चास्त्रार्थं
 विस्मृत्य । अथवा लोभादिना कारणेन शास्त्रज्ञां न्यायमार्गसुत्युक्त्य अव-
 हारस्यान्याययुक्तं निर्णयदानं प्रवृत्ता भवन्ति । तत्र च प्रसङ्गागतः कस्ति
 स्युतितस्यव्यवहारमार्गज्ञो ब्राच्चायः प्रत्यक्षत्तिष्ठति । तेन शास्त्रज्ञवचन-
 पाठपूर्वकं प्रतिषेधनीयाः सभासदः । एवं प्रवेधयत्क्षदत्क्षस्य क्षणं नास्ति ।
 अनियुक्तो ऽपि शास्त्रज्ञो वक्तुमर्हति । यतः शास्त्रं नाम देवमाषा ॥ २ ॥

युक्तरूपं वदन्सभ्यो नामुयाद्वेषकिलिबषे ।
 ब्रुवाणस्त्वन्यथा सद्यस्तदेवोभयमाम्रयात् ॥३॥
 राजा तु धार्मिकान्सभ्यान्नियुज्यात्सुपरीक्षितान् ।
 व्यवहारधुरं वोढुं ये शक्ताः सङ्गवा इव ॥४॥*
 धर्मशास्त्रार्थकुशलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
 समाः शक्तौ च मित्रे च नृपतेः स्युः सभासदः ॥५॥*

8lokas after 2 : अवहारेषु सर्वेषु नियोक्तव्या वडश्रुताः । गुणवत्यपि
 नैकस्मिन्विश्वसेद्विविचक्षणः । दश वा वेदशास्त्रास्त्रयो वा वेदपारगाः ।
 यद्यूयुः कार्यमुत्पन्नं स धर्मो धर्मसाधनम् । धर्माणां संशयच्छेता राजा च सुध-
 राधिपः । तस्मान्न वाच्यमेकेन वचनं तु संशयम् । सभ्यस्तदे० Vulg. ॥३॥
 नियुज्ञीत परीक्षितान् Vulg. ॥४॥५ om. b. L. After ५ Vulg.

शास्त्राचाराविरुद्धं यत्तद्युक्तरूपसुच्यते । एवंविधं वाच्यं ब्रुवन् सभ्यो
 नाम्रयाद्वेषकिलिबषे । शेषिकामुशिकवाधे इत्यर्थः । युक्तवादी सभ्य इह-
 लोकाचाराधाकरं लोकदेषम् । परलोकाचाराधाकरं च किलिबं नाम्रयात् ।
 अन्यथा ब्रुवाणः सद्यस्तद्यज्ञात्सदेवोभयमाम्रयादिति ॥३॥

...ये अवहारधुरं वोढुं शक्ताः सद्यवा इव शास्त्राचारलोकाचारदृष्टपरं-
 पराः प्रौढमतयो ये तान्वार्मिकान् राजा नियुज्यात्सुपरीक्षितान् क्वन्ति ॥४॥

अत्र सभासक्षक्षणमभिहितम् । इह धर्मशास्त्रेषु सूतितन्त्रसांकेतिक-
 शब्दगूढार्थदुरवेधानि मुनिवचनानि बाङ्गल्येन भवन्ति । तेषु...वचना-
 र्थेषु...मन्दमतयो न सम्बन्धायदहप्रमाणनिर्णयविदः सभासदः सभायोग्या
 न मवन्तीयेतदर्थमिदमभिहितं धर्मशास्त्रार्थकुशला इति । कुलीनाः कुल-
 माहात्म्यात्पक्षपातविज्ञाति । सत्यवादिनः खभावादेवान्वतादुदि-
 जन्ते ।...॥५॥

तत्प्रतिष्ठः सृतो धर्मो धर्ममूलश्च पार्थिवः ।
 सह सद्वितीयो राजा व्यवहारान्विशेषोधयेत् ॥६॥
 शुद्धेषु व्यवहारेषु शुद्धिं यान्ति सभासदः ।
 शुद्धिश्च तेषां धर्माद्विधि धर्ममेव वदेत्ततः ॥७॥
 यत्र धर्मो द्वाधर्मेण सत्यं यचान्वतेन च ।
 हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥८॥
 विद्वा धर्मो द्वाधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते ।
 न चास्य शब्दं क्वन्तन्ति विद्वास्तत्र सभासदः ॥९॥

inserts two verses=Manu. VIII, 16, 17. After ६ Vulg.
 inserts another verse रौति धर्मः सभामध्ये भित्यमानो इत्येषुभिः ।
 अधर्ममयतः कृत्वा वध्यो इयेषु दुरात्मभिः । After ९, Vulg. inserts a

तत्प्रतिष्ठ । इति । एवं जद्योक्तसभ्यप्रतिष्ठितो धर्मो भवति । पार्थिवश्च
 धर्ममूलः । अतः कारणात् । सह सद्विद्विव्यवहारविशेषाधनं कु-
 र्यत् ॥...॥६॥
 यदा राजा व्यवहारान्विशेषोधयेत् । तदा शुद्धेषु व्यवहारेषु सभासदः
 शुद्धिं प्राप्नुवन्ति ॥...॥७॥
 यत्र धर्मन्यायाचारस्य मूलं सभासद एव ।...तेन ताव् प्रति पुनरिद-
 सुकृतम् ॥...॥८॥

तत्र यथा लोकः श्रस्ताभिवातपीडितो वैद्यपार्श्वमागच्छति । तत्र च ते
 सभासदस्तस्य तदवश्याधर्मस्याधर्मस्योऽद्वयापारनियुक्ताधिकारिणोऽपि यदा
 तत्पापशब्दं न क्वन्तन्ति । नापनयन्ति । तदा...दक्षिकविषेषोव । उपेच्छित-
 पापशब्देन । ते एव सभासदो विद्वा भवन्ति । अतः कारणादिव्युक्तम् ॥९॥

सभायां न प्रवेष्टव्यं वक्ताव्यं वा समञ्जसम् ।
 अब्रुवन्विब्रुवन्वा पि नरो भवति किलिबषी ॥ १० ॥
 ये तु सभ्याः सभां प्राप्य तूष्णीं ध्यायन्त आसते ।
 यथाप्राप्तं न ब्रुवते सर्वे ते इन्द्रतवादिनः ॥ ११ ॥
 पादो इर्धमस्य कर्ता रं पादः साक्षिणमृच्छति ।
 पादः सभासदः सर्वान्पादो राजानमृच्छति ॥ १२ ॥*
 राजा भवत्यनेनात्मा मृच्छन्ते च सभासदः ।

verse = Manu. VIII, 15. सभा वा न प्रवेष्टव्या Vulg. ॥ १० ॥
 Vulg. places १५ before ॥ ११ ॥ यत्त्वयुक्तिः Vulg. ॥ १६ ॥

इत्यत्र सभ्यैः सभायामेककालमेव न प्रवेष्टव्यम् । न पुनरधर्मन्याययुक्त-
 मित्यर्थः । तथा तस्यां प्रविष्टः सभो इब्रुवन्विवायप्राप्तावसरस्य विवब्रुग् ।
 धर्मन्यायविपरीतं ब्रुवन्विविषी भवति महापातकीत्यर्थः ॥ १० ॥

ये सभ्या अधर्मविच्छेदस्यानभूतां सभां प्राप्य वादिप्रतिवादिनोः संदेह-
 विच्छेदर्थिनोरपि अन्यकार्यव्यासक्ता इव किंचिदन्यदेव कार्यान्तरं ध्यायन्त
 इव तूष्णीं तथा आसते तिष्ठन्ति । एकस्य जयं द्वितीयस्य पराजयमवसर-
 प्राप्तमपि न ब्रुवते । ततस्ते सर्वे इपि अन्द्रतवादिसमाना राजा इच्छव्याः ।
 अन्द्रतवादिविग्रहयोग्या इत्यर्थः ॥ ११ ॥

एतच्छूक्रोकदयमपि संततार्थनिगमप्रतिवद्वादेकचैवोक्तम् । यदच वौ
 वादिप्रतिवादिनौ अवहारमत्सरात्मौ धर्माधिकरणमुपस्थितौ । ततो इवापि
 सत्यौ न चापि इवाप्यसत्यौ । तयोरवश्यमेकेन सत्येन भवितव्यम् । अपरेका-
 सत्येन । तदासत्यस्यैव सभासदो जयं प्रयच्छन्ति । पराजयं तु सत्यस्यैव । तदा
 तस्य दृष्टवहारस्य यत्पापमेनःशब्देनोक्तम् । ततस्तु भौगविभक्तं भवति ।

एनो गच्छति कर्तारं निन्दाहीं यत्र निन्द्यते ॥ १३ ॥
 अन्यो मत्स्यानिवास्नाति निरपेक्षः सकण्ठकान् ।
 परोक्षमर्थवैकल्याद्वाषते यः सभां गतः ॥ १४ ॥
 तस्मात्सभ्यः सभां प्राप्य रागदेषविवर्जितः ।
 वचस्तथाविधं ब्रूयाद्यथा न नरकं ब्रजेत् ॥ १५ ॥
 यथा शल्यं भिषग्विदानुद्वरेद्यन्तशक्तिः ।
 प्राङ्गिवाकस्तथा शल्यमुद्वरेद्यवहारतः ॥ १६ ॥*

तस्य पापस्य पादे गच्छति कर्तारं पादः साक्षिणः पादः सभासदः सर्वान्पादे
 राजानमच्छति । राजानं गच्छतीत्यर्थः । यदा पुनर्निन्दाहं एव निन्द्यते ।
 असत्यस्य पराजयः क्रियत इत्यर्थः । तदा राजा भवत्यनेनाः । अपापाः
 सभासदे उपि तस्मात्पापादिमुच्यन्ते । तत्पर्वमेवैः कर्तारमेवैः प्रतिपद्यते ।
 अन्यायकर्तारमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

...यस्य चक्षुरिक्षियं भवति निर्मलं च । स वक्षजिङ्गातालुभेदिनो मत्स्य-
 कण्ठकानपनीय मत्स्यानेवास्नाति । यः पुनरन्तः सकण्ठकातिव्याप्तान्तदपन-
 यनासमर्थः । निरपेक्षः सकण्ठकान्मत्स्यानस्नाति । एवं शास्त्रचक्षुः । परो-
 क्षमर्थवैकल्यात् । अर्थात्सामर्थ्यात् । भाषते यः सभां गत इति ॥ १४ ॥

तस्मादेतत्पर्वमवधार्य सभ्यः समाख्यानं प्राप्य रागदेषविवर्जितो भूत्वा
 साट्टमपक्षपतिं वचो ब्रूयात् । यथा नरके न गच्छेतरकीयदेषवसमर्थन-
 पातकादिति ॥ १५ ॥

यथा गद्यशल्यमद्वृष्टमपि दुःखोङ्गरखीयमपि भिषग्वैयः स च विद्वानि-
 ति । शल्योङ्गरखप्रयोगकुशलः । बङ्गप्रकारं यन्ततन्तप्रयोगयुक्तिभिः शल्य-
 मुद्वरेत् । एवमेव प्राङ्गिवाकः पापशल्यं व्यवहारान्तर्गतमनुपक्षयमपि व्यव-
 हारयुक्तिभिरुद्वरेदिति ॥ १६ ॥

यच सभ्यो जनः सर्वः साध्वेतदिति मन्यते ।
 स निःश्ल्यो विवादः स्यात्सश्ल्यः स्यादतोऽन्यथा ॥१७॥*

न सा सभा यच न सन्ति वृद्धा
 वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
 नासौ धर्मौ यच नो सत्यमस्ति
 न तत्सत्यं यच्छ्लेनानुविद्धम् ॥ १८ ॥

इत्यच यवहारदर्शगागतो लोकः सभ्यजनो जनशब्दादवगम्यते । यच यवहारे निष्प्रदे सर्वे सभ्याः । तथा सर्वे इपि सभ्यजनः साधु तदस्य लोको इपि साध्वेतदिति मन्यते जानाति । स एव यवहारो निःश्ल्यो च्छेयः । एतोऽन्यथा विपरीतस्त्रूपः सश्ल्य एवावमन्त्यः ॥ १७ ॥

एतत्सभालक्षणमभिहितम् ॥ १८ ॥

इदानीं प्रथमं यवहारपदम्भादानमारभ्यते ।

कृणं देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत् ।

दानयहणधर्माभ्यासृणादानमिति स्मृतम् ॥ १ ॥*

पितर्युपरते पुच्चा कृणं दद्युर्यथांशतः ।

विभक्ता अविभक्ता वा यो वा तामुद्दरेद्धुरम् ॥ २ ॥*

पितृव्येनाविभक्तेन भाचा वा यद्वृणं क्षतम् ।

माचा वा यक्तुम्बार्थं दद्युस्तद्रिक्यिनोऽखिलम् ॥ ३ ॥*

क्रमादव्याहतं प्राप्तं पुच्चैर्यन्नर्णमुद्धृतम् ।

यस्तामुद्दहते धुरम् Vulg. । २ । दद्युस्तस्वं रिक्षिणः A. । १ ॥

...एवम्भगश्वद्भावस्य निगम उक्तः । इदानीं येन यत्र यथा च यत्र तद्देयमदेयं चेत्यादिकं सविलारवक्ष्यमाणपदार्थं दानधर्मयहणधर्माभ्यासुप्रकृतिं यद्वृणादानं अवहारपदं पञ्चविश्वतिव्यवहारमेदभिन्नमभिधीयते ॥ १ ॥

अत्र येवां पिच्चा क्षतम्भवं स यावच्चीवति तावत्क्षयमेव दद्यात् । तस्मिन्तु पितर्युपरते स्मृते तद्वृणं तत्पुच्चा एव दद्युः । यदि विभक्ताक्षतः स्वांशतो दद्युः । अथवाविभक्ताक्षतः सामान्यमेव दद्युः । यो वा तामुद्दरेद्धुरमिति । अत्रैतदुक्तं भवति । यदि अ्येषुः सुचिरद्धुरमवसितो भवति । कुष्ठक्षयपातकादिभिर्याग्यो भवति । तदा यः कोऽपि पितृधनभारस्य धुरमुद्दरेत् । स कनिष्ठोऽपि पितृक्षतम्भवं दद्यादिवर्थः ॥ २ ॥

इत्यच पितुर्भाता पितृव्यश्वेनेऽतते । तेन पितृव्येनाविभक्तेन यद्वृणं क्षतम् । अथवा माचा भाचा वा कुटुम्बार्थं यद्वृणं क्षतं भवति । ये केचिच्चद्रिक्यभाजते सर्वे तस्वर्वमिति । यदि विभक्ताक्षतः स्वांशतो दद्युः । अथवा अविभक्ताक्षतः सामान्यमेव दद्युरिति ॥ ३ ॥

इत्यस्मिन्ज्ञौको तथायतो द्वितीयस्तोकोऽपि चतुर्थपुरुषो कृणादायकः ।... तेनैतदुक्तम् । स्वयमक्षतस्यैरपि संततिगुणदायैः पुच्चैर्यन्नमुद्दृतं तत्त्वेषामेव ये

दद्युः पैतामहं पौचास्तत्तुर्थान्निवर्तते ॥ ४ ॥*
 इच्छन्ति पितरः पुचान्स्वार्थं हेतोर्थतत्ततः ।
 उत्तमर्णाधमर्णेभ्यो मामयं मेाचयिष्यति ॥ ५ ॥*

मेाचयिष्यन्ति ये हि नः Vulg. ॥ ५ ॥ Vulg. has the following
 S'lokas instead of ५ः अतः पुचेष जातेन स्वार्थसुत्युच्य यत्ततः । पिता
 अर्णाम्भोचनीयो यथा न नरकं ब्रजेत् । तस्मादधिकमादाय सामिने न
 ददाति यः । स तस्य दासो भृत्यः स्त्री पशुर्वा आयते गृहे ॥ A omits
 ७, ८. This, however, appears to be due to a mistake

पैचाः स्वयमक्षतधनदायकाः । तेषामेव स्वकीयपितामहानां स्वयमक्षतर्ण-
 दायकानां सक्षां तद्वाम् । तस्मादेव क्रमादव्याहृतं प्राप्तं तदेव दद्यरिति ।
 तत्तुर्थादिति च । तेभ्यः संततिगुणदायकेभ्यः पुचेभ्यो यत्तुर्थः । तस्मान्
 दृग्संबन्धो निवर्तते । मूलिकस्य पश्चमत्वात् । यः पुनर्मूलिकचतुर्थः स पिण्ड-
 पितामहप्रितामहानामुत्तमर्णो इधमर्णदाता सर्वमुनिभिरपि समर्थितः ।
 तथा चायमपि द्वितीयस्त्रोकेनैतद्विःसंदिग्धं कर्तुकामः प्राप्त ॥ ५ ॥

इत्यस्मिन्द्वितीयस्त्रोक उत्तमर्णाधमर्णयोरेकयोगनिर्देशो इयमेतदर्थं छातः ।
 येन एकयोगनिर्दिष्टानामर्थिनां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिर्भवति ।
 यथा मूलिकचतुर्थपिण्डपितामहप्रितामहानां चयाणामपि पुरुषाणामुत्तमर्ण-
 पिण्डपिण्डोदकादिकं ददाति । तथा हिरण्यधान्यादिकमधमर्णमेतेषां चय-
 णामपि ददात्यवेक्ष्यः । तथा च वडप्रपितामहो इयेतदाह ॥ ५ ॥

पूजगीयास्त्रयो इतीता इति । अतीताः पिण्डपितामहप्रितामहास्त्रयो
 इपि चतुर्थकेनैत्तमाधमर्णयोर्हयोरपि निर्जट्योकर्तव्यास्त्रयो इयतः इति ।
 तेनैव चतुर्थकेन पुच्यपौत्रप्रपौत्रास्त्रयो इप्युत्तमर्णाधमर्णयोर्निर्जट्योकरणार्थ-

पूजनीयास्त्वयो इतीता उपजीव्यास्त्वयो इग्रतः ।
एतन्युरुषसंतानमृणयोः स्याच्चतुर्थके ॥ ६ ॥

of the copyist, as the Comm. on ६ is incomplete. Vulg.

मेव उपजीव्या इति ।... चतुर्थे पुरुषे सर्वसूतिसूत्रमर्णाधमर्णदायकं सुप्रतिष्ठितमपि । ये उधमर्णदानवाङ्मुँ कुर्वन्ति ते मन्दमतयो बाल्या निरपेक्षाः स-काण्डकमत्याश्रगपापमाज्ञा भवन्तीति कः संदेहः ।... यज्ञास्मिन्दर्थे पाटजिपुच्छत्तमुपार्णानमभिजिल्लते । श्रीपाटजिपुच्छनगरे ब्राह्मणः श्रीधरो नाम अव्याखातकः । तेन स्वसंततिसहितस्यात्मने वर्तनार्थमतिस्मेश्चार्जितं धनं वज्जिग्देवधरणाम्भः... दिक्षाश्रतमासकणान्तरकामदृश्या प्रयुक्तं ब्रह्माणां दश सहस्राणि । ततस्यैकमासे गते देवधरेण कणान्तरे ब्रह्मशतदयं दत्तम् । यावहितीयमासः प्रविष्टः । तावद्वेवधरः स्यान्निपातदेषान्मृतः । देवधरस्य पुच्छो विस्तुचिकामृतः । देवधरस्य प्रपौच्छो महीधरो बालक्षिण्णति । स द्यूतमयवेष्याश्वसनी । स्तुभिर्मातुजैः प्रतियाहितः । ते उपि स्मार्तदुर्धरनाम्भाब्राह्मणागत्याभिहिताः । यथा अव्याखातकांधरस्य रूपको उपि न दातयः । अहं वः स्मृत्याचारेण स्यान्मध्ये उपि रक्षयिष्यामि । तैचोक्तम् । यद्येवं ततो ब्रह्मसहस्रमेकं जायपातं (?) दास्यामः । यद्यं भवद्विरेव संतुष्टाः । एवं तेषां परस्यरं निष्प्रज्ञे द्वितीयमासे च परिपूर्णे संजाते अव्याखातकश्रीधरेण ते महीधरकुटुम्बधुरंधरा मातुजाः कणान्तरेण ब्रह्मशतदयं प्रार्थिताः । तैचोक्तम् । तव मूलमपि नास्ति । कुतः कणान्तरम् । ब्राह्मणस्मार्तदुर्धरेण कथितम् । तच्चतुर्थान्निवर्तत इति । तच्छ्रुत्वा श्रीधर अदृश्यमुद्भवाताभिघात इव मूर्छामधिगम्य जन्मचेतनः स्तुकुटुम्बपरिवारस्वजगपरिवतः शास्त्रामधिगम्य श्रीधर अदृश्यमुद्भवाताभिघातदृशान्तेन देवधरपौत्रं महीधरं समातुलमाहय । उभयपक्षे उपि न्यायाविचक्षौ प्रतिभुवो गृहीत्वा महीधरमातुजा उक्ताः । श्रीधरस्य कणान्तरं कस्मान्न प्रयच्छतः । तैच्च... ब्राह्मणदुर्धरो

याच्यमानं न दीयेत कृणं वापि प्रतिग्रहम् ।
 तद्वनं वर्धते तावद्यावत्कोटिशतं भवेत् ॥ ७ ॥ *
 कोटिशते तु संपूर्णे जायते तस्य वेशमनि ।
 कृणसंशोधनार्थाय दासो जन्मनि जन्मनि ॥ ८ ॥ *
 तपस्वी चाग्निहोत्री च कृणवान् मियते यदि ।
 तपश्चैवाग्निहोत्रं च सर्वं तद्वनिनां धनम् ॥ ९ ॥ *
 न पुचर्णे पिता दद्याद्यात्युचल्तु पैठकम् ।
 कामक्रोधसुराद्यूतप्रातिभाष्यकान्तं विना ॥ १० ॥

reads याच्यमानं । in ७. In ८, Vulg. reads धनिनो धनम् ।

गियुक्तः । तेन चौक्तम् । एते वक्तिगो उक्ताकं पूर्वजपारं पर्येण मिच्छाने ।
 तेनाहं ब्रवीमि । किं न अतुं भवद्विरिति गारदवचनम् । दद्युः पैतामहे
 पौचालक्षतुर्थाग्निवर्तते इति । तेन देवधरपौत्रो महीधरक्षतुर्थो न ददाति ।
 एतत्कारातदुर्धरवचनमुपहस्य ... दद्यसमस्तमहाजगामुमतिः ... परिक्षीतसक-
 जग्ना स्वरूपरमार्थो भट्टः स्मार्तशेखरो नाम प्राप्त । हे दुर्धर भवान् स्मृति-
 शास्त्रवाक्यार्थविभागेषु न चुक्षुः । न चापि शब्दार्थात्याख्याने । ... यत्पुनरिदं
 श्रीधरसक्तमेव धनं दद्यसहस्रमात्रं स्वरूपस्थितमेव तिष्ठति । तद्वा मास-
 कान्तरितमेव जप्तोपचारस्तोभाष्ट्रीधरस्योद्यागितुमिष्टसि । न अज्ञासी-
 त्युक्ता स्मार्तदुर्धरस्यावसायः ॥ ११ ॥

अचाराजन्माग्निहोत्रपालगमखिततपःसमाचरणं चातिकष्टेन निर्वा-
 द्यते । दद्यमप्येतदपि महापलम् । ... सर्वे च तद्विक्षयैव भवति । न विं-
 कस्येति ॥ १२ ॥

... यत्कामान्वेन छतम् । यत्पुत्रस्तोपरि क्रोधान्वेन छतम् । तथा यत्पुरा-
 पानयसगान्वेन छतम् । तथा यद्यूतयसगान्वेन छतम् । तथा यत्परस्य
 ७

पितुरेव नियोगाद्यः कुटुम्बभरणाय वा ।
 कृत्यां वा यत्कृतं कृच्छ्रे दद्यान्पुच्छस्य तत्पिता ॥ ११ ॥*
 शिष्यान्तेवासिदासत्वीप्रेष्यकरैश्च यत् ।
 कुटुम्बहेतारुदिक्षितं दातव्यं तत्कुटुम्बिना ॥ १२ ॥*
 ग्राहको यदि नष्टः स्यात्कुटुम्बे च क्षतो व्ययः ।
 दातव्यं ज्ञातिभिस्तस्य विभक्तैरपि तद्विषम् ॥ १३ ॥

११ om. A. See, however, the Comm. Instead of १३, Vulg. has the following : देयं भावांकृतमृष्टं भवन्ता पुच्छेभावकम् । After १४, Vulg. inserts the following : आधिकारान्तर्वद्वागानां तथा, दीर्घप्रवासिनाम् । कृच्छ्रमेवंविधं पुच्छो जीवतामपि

प्रतिभुवास्थितेन कृतम् । एतावत् दद्यात् । अथवा कुटुम्बभरणार्थं कृतम् अथवा कृच्छ्रिदपि प्राणान्तिककृच्छ्रे यत्कृतम् । तत्पुच्छतमपि पिता दद्यादिव्यक्तम् ॥ १० ॥ ११ ॥

इत्यच्च ग्रन्थेवमीद्वां पुच्छतमेव पिता दद्यात् । कुटुम्बहेतारुदिक्षितम्...
 कुटुम्बिना देयम् । तत्र शिष्यो विद्यार्थी । अन्तेवासी जस्तितकाणावधिवासी शिष्यः । दासो ग्राहकातः क्रीतो वा । क्षी पत्री माता वा । वैयाद्वत्यकरः । व्यावस्था भावेवा वैयाद्वत्यम् । तत्वर्तुं श्रीष्टमस्येति वैयाद्वत्यकरः । अव्यापारकारीवर्थः । एतैरपि कुटुम्बार्थे कृतमृष्टं कुटुम्बिना दातव्यमित्युक्तम् ॥ १२ ॥

अचैतेषां नामेऽदिवागां मध्ये येन केनापि कुटुम्बार्थे कृतमृष्टा... । स यदि देशान्तरं गतो रोगादिना नश्वान् । ततो अवहारकस्य तद्विषयाद्यैर्विभक्तैरपि दातव्यमित्युक्तम् ॥ १३ ॥

नार्वाक्संवत्सरादिंशात्पितरि प्रोषिते सुतः ।
 कृणं दद्यान्पितृव्ये वा ज्येष्ठे भ्रातर्यथापि वा ॥ १४ ॥ *
 दाय्यः परर्णमेको इपि जीवत्खवियुतैः कृतम् ।
 प्रेतेषु न तु तत्पुत्रः परर्णं दातुमर्हति ॥ १५ ॥ *
 न स्त्री पतिष्ठतं दद्याद्यणं पुच्छतं तथा ।
 अभ्युपेताद्यते यदा सह पत्या कृतं भवेत् ॥ १६ ॥ *

इपयेत् ॥ १५ om. A. See, however, the Comm. In १६

इत्यत्र यानि कुटुम्बव्ययक्षक्षतादीनि कृष्णानि शेषादिभिरपि कृतानि विभक्तदायादैरपि श्वकहारकाणां निर्विकल्पं दातव्यान्येकेति । तत्कथमपि तेषु कालहरणं नास्ति । यदा पुनः... पिता वा पितृव्ये वा ज्येष्ठो भ्राता वा जलवर्द्मना स्थलवर्द्मना वा दूरे देशान्तरगते भवति । न चागच्छति जीवमानस्य श्रूयते । अस्मिन्विषये नार्वाग्निंश्चतिमाहर्वात्पितरि प्रोषिते सुतः । इत्यादिकं सार्थकम् ।... दाय्यः परर्णमेको इपीत्यस्य स्त्रीकस्य यथार्थं आख्यानं विधिवचनविषयं चेति । उत्तरार्थं तु निर्विधविषयं आख्यायते । प्रेतेषु तेषु सामान्ययाद्यकेषु लोकान्तरीभूतेषु यथा पिता तथा तत्पुत्रो इपि न परर्णं दातुमर्हति । स्त्रीयांश्चमात्रमेव दद्विशुध्यतीत्युक्तम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

अत्र स्त्री अभ्युपेताद्यत इति । स्त्रीयं प्रतिपत्नं विना पुच्छतम्भवं न दद्यात् । प्रतिपत्नं तु दद्यात् । यतो रिक्षयम्भवं ततः । अत्र या स्त्री विधकीभूता अपुत्रा च तत्र सैव यदि भवती नियमाणेन निरूपिता । ततः पतिष्ठतम्भवं दद्यात् । अथवा सैव रिक्षयगाहिणी कृष्णं दद्यात्प्रतिपत्नं तु दद्यादित्यर्थः । तथा सह पत्ना कृतं विना पतिष्ठतमपि न दद्यात् । स्त्रीसहकृतं तु दद्यादित्यर्थं इत्युक्तम् ॥ १६ ॥

दद्यादपुच्चिधवा नियुक्ता वा सुमूर्षुणा ।
 यो वा तद्रिक्षयमादत्ते यतो रिक्षयमृणं ततः ॥ १७ ॥
 न च भार्याङ्गतमृणं पत्युर्वापि कथं भवेत् ।
 आपत्कृतादते पुंसां कुटुम्बार्थी हि दुस्तरः ॥ १८* ॥
 आन्यच्च रजकव्याधगोपशौलिङ्कयोषिताम् ।
 तेषां तत्प्रत्यया दृष्टिः कुटुम्बं च तदाश्रयम् ॥ १९* ॥

Vulg. reads सह ताभ्यां. ये वा तद्रिक्षयमापाद्य Vulg. ॥ १७ ॥
 कथंचित्पत्वुरापतेत् Vulg. पत्वु दापयेत् C; पत्वुरातरेत् । Vivá-
 dachintámaṇi, p. 15. कुटुम्बं च तथाश्रयम् ॥ Vulg. कुटुम्बार्थी
 हि दुस्तरः । A. L. and Vivád. loc. cit. ॥ १८ ॥ Para. १९

अथ या स्त्री विधवीभूता अपुचा च । तत्र यदि पत्वा नियमाङ्गेन निरु-
 पिता । ततः पतिक्षतमृणं दद्यात् । अथवा सैव रिक्षयाहिषी ऋणं
 दद्यात् । अथवा तस्यायोग्यतात् । दायादा रिक्षं गृह्णति । ततो य एव
 रिक्षं गृह्णति । स एव ऋणं ददाति । यज्ञो रिक्षं संचरति तत
 शृणमपीयुक्ताम् ॥ १७ ॥

अत्र भार्याङ्गतमृणं पत्युर्वं संबध्यते । आपत्कृतादत इति । पतिपुच्च-
 दुष्टिनादिकुटुम्बस्य आपदुद्वरणार्थं तु पत्नीक्षतमपि ऋणं कुटुम्बपतिर्दद्यात् ।
 यतः कुटुम्बार्थी हि दुस्तरः ॥ १८ ॥

अथ रजकः प्रसिद्धः । शौलिङ्को वरटः । एतेषां रजकादीनां स्त्रीप्रत्य-
 श्यमेव बोक्षसंच्चवहारो वर्तनं जीवनं च । कुटुम्बमपि तदीयस्त्रीसमाश्रयमेव ।
 एतेषां स्त्रीमिः क्षतमृणं कुटुम्बस्य प्रार्थक्षतम् । आपत्कृतं विना । गित्वमेव
 रजकादश्यस्त्रया विनिकल्पं दद्युरिति ॥ १९ ॥

पुच्छिणी तु समुत्सृज्य पुच्छ स्त्री यान्यमाश्रयेत् ।
 तस्या द्रव्यं हरेत्सोऽन्यो निःस्वायाः पुच्छ एव तु ॥२०*
 या तु सप्रधनैव स्त्री सापत्या चान्यमाश्रयेत् ।
 सोऽस्या दद्याद्यग्नं भर्तुरुत्सृजेद्वा तथैव ताम् ॥२१**
 अधनस्य द्वापुच्छस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम् ।

om. Vulg. A is faulty. See, however, the Comm. and Vivád. loc. cit. तस्या धनं हरेत्सृवं Vulg.; तस्या द्रव्यं हरेत्सोऽन्यो A.; तस्य द्रव्यं हरेत्सृवं Víramitrodaya, p. 356, Vyavaháramayúkha, p. 72, etc. ॥२०॥ Vulg. inserts two S'lokas after २१: भार्या खुषा प्रखुषा च भार्यायाच्च प्रतियहः । एतान्तरमुखं दायो भूमि यचोपजोवति । दारमूजाः क्रियाः सर्वा वर्णानाम-

अच या स्त्री विधवा पुच्छवती च क्रमागतस्त्रीधनवती च क्रामान्या पुच्छमुत्सृज्य व्यक्ता अन्यं भर्तारमाश्रयेत् । स्त्राधनस्त्रीयसहितापि तस्या यत्स्त्रीधनं तस्मोऽन्य एव भर्ता गृहेयान्न पुच्छः । या पुनर्निःखा स्त्रीधन-रहिता भर्त्यधनसहितान्यं याति । तद्भनमन्यो भर्ता न लभते । तस्य पितृ-धनस्य पुच्छः स्त्रामीति ॥२०॥

अच या तु स्त्री विधवा वालपुच्छवती च भर्त्यसत्त्वधनसहिता चान्यं भर्ता-रमाश्रयेत् । ये ऽन्य एव भर्ता तदीयपूर्वभर्त्यसत्त्वमृत्यग्नं दद्यात् । प्रधन-कादितदीयपरियहप्रतिपादित्वात् । ... तथैवाविनाशितप्रधनकामुत्सृजन्विशुद्धति ॥२१॥

अच यस्य पुरुषस्य अग्नयुक्तस्य मृतस्य धनं दायादैराक्ष्य गृहीतम् । पलो च निर्धना पुच्छमप्युत्सृज्य अन्यस्य गृहे प्रविष्टा पुच्छोऽपि धनमाक्ष-

स आभजेह्यणं वोदुः सैव तस्य धनं यतः ॥ २२* ॥
धनस्त्रीहारिपुचाणामृणभाग्यो धनं हरेत् ।

नुपूर्वशः । यो यस्य हरते दारान्स्य तस्य हरते धनम् । See २२. In २२,
Vulg. reads ऋणं वेदुः स भजते सैव तस्य धनं सृतम् । २५, and the

विहीनः केवलस्तिष्ठति । तदा अवहारकस्त्रयाणां मध्ये विधृत्य कस्य धनं
ग्रहणात् । केन च तद्वात्यमिति । अस्यार्थस्य निगमार्थमेतदुक्तम् । एवां
मध्ये उपि ऋणभाग्यो धनं हरेत् । धनस्य प्राधान्यात् । धनयाद्वी ऋणं
दद्यात् । तस्मिन्विद्यमाने नान्यः कस्तिष्ठति । यस्य तु सकृणस्य मृतस्य
पुरुषस्य धनयाभावाद्वा धनहारी कस्तिष्ठातः । त्विया अप्यभावाद्वा स्त्री-
हारी कस्तिष्ठति पिण्डमात्रधनवर्जितः पुचः केवलस्तिष्ठति । तदा असतेः
स्त्रीहारियोः पुच एव वीजसंभवसंबन्धात्पिण्डकृतमृणं प्रयच्छति । इति यस्य
तु धनस्य हारी न कस्तिष्ठति । न पुचो विद्यते । पत्रेव धनपुचविही-
नान्यस्य गृह्णे प्रविष्टा । तदा धनहारिपुचयोरसतोरविद्यमानयोः स्त्रीहारी
ऋणं दद्यादिति । अयाणामपि धनस्त्रीहारिपुचाणां समुद्दितानामपि मध्ये
येन ऋणं देयं तद्विर्तम् । तथा । दयोरभावे एककेन येन ऋणं देयं
तदपि संयहपाठं दर्शितम् । ...यस्य पुनर्निर्धनत्वाद्वनं नात्ति । पुचहारी च
विद्यते । तदा तयोः स्त्रीहारिपुचयोर्द्येष्मध्ये केन ऋणं देयमित्यचापि ।
अर्थापत्तिस्तारतन्यापेक्षया यदि रूपयौवनसंपद्वा काममदोऽता प्रधाना-
भिमता च स्त्री तस्य तदा स्त्रीहारी ऋणं दद्यात् । यतस्तदेव तस्य
धनमियुक्तमेव । अथवा सापि स्त्री कर्मकारित्यासमाचभोजना । ततः
पुचो इसतोः स्त्रीधनिनोरिति न्यायात् । पुच एव ऋणं दद्यात् । इति
विस्तुटीकृतमिदम् ॥ २३ ॥

अयं यश्चारच्चत्वः स्त्रैरिणो वस्त्वति । तिष्ठः पुनर्भूवः । (१०. १६, १६)
एतयोरन्तिमोत्तमयोः स्त्रैरिणीपनर्म्बैः स्त्रियोर्याः स यहीना स एव तत्पूर्व-

पुचोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुचयोः ॥२३*॥
 अन्तिमा स्वैरिणीनां या उत्तमा च पुनर्भुवाम् ।
 कृष्णं तयोः पतिक्षतं दद्याद्यस्ते समश्नुते ॥ २४*॥
 भार्या स्त्रिया च भृत्या च भार्यायाश्च परिग्रहः ।
 एतावद्विर्भूतेण देयं भूमिं यश्चोपजीवति ॥ २५ ॥
 [विभक्ता भ्रातरो ये स्युः पृथग्दारक्रियाधनाः ।
 यो द्विपुचो भृतस्तेषां तत्पत्री तत्समश्नुते ॥]
 स्त्रीक्षतान्यप्रमाणानि कार्यान्याहुर्मनीषिणः ।

bracketed portion om. Vulg. As to v. २४, see before.
 The bracketed verse seems a marginal gloss which has

पतिक्षतम्बूतं दद्यादिति समुदायार्थः । विशेषार्थस्यायम् । अत्र उत्तमशब्दः
 सर्वसाधारणः । एतासां सप्तानामपि मध्ये यैव काचिद्द्वाग्यसौभाग्यगुणै-
 उत्तमा । तस्या एव यस्तीता तत्पतिक्षतम्बूतं दद्याद्य पुच इति विशेष-
 गियमात् ॥ २४ ॥

अत्र भार्यास्त्रुतादीनामेतेषां नामोऽहित्यानां मध्ये येनैव तत्कुटुम्बार्थे कृतम्बूतं
 तेनैव देयम् । अत्रासातम्बूतदोषसंभवो नास्ति । अयं प्रथमः पक्षः । द्वितीयः
 पुनरस्थयम् । यदि तेषां मध्ये येनैव कुटुम्बार्थे यदुद्गरणार्थे कृतम्बूतं तद्वृह-
 पतिना दायादैर्वा दातव्यमिति । अथवा एतेषां मध्ये य एव कस्तित्कु-
 टुम्बूम्भूमिमुपजीवति । स एव कृतम्बूतं प्रयच्छत्येष वृत्तीयः पक्ष इति ॥ २४ ॥

इति अत्यादाने देयादिभेदः ॥ २५ ॥

पलीदुहित्वधप्रभृतिसर्वस्त्रीक्षतानि सर्वाणपि कार्याणि अप्रमाणानि ।

विशेषतो गृहस्थैचदानाधमनविक्रयाः ॥ २६ ॥
 शतान्येव प्रमाणानि भर्ता यद्यनुमन्यते ।
 पुच्छः पत्न्युरभावे च राजा च पतिपुच्छयोः ॥ २७ ॥
 भर्ता प्रीतेन यद्यत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृते ऽपि तत् ।
 सा यथाकाममश्रीयाहयादा स्थावरादते ॥ २८ ॥ *
 तथा दासकृतं कार्यमकृतं परिचक्षते ।
 अन्यच्च स्वामिसंदेशात् दासः प्रभुरात्मनः ॥ २९ ॥ *

been inserted in the text by a copyist. कार्याण्याङ्गरनापदि । Vulg. ॥ २६ ॥ Vulg. inserts the following after २६ः नाधिकारो भवेत् स्त्रीयां दानविक्रयकर्मसु । यावत्संजीवमाना स्थानावद्योगस्य सा प्रभुः । In २७, Vulg. reads शतान्यपि...पुच्छः पत्न्युरभावे वा राजा वा. २८ a om. Vulg. After २९, Vulg. inserts the following : तयाहितमविज्ञेयं द्वेत्रादिकमनाहितम् । In ३०,

अतस्माभिः छतान्यप्यकृतानीव ब्रह्मानि । विशेषतो गृहस्थैचदानविक्रयाः ।
 प्रमाणाङ्गतानि बलवन्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥

...स च यद्यनुमन्यते । ततः छतान्यपि सर्वकार्याणि प्रमाणानि । पत्न्युरभावे पुच्छो वा यद्यनुमन्यते । पतिपुच्छयेरभावे राजा वा यद्यनुमन्यते इति ॥ २७ ॥

अत्र यत्किमपि भर्ता परितुष्टेन दक्षम् । तच्च इच्छं यथाकाममश्रीयाहयादा गृहस्थैचादिस्थावरवर्जितमिति ॥ २८ ॥

यथा स्त्रीकृतं तदा दासकृतमपि कार्यमकृतमेव परिचक्षते ब्रुवते गुरवः ।
 यदि पुनः स श्व स्वामिसमादेशात्मरोति । ततः सर्वं तत्कृतमपि प्रमाणमेवेति ॥ २९ ॥

पुचेणापि कृतं कार्यं यत्यादच्छन्दतः पितुः ।
 तदप्यकृतमेवाहुर्दासः पुचश्च तत्समौ ॥३०॥
 अप्राप्तव्यवहाश्चेत् स्वतन्त्रो ऽपि हि नर्णभाक् ।
 स्वातन्त्र्यं हि मृतं ज्येष्ठे ज्यैष्ठं गुणवयः कृतम् ॥३१॥*
 चयः स्वतन्त्रा लोके ऽस्मिन्नराजाचार्यस्तथैव च ।
 प्रतिवर्णं च सर्वेषां वर्णानां स्वे गृहे गृही ॥३२॥*

The correctness and authenticity of the reading preserved in a is proved by the quotations in the *Mitâksharâ* and other Commentaries. स्वतन्त्रो *Vulg.* ॥११॥

पितुरसंमतात्पुचेणापि यत्कृतं कार्यं तदप्यकृतमेव इष्टव्यम् । यतो यथा दास अस्वतन्त्रस्था पुचो ऽपि पितरि जीवति । अविभक्तभाग अस्वतन्त्र इति ॥३०॥

अत्र किं लोके इते यथोक्तास्त्वयो ऽपि स्वतन्त्रः स्यात् । स च कृष्णभागपि संभवति । तत्रिवेधार्थमाह । प्राप्तव्यवहारो यावत्योगङ्ग इवर्थः । तावत्स्वतन्त्रो ऽपि अक्षमत्याद्गम्भाग संभवति । स्वतन्त्रं ज्येष्ठे भवति । ज्येष्ठस्तं गुणवयसा च कृतं भवतोति ॥३१॥

अस्मिन् लोके इते यथोक्तास्त्वयो ऽपि स्वतन्त्रा उत्तराधरविशेषापेक्षया । तद्यथा । राजा स्वतन्त्र उत्तरगुरुनिरपेक्षत्वात् । प्रजावरत्वापेक्षया । आचार्यो ऽपि शिष्याधरापेक्षया । तथा सर्वेषां वर्णानामपि स्वकीये स्वकीये गृहे गृही अधरपरियहापेक्षया स्वतन्त्र इव्युक्तम् ॥३२॥

अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः ।
 अस्वतन्त्रः स्मृतः शिष्य आचार्ये तु स्वतन्त्रता ॥३३॥*
 अस्वतन्त्राः स्त्रियः पुचा दासादिष्व परियहः ।
 स्वतन्त्रस्त्वं तु गृही यस्य यत्स्यात्क्रमागतम् ॥३४॥*
 गर्भस्थसद्वशो ज्ञेय अष्टमाद्वत्सराच्छिशुः ।
 बाल आ षोडशाद्वर्षात्पोगण्ड इति शस्यते ॥३५॥*
 परतो व्यवहारक्षः स्वतन्त्रः पितरौ विना ।
 जीवतोरस्वतन्त्रः स्याज्जरयापि समन्वितः ॥३६॥*
 तयोरपि पिता श्रेयान्बीजप्राधान्यदर्शनात् ।
 अभावे बीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः ॥३७॥*

दासादिष्व परियहः । Vulg. ॥३४॥ श्रीमान् Vulg. ॥३७॥ निवशः ।

अत्र स्त्रोक्ष्यये उपीतरेतरापेक्षया स्वतन्त्रत्वमस्वतन्त्रत्वं च प्रदर्शितमि-
 ति ॥३३॥३४॥
 कार्यकारणयोग्यतापेक्षया यतदुच्चते । अष्टमाद्वत्सरादर्वाक् । गर्भ-
 स्थसद्वशः श्रौचाद्यक्षमः । अष्टम्यात्परतः श्रौचाध्ययनक्षमः । बाल इत्यु-
 चते । पैगण्डस्व व्यवहारत्वाक्षमः । आ षोडशाद्वत्सरादिति ॥३५॥
 तावत्यत्रोऽपि दद्वत्वमपि प्राप्त अविभक्तभाग अस्वतन्त्र एवेति ॥३६॥
 तयोरपि मातापित्रोः पिता श्रेयान् । बीजप्राधान्यात् । बीजिन अभावे
 माता मातुरभावे तप्युर्वजः श्रेयान् । उत्तरोत्तरापेक्षया चाधरस्यास्वतन्त्रत्वं
 तदगुदर्शितम् ॥३७॥

स्वतन्त्राः सर्वं श्वैते परतन्त्रेषु सर्वदा ।
 अनुशिष्टौ विसर्गे च विक्रये चेत्प्रारा मताः ॥३८॥*
 यदालः कुरुते कार्यमस्वतन्त्रस्तथैव च ।
 अकृतं तदिति प्राहुर्धर्मशास्त्रविदो जनाः ॥३९॥*
 स्वतन्त्रोऽपि हि यत्कार्यं कुर्यादप्रकृतिं गतः ।
 अकृतं तदपि प्राहुरस्वातन्त्र्यस्य हेतुतः ॥४०॥*
 कामक्रोधाभिभूतार्तभयव्यसनपीडिताः ।
 रागदेषपरीताश्च ज्ञेयास्त्वप्रकृतिं गताः ॥४१॥*

Vulg. ॥३८॥ शास्त्रे शास्त्रविदो जनाः Vulg. ॥३९॥ अखतन्त्रः स हेतुतः
 A. See, however, Raghun. Vyavaháratattva p. 63.
 ॥४०॥ कामक्रोधाभियुक्तार्तं Vulg. See Raghun. ibid. ॥४१॥

एते पञ्चादुक्ताः स्वतन्त्रा राजाचार्यगृहपतयः । ते सर्वे ऽपि स्वकीय-
 स्वकीयपरतन्त्रेष्वैव सर्वदा । तथाऽथा । राजा स्वतन्त्रः प्रजाषु । परतन्त्रे-
 ष्वैतेषु स्वतन्त्रता अनुशिष्टौ आकोटने ताढने । विसर्गे परित्यागे विक्रय-
 मपि यावदीश्वरः प्रभव इत्यर्थः ॥३८॥

अत्र स्वतन्त्रोऽपि वाकः शिशुर्यत्कार्यं कुरुते । तथा प्रौढोऽपि दासा-
 दिस्वतन्त्रो यत्कुरुते । तत्कृतमपि अकृतमाङ्गर्धर्मशास्त्रज्ञा इति ॥३९॥

अत्र किं यत्प्राप्तिः परीक्ष्ये ज्येष्ठपुत्रकार्यकरणे प्रमाणम् । यावत्तत्राप्यथं
 हेतुप्रमाणो दृष्टः । यदसावप्रकृतिं गतः कुर्यात्कृतमप्यकृतमाङ्गः । अप्र-
 कृतिं गत इति । भूतगृहीतो वा द्यूतादिष्यसनगृहीतो वा सभावप्रकृतिं
 परियक्तः । अनेन हेतुना स्वतन्त्रोऽप्यस्वतन्त्रः । स हेतुकः । तेनापि
 दामाधमनविक्रयादि कार्यं कृतमप्यकृतमेव इष्यव्यमिति ॥४०॥

अप्रकृतिं गतलक्षणमिदमुक्तां सप्ताकारमिति ॥४१॥

कुले ज्येष्ठस्तथा श्रेष्ठः प्रकृतिस्थस्थ यो भवेत् ।
 तत्कृतं तु कृतं प्राहुर्नास्त्रतन्त्रकृतं कृतम् ॥४२॥
 धनमूलाः क्रियाः सर्वा यत्कृतस्त्राधने मतः ।
 रक्षणं वर्धनं भोग इति तस्य विधिः क्रमात् ॥४३॥
 तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं शुक्लं शब्दमेव च ।
 रक्षणं च तस्य विज्ञेयः प्रभेदः सप्तधा पृथक् ॥४४॥
 श्रुतश्रौर्यतपःकन्याशिष्ययाज्यान्वयागतम् ।

तत्कृतं स्थात्कृतं कार्यं Vulg. ॥ ४२ ॥ तत्साधने श्रूतः Vulg. ॥ ४३ ॥
 शुक्लं Vulg. ॥ ४४ ॥ शुद्धसुदयोऽप्यस्य तदिधः Vulg. ॥ ४५ ॥ पाञ्चिंकं

अथ श्लोके समस्ताकृताकृत्योपसंहार उक्तः । यः कुले ज्येष्ठो वयसा
 गुणीयः । तथा श्रेष्ठः संचयवहारप्रतिष्ठायुक्तः । प्रकृतिस्थस्थ अविज्ञुतचित्तः
 पुरुषो यो भवेत् । तत्कृतं तु कृतं ज्ञेयम् ।...इति ज्ञानादाने कृताकृतमेदेव
 द्वितीयः ॥ ४२ ॥

धर्मार्थकामक्रियाः सर्वा अपि धनमूलाः । यत्कृताकृत्याधन उद्यमः
 कर्तव्यः । तत्साधनोपायस्थ चिविध उक्तः । प्रथमं रक्षणं द्विपदचतुष्पदा-
 दिधः । ततस्य वर्धनं क्षमिकलान्तरवाणिज्यादिभिः । तदनन्तरं भोगः ।
 रैत्रिकामुश्चिकसुखार्थेनेति । धनमेदाधिकारः श्लोकसंबन्धः ॥ ४३ ॥

धनमेकं शुक्लसुच्यते । द्वितीयं श्लोकं द्वितीयं ज्ञानमित्येवं तावस्त्रिविध-
 मिदम् । पुनस्य एथगिति । एकैकं सप्तसप्तमेदभिन्नं भवतीति ॥ ४४ ॥
 तत्र श्रुतागतं विद्वाप्राप्तम् । श्रौर्यागतं पुरुषकारप्राप्तम् । तपसा-
 गतं यमनियमकाम्यकाम्यकर्मयथोक्तविध्युक्तानपात्रतपाप्राप्तम् । कन्यागतं
 कन्याविवाहनिमित्तप्राप्तम् । तथा याज्यप्राप्तम् । तथान्वयागतम् । पूर्वज-

धनं सप्तविधं शुक्लमुद्योगस्तस्य तद्विधः ॥४५॥*
 कुसीदक्षविवाणिष्यशुक्लशिल्पानुष्टुतिभिः ।
 क्षतोपकारादामं च श्रबलं समुदाहृतम् ॥४६॥*
 उत्कोचद्यूतदौत्यार्तप्रतिरूपकसाहसैः ।
 व्याजेनोपार्जितं यज्ञं कृष्णं हि तदुदाहृतम् ॥४७॥*
 तेन क्रयो विक्रयश्च दानं ग्रहणमेव च ।
 विविधाच्च प्रवर्तन्ते क्रियाः संभोग एव च ॥४८॥

द्यूतचौर्यार्तिप्रातिरूपिकसाहसैः । Vulg. ॥ ४९ ॥ प्रेत्य चेह परत्व च ॥

कुलक्षमप्राप्तम् । एवं सप्तस्थानागतं धनं शुक्लमित्युच्यते । उद्योगे उपस्थिताविध इति । वियोगफलप्राप्तिस्तस्य श्रेयस्कारिणी शुद्धैव द्रष्टव्या ॥४५॥
 तत्र कुसीदं शुद्धिप्रायः । कृष्णः कर्वणम् । वाणिज्यं भाण्डकविक्रयः ।
 शुक्लं कन्यासंप्रदाने धर्मं चाधर्मं च । शिल्पमालेखादिविज्ञानम् । अनुष्टुतिभिः सेवाराधनम् । क्षतोपकारः प्रयुपकारः । तैः सप्तभिः प्रकारै-
 ग्रीष्मणस्य धनं यद्द्वयति । तच्छब्दलमित्युच्यते । मध्यममित्यर्थः ॥४६॥
 तत्रोत्कोचो लक्ष्मीपचारः । द्यूतमक्षादिक्षीडा । दौत्यं दूतकर्म । अतां
 कस्त्रिद्वेषागतीं असनी । तथा प्रतिरूपकं सुवर्णरजतादीनां कूटप्रतिप्रश्ना-
 विकरणम् । साहसं चौर्यादि । आजं कृष्णम् । एतैः सप्तभिः प्रकारैर्धनं
 यदुपार्जितं भवति तलृष्णामित्युच्यते । अधममित्यर्थः । एवं शुक्लशब्द-
 कृष्णसंज्ञाभिज्ञिविधं धनमेकैकश्च सप्तप्रकारमप्यभिहितम् ॥४७॥
 अत्र जगत्यपि क्षतिक्षीटशेनापि तेन त्रिविधेन एकविंश्टिभेदभिन्नेन
 क्रयो विक्रयश्च दानं ग्रहणं च विविधाच्च कर्मक्रियाः प्रवर्तन्ते । विविध-
 संभोगाच्चेति ॥४८॥

यथाविधेन द्रव्येण यत्किञ्चित्कुरुते नरः ।
 तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च ॥४६॥
 तत्पुनर्द्वादशविधं प्रतिवर्णाश्रयात्सृतम् ।
 साधारणं स्वाच्चिविधं शेषं नवविधं विदुः ॥५०॥
 क्रमागतं प्रीतिदायः प्राप्तं च सह भार्यया ।
 अविशेषेण वर्णानां सर्वेषां चिविधं शुभम् ॥५१॥
 वैशेषिकं धनं ज्ञेयं ब्राह्मणस्य शुभं चिधा ।
 प्रतिग्रहेण यज्ञव्यं याज्यतः शिष्यतस्तथा ॥५२॥
 चिविधं क्षचियस्यापि शुद्धं वैशेषिकं धनम् ।
 कराद्युद्धोपलब्धं च दण्डाच्च व्यवहारतः ॥५३॥
 वैशेषिकं धनं ज्ञेयं वैशस्यापि चिधा शुभम् ।
 क्षषिगोरक्षवाणिज्यैः शूद्रस्यैषामनुग्रहात् ॥५४॥

B. B. ॥४६॥५० om. A. See the Comm. धनम् for शुभम्
 Vulg. ॥५१॥ ब्राह्मणस्य चिलक्षणम् Vulg. ॥५२॥ प्राङ्गवैशेषिकं
 धनम् । युद्धोपलब्धं कारच्च [कार्याच्च] दण्डच्च व्यवहारतः Vulg. ॥५३॥

एते शुक्लशब्दवृक्षाणां भेदा धनस्तैतदर्थं दर्शिताः । येनैतेषां विनियोग
 इहलोकपरलोकपलानां चयाणामपि वर्णानां यच्चुभं तत्सर्ववर्णसाधारणं
 चिविधं भवति ॥४६॥

वर्णे वर्णे विशेषशुभचिविधधनशेषं नवविधं भवति । एवमेव द्वादश-
 विधमपि शुद्धधनं निगमव्याख्यातैः क्षाकैरिदानीमुच्यते ॥५०॥

एतत्सर्ववर्णसमाप्तं चिविधं शुद्धधनम् ॥५१॥

निजनिजवर्णवृत्तिविहितो धनागमो धर्मो भवति । विपर्ययात्त्वन्योन्य-

सर्वेषामेव वर्णानामेष धर्म्यो धनागमः ।
 विपर्ययादधर्म्यः स्यात् चेदापत्तिरीयसी ॥५५॥
 आपत्वनन्तरा उत्तिर्णाद्वाणस्य विधीयते ।
 वैश्यवृत्तिस्तत्त्वोक्ता न जघन्या कर्त्तव्यचन ॥५६॥
 न कर्त्तव्यचन कुर्वीत ब्राह्मणः कर्म वार्षलम् ।
 वृषलः कर्म न ब्राह्मणं पतनीये हि ते तयोः ॥५७॥
 उत्कृष्टं चापक्षष्टं च तयोः कर्म न विद्यते ।

वैश्यस्यापि चिलक्षणम् ।...शूद्रस्यैष्यस्वनुयात् । Vulg. ॥ ५८ ॥ उत्कृष्टं
 वापक्षष्टं वा Vulg. ॥ ५८ ॥ द्वच्छत्त्वाश्रिते जने । A ॥ ५९ ॥

वर्णवृत्तिसमावरणादधर्म्यः स्यात् । इति ऋणादाने बडपकारधनमेद-
 ल्लृतीयः । हस्तीमापद्वाराद्वाणविधिवृत्यते ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ५८ ॥ ५५ ॥

ब्राह्मणस्य आपत्सु स्वकीयवृत्या कुटुम्बवर्तनपीडासु अनन्तरवृत्ति-
 रविरुद्धा । द्वच्छियवृत्तिरित्यर्थः । तथा अवृद्धा कुटुम्बवर्तनपीडासु
 वृत्यसंभवे ततो वैश्यवृत्तिरक्ता । न जघन्या कथमपि शूद्रवृत्तिर्गं
 तस्येति ॥ ५६ ॥

वृषलश्वलेन शूद्र उच्यते । तस्य कर्म सर्वाश्चिलं सर्वविक्रयत्वं च । यत-
 त्वार्षलं कर्म ब्राह्मणः कथमपि आपद्वगतो उपि न कुर्यात् । तथा ब्राह्मणस्य
 यत्कर्म शूद्रः सन्यज्ञापवीतवेदाध्ययनव्याहृतिहेमादि न कर्त्तव्यं च न कुर्वीत ।
 पतनीये हि ते तयोः । इतरेतरविरुद्धकर्मणा । तयोर्ब्राह्मणवृषलयोः ।
 पतनीये भवत इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

शूद्रस्य ब्राह्मणमुत्कृष्टं ब्राह्मणस्य शूद्रकर्मापक्षष्टम् । तत एव तयोर्से

मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते ॥५८॥*
 आपदं ब्राह्मणस्तोत्वं क्षचित्त्वर्जितैर्धनैः ।
 उत्सृजेत् क्षचित्तिं तां हत्वा पावनमात्मनः ॥५९॥
 तस्यामेव तु यो दृत्तौ ब्राह्मणे रमते सदा ।
 काण्डपृष्ठश्च्युते मार्गादपाङ्गेयः प्रकीर्तिः ॥६०॥
 वैश्यवृच्या चाविक्रेयं ब्राह्मणस्य पयो दधि ।
 दृतं मधु मधूच्छिष्टं लाक्षाक्षाररसासवाः ॥६१॥
 मांसौदनतिलक्ष्मौमसेमपुष्पफलोपलाः ।
 मनुष्यविषशस्त्वाम्बुद्धवणापूपवीरुधः ॥६२॥
 चेलकौशेयचर्मास्थिकुतपैकशफा मृदः ।
 उदश्चित्केशपिण्याकशाकाद्रौषधयस्तथा ॥६३॥

शाकान्यैषधयस्तथा ॥ Vulg. ॥ ६३ ॥

कर्मणी निषिद्धे । ये तु मध्यमे द्वे कर्मणी क्षचित्तिर्वैश्यवृत्तिभ्य । एते ब्राह्मणस्यापि क्षचिदापलाले विहिते । शूद्रस्यापि क्षचिदधिकस्यापलाले विहिते इति ॥ ५८ ॥

यदा आपदा ब्राह्मणः क्षचियवृत्तिं कारितः । तामापदं तीर्त्वा तां क्षचियवृत्तिमुत्सुजेत् । हत्वा पावनमात्मनः । ब्राह्मणेषु प्रसङ्ग प्रायस्त्वित्तं भवतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

यः पुनर्लक्ष्मैरतिं बधाति । स ब्राह्मणः काण्डएषु इति । सर्गाच्चप्रवते उक्तौ पिण्डश्राद्धकर्माददिव्यपाङ्गेयः प्रकीर्तिः ॥६०॥

ब्राह्मणस्य तु विक्रीयं शुष्कां दारु तृणानि च ।
 गन्धद्रव्यैरकावेचतूलमूलकुशादते ॥६४॥
 स्वयं शीर्णं च विदलं फलानां बदिरेक्षुदे ।
 रक्षुः कार्पासिकं सूत्रं तच्चेदविकृतं भवेत् ॥६५॥
 अशक्तौ भेषजस्यार्थे यज्ञहेतास्तथैव च ।
 यद्यवश्यं तु विक्रीयास्तिला धान्येन तत्समाः ॥६६॥
 अविक्रीयाणि विक्रीणन्ब्राह्मणः प्रच्युतः पथः ।

ब्राह्मणस्य त्विक्रीयं ३ ॥ ६४ यज्ञार्थे उपि तथैव च Vulg. ॥ ६६ ॥
 विक्रीयानस्त्विक्रीयं Vulg. ॥ ६७ ॥ Vulg. begins a new

अत्र प्रसिद्धानि प्रतीतानि । मधूच्छिष्टुं...मदनं च तदुच्छते । ज्ञारा
 गुडाद्याः । रसा चृततेलाद्याः । आसवः सुरा । ओदनः कूरा । शौमं
 तन्त्रम् । सोमो यज्ञद्रव्यम् । उपला: पाषाणाः । मनुष्यः पुरुषः । अमु
 पानीयम् । आपूपाः पक्षान्नम् । वीरधो गुल्मलतादयः । कौशीयं पट्टसूत्रम् ।
 कुतपमूर्णासंभूतम् । एकशक्ता एकसंततखुरा अन्वसमाः । उद्वित्तकम् ।
 केशाच्चमराद्याः । पिण्डाकाः खलः । शाकानि आर्द्धेष्वधयः । एतद्वाह्मण-
 स्याविक्रीयम् । शोकत्रयोदिष्टमिति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

ब्राह्मणस्य तु वैश्वर्यावपि वर्तमानस्य शुष्कदारुणि तृणानि च शुष्कायि
 विक्रीयाणि । तत्र गन्धद्रव्यमुष्मीरबालकासुस्ताद्यम् ॥...॥ ६४ ॥

अत्र स्वयं शीर्णं च यदन्यदपि फलं किंचित्प्रतितं भवति । तथा विदलं
 मुद्रमाधारकीवक्षाद्यम् । फलानां सध्ये बदिराष्ट्रीकृदानि च ॥...तथा यज्ञ
 कार्पासोद्धवं सूत्रं तद्यद्यविकृतं रक्षं न भवेत् । एतानि ब्राह्मणस्य विक्रीया-
 णोति ॥ ६५ ॥

अत्र तिला यथान्यज्ञानं विक्रीयम् । तथा ते उपि तिला धान्यसमा एव

मार्गे पुनरवस्थाप्यो राजा दण्डेन भूयसा ॥६७॥
 प्रमाणानि प्रमाणस्यैः परिकल्प्यानि यत्ततः ।
 सीदन्ति हि प्रमेयाणि प्रमाणैरव्यवस्थितैः ॥६८॥*
 लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं चिविधं स्मृतम् ।
 धनस्वीकरणे येन धनी धनमवाप्नुयात् ॥६९॥
 नाकरिष्यद्यदि सष्टा लिखितं चक्षुरुत्तमम् ।
 तत्त्वेयमस्य लोकस्य नाभविष्यच्छुभा गतिः ॥७०॥

Chapter here. प्रमाणस्यैः L. परिपाल्यानि यत्ततः । सीदन्ति हि प्रमाणानि Vulg. पुरुषस्थापराधतः ॥ L. ॥ ६८ ॥ धनस्वीकरणं Vulg. ॥ ६९ ॥ ७०—७१ .om. Vulg. ततोऽन्नं यस्य लोकस्य A.

यज्ञार्थमन्यनज्ञाताः । अथवा अशक्तौ अपाटवे भेषजार्थं वेति ॥ ६६ ॥
 अत्र यानि अविक्रीयाणि निर्दिश्यानि तानि विकीर्णन्वाच्याणो मार्गच्छुतो भवति । स च राजा पुनरपि मार्गे संस्थापनीयः । महता दण्डेनेति । इति अज्ञादाने आपद्वाच्यादत्तिच्छतुर्थः ॥ ६७ ॥

अत्र यत्किमपि प्रमेयं वस्तु प्रकर्षेण मेयं प्रमेयं तत्त्वतो ज्ञेयमित्यर्थः । तत्स्वर्वं प्रमाणैः परिच्छिन्नं स्फुटीभवति । यथा गणितं संख्या । मेयं मापनेन ।...तथाचापि द्वाविश्चक्षतभेदेष्वप्लक्षिते । अष्टादशपदव्यवहारः प्रमेयभूतो लिखितसादिभुक्तिदिव्यप्रमाणैः परिच्छिन्नं स्फुटं भवति । अतो मतानि प्रमाणानि प्रमाणस्यैः पुरुषैः साधुन्तपतिसभ्यादिभिर्यतः परिकल्प्यानि । यतः प्रमाणैवंवस्थापरिभृष्टैः सद्विद्यानि प्रमेयाणि संदिग्भीकर्तुमभिप्रेतानि । तानि सीदन्ति सिद्धिं न प्राप्नुवन्तीत्यतः प्रमाणरक्षणे यत्र उपन्यस्त इति ॥ ६८ ॥

तत्र तावक्षिखितप्रशंसा ॥ ७० ॥

देशकालफलद्रव्यप्रमाणावधिनिश्चये ।
 सर्वसंदेहविच्छेदि लिखितं चक्षुरुत्तमम् ॥७१॥
 गृहीत्वापि स्थले द्रव्यं योऽपहृवितुमिच्छति ।
 स्थापितः साक्षिभिर्मार्गे स दुःसाध्योऽपि साध्यते ॥७२॥
 लिखितं स्थाइहुच्छिद्रं साक्षिणो नाजरामराः ।
 भुक्तिस्वनर्थसंबद्धा संततैवार्थसाधकी ॥७३॥
 तदेतत्त्विधं ज्ञेयं प्रमाणाय न साधितम् ।
 संदेहमागतमपि धनी धनमवाप्नुयात् ॥७४॥
 लिखितं बलवन्नित्यं जीवितश्वैव साक्षिणः ।
 कालातिहरणाहुक्तिरिति शास्त्रविनिश्चयः ॥७५

॥७०॥ गृहीत्वापि श्वर्गे A. ॥७१॥ इति शास्त्रेषु निश्चयः ॥ Vulg.

॥७२॥ भुक्तिस्वाभावं Vulg. ॥७३॥ भोहादुपेक्षते । प्रत्यक्षं Vulg.

अथ साक्षिप्रशंसा ॥७२॥

अथ भुक्तिप्रशंसा ॥७३॥

अत्र बलवलप्रमाणं निरूपणेनोक्तम् । यदेतत्त्वितं नाम तत्त्वयत्न-
 रक्षितं समृद्धेवपि धनिकर्णिकसाक्षिषु पुच्चपौच्चपौच्चसंततिसंबध्यमान-
 इवस्योभयपक्षसंभावितसंयवहारस्य प्रतिष्ठाप्रविष्टं इवप्रमाणसंदेहविच्छेद-
 कारकं भवति । साक्षिणस्तु जीवन्त एव प्रमाणमिति । जीवतां चैतदपे-
 क्षया लिखितं बलवन्निवसित्युक्तम् । यदा पुनः कालातिहरणं भवति । तदा
 अतुर्थपञ्चमपुरुषोपरिष्ठादपि अपरिमितकालादपि संततभुक्तश्वैव धन-
 मवाप्नुयात् । इति शास्त्रस्य निश्चयः । एतत्त्वमाणवलावण्युक्तम् ॥७५॥

चिविधस्यास्य दृष्टस्य प्रमाणस्य यथाक्रमम् ।

पूर्वं पूर्वं गुरुं ज्ञेयं भुक्तिस्तेभ्यो गरीयसी ॥७६॥

विद्यमाने ऽपि लिखिते जीवत्वपि हि साक्षिषु ।

विशेषतः स्थावराणां यन्न भुक्तं न तत् स्थिरम् ॥७७॥*

भुज्यमानान्परैरर्थान्यः स्वान्मौख्यादुपेक्षते ।

। ७८ । Vulg. inserts the following verse after ७८ उपेक्षा

तत्र पूर्वस्य पूर्वस्य गुरुत्वे निर्दिष्टे लिखितप्रमाणस्यैवाधिकामुपपद्यते ।
उत्तरोत्तरं तु भक्तेभ्योन्द्यगौरवव्याख्यानमागच्छति । पुनस्वाक्षिन्नेव स्नोक-
चतुर्थपादे ऽभिहितम् । भुक्तिस्तेभ्यो गरीयसीति । भुक्तेरेवातिगौरवमा-
पादितम् । तत्कथमेतद्योजनीयम् । अत्रोच्चते । स्थावरविषये निरागमाया-
दुर्बलत्वं दृष्टम् । यथोक्तमचैव । संभोगो दृष्टये यत्र न दृष्टेतागमः अचित् ।
स्थागमः कारणं तत्र न भोगस्त्वं कारणम् । एवमनागमाया भक्तेदुर्बलत्व-
मात्रं प्रतिष्ठते । तस्याः पूर्वं प्रमाणं साक्षिण उक्ताः । ते च यदि स्थावर-
स्थागमप्रतिष्ठाकारिणो भवन्ति । ततो भुक्तिः प्रतिष्ठते । नान्यथा । एवं
भुक्तेः पूर्वसाक्षिप्रमाणस्य गुरुत्वमापद्मम् । ततस्थागमदारेण्व साक्षिभ्यो
लिखितं श्रेय इति । एवं चागमप्रतिष्ठिता सती भुक्तिस्तेभ्यः साक्षिलिखित-
दिव्येभ्यो गरीयसीति योजितमिदम् ॥७८॥

अत्र तु साक्षिलिखितयोरपि प्रमाणयोर्भुक्तिप्रमाणं विना दुर्बलत्वसुप-
द्दिष्टितम् ।...एकैकं प्रमाणमप्यप्रमाणम् । यदुभयप्रमाणसंपत्तं वस्तु तद-
विच्छब्दं प्रमाणमिति ।...॥ ७९ ॥

खक्रीयानर्थान्दिपदचतुर्थदस्थावरादिकान्त्रीतिसमर्पितव्यात्मारम्भहीत-
शून्याकान्तादिप्रपञ्चैः परैर्भुज्यमानानुपेक्षते । तस्य जीवतो ऽपि चिरकाला-

संमक्षं जीवते इष्यस्य तान्मुक्तिः कुरुते वशे ॥७८॥*
 यन्त्रिंचिह्नश वर्धाणि संनिधौ प्रेक्षते धनी ।
 भृज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तस्यभ्युमर्हति ॥७९॥*
 अजड़श्वेदपेगण्डो विषये चास्य भृज्यते ।
 भग्नं तद्वावहारेण भेक्ता तद्वनमर्हति ॥८०॥*
 आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपनिधी स्त्रियः ।

कुर्वतस्य तूष्णीं भूतस्य तिष्ठतः । काले उभिष्ठे पूर्वोक्तो अवहारो न
 सिध्यति ॥ भक्तं A. ॥ ८० ॥ नेत्रभोगेन जीर्यते ॥ Vulg. ॥ ८१ ॥ न संभोग

तिक्रान्ता भुक्तिलाभ्यराणामेव वशीकुरुते । प्रत्यक्षं प्रापयति । किं पुनर्भृत-
 स्तेति ॥ ८२ ॥

यदि पुनर्देश्वाकालवक्षापेक्षया तं खार्यं प्राप्नुं न च्छमः । प्रतिवचः प्रति-
 दिनं प्रतिमासं प्रतिवर्षं च करोति । ततः कालान्तरे इपि तत्स्य न प्रण-
 श्यति । अवहार उत्तरं लभत इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

यदि जडो न भवति । दीर्घतीव्रामयग्रस्तमूकान्वयवधिरो इपि वा । यदि
 आपोगण्डवालः । प्रत्यक्षतो इस्य सक्तं स्यावरादिक...वंशापरेण तु भुज्यते ।
 ततो उर्ध्मप्रतिष्ठितं ब्रह्मवहारेण तद्वुक्तं ये भोक्ता स एव तद्वन-
 मर्हतीति ॥ ८० ॥

यत्किंचिदधिक्षतं वस्तु तत्सुचिरेण कालेनापि तेन ब्रह्मेण लभते । न
 भोगेन प्रणश्यति । तथा परस्मीमा चिराक्रान्तापि खस्यभूते देशे पुनर्भृते
 न प्रणश्यति । तथा मातापित्रोः परोक्तं येन सध्वने बालः परिगृहीतस्त-
 वालधनं चिरभोगेनापि न प्रणश्यति । तथा निक्षेपो न्यास उपनिधिनि-
 क्षेपमध्य अन्तर्हितसारदद्यम् । तथा स्त्री निक्षेपभूता या भक्ता । तथा

राजस्वं श्रोचियद्रव्यं न भोगेन प्रणश्यति ॥८१॥*
 प्रत्यक्षपरिभोगात् स्वामिनो द्विदशः समाः ।
 आध्यादीन्यपि जीर्यन्ते स्वीनरेन्द्रधनाद्वते ॥८२॥
 स्वीधनं च नरेन्द्राणां न कर्थचन जीर्यते ।
 आनागमं भुज्यमानं वत्सराणां शतैरपि ॥८३॥*
 संभोगो दृशते यच्च न दृश्येतागमः क्वचित् ।
 आगमः कारणं तच्च न भोगस्तत्र कारणम् ॥८४॥
 आगमेन विशुद्धेन भोगो याति प्रमाणताम् ।
 अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति ॥८५॥*
 भोगं केवलतो यस्तु कीर्तयेन्नागमं क्वचित् ।
 भोगच्छलापदेशेन स विज्ञेयस्तु तस्करः ॥८६॥*
 आनागमं तु यो भुक्ते बद्धन्यब्दशतान्यपि ।
 चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिः ॥८७॥*

इति स्थितिः ॥ Vulg. ॥ ८४ ॥ न बद्धुक्तां परं न येत् ॥ Vulg. ॥ ८८ ॥

राजस्वशब्देन भूमिरक्ता श्रोचियस्वशब्देन गावो ऽभिहिताः । एतेषु
सविशेषन्यासास्त्रिरक्ताजाविक्रमे ऽपि न नशन्तीति ॥८१॥

आध्यादीनां यः स्वामी तस्य प्रत्यक्षं...द्विदशः समाः विंशतिं वर्षाणि
 येन सुक्षानि तस्यैव तानि जीर्येन् । परिणतिं यान्तीवर्थः । स्वीधनं
 सुप्रतीतम् । नरेन्द्रधनशब्देन पर्यायेण तु भूमिरक्ता । किं नरेन्द्राणां
 भूमिरेव धनमित्यतः स्वीनरेन्द्रधने तु विंशतिवर्षैरपि न नशत इति ॥८२॥
 एकं विरक्तरभोगेन न प्रणश्यति । सुगिवचनसिद्धादेशादिति ॥८३॥
 एवं तु पुनरचागमस्यैव माहात्म्यं दर्शितमिति ॥८४॥

भुज्यते इनागमं यत्तु न तद्वोगपदं नयेत् ।
 प्रेते तु भोक्तरि धनं याति तदंशभोग्यताम् ॥८८॥
 स्मार्ते काले क्रिया भुक्तेः सागमा भुक्तिरिष्यते ।
 अस्मार्ते लिखिताभावे क्रमाच्चिपुरुषागता ॥८९॥*
 आहृतैर्वाभियुक्तः स्यान्नार्थानामुद्भरेत्पदम् ।
 भुक्तिरेव विशुद्धिः स्यात्वाता या पितृतः क्रमात् ॥९०॥*
 अन्यायेनापि यद्भुक्तं पितुः पूर्वतरैस्त्रिभिः ।
 न तच्छक्षमपाहृतुं क्रमाच्चिपुरुषागतम् ॥९१॥*

८८ om. A. भुक्तेः Vulg. See Viram. 204. आहृते वा b. y. L; आहृतैर्वा B. β. C. प्राप्ता या पितृतः Vulg; प्राप्तानां पितृतः A. See the Comm. ॥९०॥ पितृा पूर्वतरेण वा । Vulg. ; पितृा पूर्वतरैस्त्रिभिः । Ragh. 52, Viram. 204. ॥९१॥ काव्यवश्वम् Vulg.

अत्र यावद्वोक्ता जीवति तावदगागमं भुज्यमानं परकीयं भवति । यथा-
 तथो इस्तोऽरज्ञसंभवो भवति । यदा पुनरत्र भोक्तापि अप्रार्थित एव
 मर्तः । तदा तदल्लु तदीयवंशभोग्यतां याति । अतो नोपेक्षणीय-
 मित्यर्थः ॥ ८८ ॥

क्षमित्यरकीयार्थानामाहर्ता स एवार्थः धनिना स्वार्थसंचितार्थमारम्भ-
 गीयः । स चाहृतैव तेनाभियुक्तः सन्तमर्थं प्रतिष्ठापदं नयेत् । तस्मिन्पुनरा-
 र्हर्तरि मृते तदीयसंततेत्परतिष्ठिक्रमागता भुक्तिरेव प्रतिष्ठाविशुद्धिका-
 रिणी [न] भवति ॥ ९० ॥

यत्क्षमपि वस्तु वृद्धपितामहेनाहृतमन्यायेनापि विनागममपि ततच्च
 प्रपितामहेनापि सुक्ष्मं तदगत्तरं पितामहेनापि । एवमनेन पुरुषपारं पर्येष्वा
 पितुः पूर्वतरैस्त्रिभिर्यद्भुक्तं तत्पितुः क्रमाच्चिपुरुषागतं चक्षस्यिरादिकं वस्तु
 तत्केनाप्यपहर्तुं न शक्यम् । अत्र भाषायामुद्भागमित्यर्थः ॥ ९१ ॥

अन्वाहितं हृतं न्यस्तं बलावृष्ट्याचितम् ।
 अप्रत्यक्षं च यद्गुक्तं घडेतान्यागमं विना ॥६२॥*
 तथा रूढविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः ।
 पुच्छेण सो इर्थः संशोध्यो न तं भेगपदं न येत् ॥६३॥*
 सन्तो इपि न प्रमाणं स्युर्मृते धनिनि साक्षिणः ।

॥६२॥ न तं भोगो निवर्तयेत् ॥ Vulg. ॥ ६३॥ Vulg. inserts the following a fty ६३ यदिनागममत्वन्तं सक्तं पूर्वस्त्रिभर्मवेत् । न तच्च-
 आमपाहृतुं क्रमात्तिपुरुषागमतम् । आवितं यत्थात् Vulg. ॥ ६४॥ स्यादि-

अत्र अन्वाहितमिति यत्किमपि असारं प्रतिवक्तु समर्थपरपार्श्वात्सारं
 वक्तु कायार्थं गृहीतम् । तथा हृतं यत्तत्त्वात्तरन्यायेन तथा यदिन्वास्य
 न्यस्तम् । तथा यद्गुलात्कारेणावृष्ट्यम् । तथा यत्कायार्थं याचितम् । तथा
 यदेशान्तरगतस्य परोक्ते सुक्तम् । एतैः वहभिः प्रकारैः प्राप्तं यद्गुक्तं तदिना-
 गमं सुक्तमिक्तुच्यते । तेषु सुक्तिरप्रमाणेत्यर्थः ॥६२॥
 एवमेतेषां प्रकाराणामेकेनाप्यन्यायेन परकीयमर्थं सुक्तन्यः कस्त्रिदर्थ-
 धनिना न्यायार्थं प्रारब्धो अनिवाप्त्यवहार एव प्रेतीभूतः । तस्य सक्तः स
 तदवश्य एव यवहारः पुच्छेण संशोध्यः । सो इर्थः पिण्डकामसुक्तया ततो न
 भवतीत्यर्थः ॥६३॥

मृते धनिनि यदि कस्त्रिददति । मम धनिनासुकामुकागौमंहिषी वजि-
 वर्दी वा । असुकाकेदारो वा । असुकप्रयोजने पर्वत्यि प्रतिपादितः । तथा
 आसुकाः साधवः साक्षिणो नाम विद्यन्ते । अन्यो इपि यदि कस्त्रिददति ।
 तव पित्रा मम इमश्चतं दातव्यम् । असुकामुकसाक्षिणः । ततो मृते
 धनिनि मृतात्करे सन्तो इपि साधवः साक्षिणो न प्रमाणं स्युः । अन्यच्च
 खयं आवितादिति । यदा पुनर्लेनैव धनिना समासन्नम्युना कर्त्तव्या-

अन्यं च श्राविता द्यस्मात् स्वयमासन्नमृत्युना ॥८४॥*
 न हि प्रत्यर्थिनि प्रेते प्रसाणं साक्षिणां वचः ।
 साक्षिमत्कारणं तच प्रसाणं तस्य जीवतः ॥८५॥
 श्रावितश्चातुरेणापि यस्त्वर्थी धर्मसंहितः ।
 मृते ऽपितच साक्ष्यं स्यात्परसु चान्वाहितादिषु ॥८६॥*
 यद्येणादिषु सर्वेषु ब्रह्मवत्युत्तरा क्रिया ।

निष्पत्ते ॥ Vulg. ॥ ६५ ॥ आवितोऽनातुरेणापि Vulg. ॥ ६६ ॥ क्रियार्था-

चिण्यामचैव खमुखेनैव को इपर्यः आवितः स्यात् । अंथवा असौ मुमूँषु
केनापि धनिना अस्ययितः । तेनापि समासद्वयना सो इर्थः खमुखेन
प्रतिपद्धः । ततक्षस्मिन्मतेऽपि साक्षिणः प्रमाणितिः ॥ ६४ ॥

अथ अर्थां धनी उच्यते । प्रत्यर्थी जट्टी । तस्मिन्प्रत्यर्थिनि जट्टिके प्रेती-
भूते साक्षिणां वचः वचनं न हि प्रमाणम् । यतः साक्षिमत्ताराणं सस्य
जीवत एव च न मृतस्येति ॥ ६५ ॥

अथ वातुरेणापि पित्रा युत्परोक्षे उपि यो उर्यो धर्मदत्तादिसाक्षिणीं
पुरुतः आवितः स प्रमाणाः । तथा षट्सु चान्वाहितादिषु । तस्मिन्दातुरम्बे
समुपस्थिते संज्ञातपञ्चात्मापे यद्ददति साक्षिपुरतः । यथा मया असुक-
पार्वात्मारमसुकं वसु असारप्रतिवंसुना अन्वाहितं तदर्पणीयम् । तथा
असुकसक्तकं वसु मया हृतं तमोक्तव्यम् । तथा असुकेनासुकं वसु मम
निदित्पम् । तदर्पणीयम् । तथा असुकं मया बलाद्वयव्यं तमोक्तव्यम् ।
तथा असुकं याचितम् । तदर्पणीयम् । असुकं परोक्षं भुक्तम् । तमोक्त-
व्यमिति । एतेषु षट्सु अन्वाहितादिषु मृते उपि तस्मिन्दत्ताक्षिणीः प्रमा-
णाणि ॥ ६५ ॥

ऋणादिषु अवहारपदेषु सर्वेषांपि या या उत्तरा अन्तिमा क्रिया इव्ये
10

प्रतियहाधिकीतेषु पूर्वा पूर्वा बलीयसी ॥६७॥
 स्थानसाभनिमित्तं हि दानग्रहणमिष्यते ।
 तत्कुसीदमिति प्रोक्तं तेन दृक्तिः कुसीदिनाम् ॥६८॥*
 वसिष्ठविहितां दृक्तिं सृजेदित्तविवर्धिनीम् ।
 आशीतिभागं दृक्तीयाच्छते मासस्य वार्धुषी ॥६९॥*

दिषु Vulg. ॥६७॥ ६८—१०१ om. Vulg. १०४ a is placed

दृक्तिपरिच्छेदविषये भवति । तथा स्था पञ्चिमा वाथ्येत । सा उत्तरोत्तरा प्रमाणम् । प्रतियहे पुनर्येन प्रथमं ग्रामो लक्ष्यतस्य प्रमाणम् । येन पञ्चात्मकव्यत्तस्य न प्रमाणम् । आधिरपि यस्य पूर्वाधिक्षस्य प्रमाणम् । पञ्चात्मकाधिरप्रमाणम् । क्षीतमपि येन पूर्वं क्षीतं तस्य प्रमाणम् । पञ्चात्मकीतमप्रमाणम् । एवमेतेषु प्रतियहाधिकीतेषु व्यवहारपदेषु पूर्वां किया वक्षतीति । इति दृष्ट्यादाने प्रमाणमेदः पञ्चमः । अतः कुसीदवार्धुषिकमेदौ भवतः ॥ ६७ ॥

अत्र स्थानशब्दो द्रव्याभितः स्थानान्वितः परदेशाभितस्य द्रष्टुषः । तथाथा । स्थानस्थितस्य अविनष्टद्युपिष्ठस्य यो दृक्तिवाभः । तथा स्थाने स्थानैव व्यवहारकस्य यो जाभः । तथा स्थाने स्थाने देशे यो दृक्तिक्रमाचारेण जाभः तस्य स्थानवाभः । तस्य निमित्तं दानं प्रयोग्यं यद्यन्यं सदृक्तिस्य तस्येति दानयहामिष्यते । एतच्च प्रयोग्यदानयहायं सूत्रित्समयशब्देन कुसीदमिति नाम प्रोक्तम् । तेन कुसीदेन प्रयोग्येन कुसीदिनां प्रयोग्यानां दृक्तिरिति ॥६८॥

एकशतस्य प्रयुक्तस्य मासे सुक्ष्मे उच्चीतिभागदृष्ट्या सपादा इम्भो भवति । इयं वसिष्ठविहिता अतिधर्मवती दृक्तिः । एना दृक्तिं वित्तविवर्धिनीं प्रयोगः दृक्तेत्प्रवर्तयेदिति ॥६९॥

द्विकं चिकं चतुष्कं च पञ्चकं च समं सृतम् ।
 मासस्य वृद्धिं गृह्णोयादर्णानामनुपूर्वशः ॥१००॥*
 द्विकं शतं ता गृह्णीत सतां वृत्तमनुस्मरन् ।
 द्विकं शतं हि गृह्णानो न भवत्यर्थकिलिङ्घी ॥१०१॥*
 कालिका कारिता चैव कायिका च तथापरा ।
 चक्रवृद्धिश्च शास्त्रे इस्मिन्द्विर्दृष्टा चतुर्विधा ॥१०२॥*
 प्रतिमासं स्ववन्ती या वृद्धिः सा कालिका सृता ।

before १०१ in Vulg. शत्रुत्यग्यपादादि कायिका । B. b. β. C. y. and Mitāksharā etc. ; पणातन्वा तु L. गृह्णानां...देशाचारस्य-

अत्र ग्राम्येषु प्रयोगवृद्धौ द्विकं शतं धर्म्यम् । चत्रियेषु चिकं वैशेषु
 चतुष्कं शूद्रेषु पञ्चकम् । इयं मासमासवृद्धिर्दर्णानामनुक्रमेणोति । १०० ।

अथवा सर्वर्णेष्वपि साधुपुरुषेभ्यः सकाशाद्विकमेव शतं गृह्णीयात् ।
 एतत्सतां वृत्तमियेवं स्मरन् । एवमन्या वृद्धा प्रयोजकोऽर्थकिलिङ्घी न
 भवति । १०१ ।

इत्यत्र स्तोते चतुर्विधवृद्धिनामचतुर्ष्यभिदसुक्तम् । लक्षणं लिदमु-
 चते । १०२ ।

अनेन स्तोतदयेन चतुर्विधापि वृद्धिर्द्युखाता ।...अतीतकालवृद्धिः पदं
 यस्यां प्राप्यते । सा कालिका वृद्धिवचते । प्रतिमासवृद्धिः स्ववन्ती वृद्धिः
 पदादेवर्थः । सा च ग्राम्येतां वर्णानुक्रमेव पञ्चकाश्चत्तमवधिभूता वृद्धा-
 या पुना गृह्णिकेनैव अपात्रभूतेन अथवा पात्रभूतेनैव सविशेषार्तिवशात्स-
 मुखेनैव दशैकादधिका करवृद्धिर्वां कृता । वृद्धिः सा कारिता नामे यत्कि-
 केन स्वयं कृतेति । अथ कायोचते ।...द्रव्यपिण्डो द्रव्यकायः । तस्याविरो-

द्विः सा कारिता नाम यर्णिकेन स्वयं वृत्ता ॥ १०३ ॥
 कायाविरोधिनी स्वस्वपणपादादिका क्रमात् ।
 द्विरपि पनर्द्विश्वक्रद्विरुद्धावृत्ता ॥ १०४ ॥
 अर्थानां सर्वभौमै इयं विधिर्द्विकरः स्मृतः ।
 या देशावस्थितिस्वन्या यचर्णमवतिष्ठते ॥ १०५ ॥
 द्विगुणं चिगुणं वापि तथान्यच चतुर्गुणम् ।
 तथाष्टगुणमन्यस्मिन्देयं देशे इवतिष्ठते ॥ १०६ ॥

तिस्वन्या Vulg. ॥ १०५ ॥ १०६ om. Vulg. हिरण्यवस्वधान्यानं

धिनी मूलद्रव्यकायस्याविनाशिनी । सा च स्वस्वपरिमाणपादादिका ।
 किमुक्तं भवति । ऋणिकस्योपरि यो ऋणपिण्डकायो दिवसभाटकदृद्धा-
 चारेण स्त्रः स्वो दिनप्रतिदिनं पश्चः पश्चो देयः । पादः पादो वा देयः ।
 इत्यनेकं क्रमेण तं पश्चां पादं वा प्रतिदिनं गृह्णतो धनिकस्य सुचिरकाले-
 नापि मूलद्रव्यकायमध्यालिंचिन्नं पतति । अपरिमितद्रव्यप्रवेश इति । यदा
 नदा स ऋणपिण्डकाय ऋणिकेनाखणित एव संपूर्णो देयः । इत्येषा काया-
 विरोधिनी द्विः कायिकेति नामोच्चते । अतस्मिन्द्विरुच्चते । यस्मां पुन-
 द्वं द्वौ एको इमः पश्चशतेन दत्तः । तत्र विंश्टतिभिर्मासैर्जीवं इति । एते इपि
 अन्यैविंश्टतिभिर्भूता इति । पश्चादन्यैविंश्टतिभिर्जीवा इति । पुनरन्यैव इति ।
 इयं द्विरपि पुनर्द्विश्वच्छते ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

अर्थानां द्विकरविधिः सर्वभूमिसामाच्यो द्वयः । अन्या तु देशावस्थि-
 तिर्या या सच प्रसिद्धा सा तत्रैव यचर्णमवतिष्ठते अवहारतः प्रतिष्ठते
 ॥ १०५ ॥

कर्कसंस्थिदेशे द्विगुणावधिद्विरेव केव्यपि पुनर्द्विगुणचतुर्गुणात्
 गुणापि । अन्यदेशेष्ववतिष्ठते ॥ १०६ ॥

हिरण्यधान्यवस्त्राणां द्विद्विचिन्नतुर्गुणा ।
 रसस्थाष्टगुणा द्विः स्त्रीपश्चनां च संततिः ॥१०७॥
 न द्विः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित् ।
 अनाकारितमप्यूर्ध्वं वत्सरार्धात्मवर्धते ॥१०८॥*
 प्रीतिदत्तं तु यत्किंचिन्न तद्वर्धत्याचितम् ।
 याच्यमानमदत्तं चेद्वर्धते पञ्चकं शतम् ॥१०९॥*

Vulg. ॥१०९॥ The following three verses are inserted in Vulg. after ॥१०७॥ द्वचकर्पासकिरणानं च पुणः सीसकास्य च । आयु-
 धानां च सर्वेषां चर्मणस्ताम्बोहयोः । अन्येषां चैव सर्वेषामिष्टकानां तदैव-
 च । अच्युता द्विरेतेषां मनुराह प्रभापतिः ॥ तेषानां चैव सर्वेषां मद्यानां
 मधुसर्पिष्ठाम् । द्विरष्टगुणा ष्टेया गुडस्य बवणस्य च ॥ १०६ om.

हिरण्यं यथा कयापि दृद्धा गृहीतं । तथा तावदेव वर्धते यावद्विगुणी-
 भूतम् । धान्यं जल्पितदृद्धा तदीयमानं प्रतिग्राह्णं तावद्वर्धते यावद्विगुणम् ।
 वस्त्रं तावद्वर्धते यावद्विगुणम् । रसस्तावद्यावदष्टमुण्डो भूतः । स्त्रीपश्चनां
 च समाधनानां या संततिरत्यद्यते सा इम्मधगिकस्य भवतीति ॥१०७॥
 एषामनक्तरेत्कानां वस्त्रानां प्रीतिसंबवहारेण दत्तानामविचारित-
 द्विर्नीत्ति तावद्यावद्विगुणमात्सं ततःपरं त्वकारितापि द्विः षष्ठ्यासादुपरि-
 भवतीति ॥१०८॥

प्रीतिदत्तं यत्किमपि भवति तत्त्वावद्व वर्धते यावद्व याचितम् । यदा
 पुनर्याच्यमानमपि न दीयते तदा षष्ठ्यासादवागपि तद्विवसादास्थ्य पञ्चक-
 ग्रहतदृद्धा वर्धते ॥१०९॥

एष द्विविधिः प्रोक्तः प्रीतिदत्तस्य कर्मणः ।
 द्वित्तु योक्ता धान्यस्य वार्धुषं तदुदाहृतम् ॥११०॥*
 आपदं निस्तरेदैश्यः कामं वार्धुषिकर्मणा ।
 आपत्त्वपि हि कषासु ब्राह्मणस्य न वार्धुषम् ॥१११॥*
 ब्राह्मणस्य तु यहेयं सान्वयस्य न चास्ति सः ।
 निक्षिपेत्तत्त्वकुल्येषु तदभावे इस्य बन्धुषुः ॥११२॥*
 यदा तु न सकुल्याः स्युन्त च संबन्धिबान्धवाः ।
 तदा दद्याह्विजातिभ्यस्तेषु सत्स्वस्मु निक्षिपेत् ॥११३॥*

Vulg. धर्मतः Vulg. ॥११०॥ ब्राह्मणः स्याद्व वार्धुषी Vulg. ॥१११॥
 देयमय यस्तास्य नास्ति चेत् । A. निर्वपेत् Vulg. ॥११२॥ खजा-
 तिभ्यस् Vulg. ॥११३॥ यदि नोपषिखेदत्तम्भां वावेदयेन्न यत् ।

एष विधिः प्रीतिदत्तस्य कर्मण उद्दिष्टः । कर्मशब्दः क्वचिद्विरणपर्याय-
 वाचको दृष्टः । या पुनर्धान्यस्य द्विभेदति ततो वार्धुषिकं नाम वर्तमान-
 मुच्चते ॥११०॥

किं छषिगोरक्षादिवित्तिर्वैश्यस्य शास्त्रविहिता शास्त्रोत्पादकैव । तत्पुन-
 धान्यद्विपयेजनं तस्याप्यनिविडम् । तेनैतदुक्तम् । यदि काचिदापद्ध-
 वति । ततत्त्वामापदं काममिक्षया वार्धुषिकर्मणा निस्तरेत् । ब्राह्मणस्य
 पुनरिदं वार्धुषिकं च कषास्यापत्तु न विहितमतिनिविडत्वादिति ॥१११॥
 अत्र ब्राह्मणस्य यत्किमपि येन दातयं विद्यते । तस्य ब्राह्मणस्यापि यदा-
 भावलदा तदीयस्त्वकुल्येषु निक्षिपेत् । कुल्यान्यस्तीन्युच्चते । तान्यकानि
 समानि येषां ते सकुल्याः पिटपिटव्यतस्तुतादयः । तेषु सकुल्येषु निक्षिपेत् ।
 तदभावे बन्धुषु मात्रभगिनीभागिनेयादिविति ॥११२॥
 स्पष्टार्थः स्तोकः । ईदर्शं च ब्राह्मणस्योग्रलं दृष्टम् ॥११३॥

यद्दीत्वोपगतं दद्याद्गिकायोदयं धनी ।

अदद्याच्यमानस्तु शेषहानिमवामुयात् ॥११४॥*

यदि नेता सेखयेहत्तमृणिना चादितो ऽपि सन् ।

ऋणिकस्यापि वर्धेत यथैव धनिकस्य तत् ॥११५॥*

लेख्यं दद्याद्गिशुद्धर्णे तदभावे प्रतिश्रयम् ।

धनिकर्णिकयोः रेवं विशुद्धिः स्यात्परस्परम् ॥११६॥*

विश्रमहेतू द्वावच प्रतिभूराधिरेव च ।

लिखितं साक्षिणश्च द्वे प्रमाणे व्यक्तिकारके ॥११७॥*

धनिकस्यैव वर्धेत तद्यां यज्ञ लेखितम् Vulg. ॥११५॥११६ is placed before ११५ in Vulg. प्रतिश्रवम्। Vulg. ॥११६॥ Vulg. inserts the following after ११८ निश्चेपः प्रातिभावं च ऋण-

यदि प्रविश्यन्मुपगतोपरि पृष्ठयोर्न प्रयच्छति धनी । ततो यथा धनिक-
श्रवं वर्धते तथैव ऋणिकस्यापि तदिति ॥११५॥

यत्किंचित्यात्मलिखितमृणं तस्मिःशेषं धनिकस्य ऋणी दद्यात् । तदभावे
प्रतिश्रयमिति । हतप्रणाद्यायायवाङ्गल्यात्तदभावे लेख्याभावे धनी ऋणिकस्य
प्रतिश्रयं विशुद्धिप्रसं दद्यात् । एवं धनिकर्णिकयोः परस्परं विशुद्धि-
भेदवति ।...इति कुसीदवाद्युचिकभेदः षष्ठः । अतः प्रतिभूभेदो भवति
॥११६॥

दद्विलाभार्थप्रयोगस्य क्रियमाणविश्वासमूलहेतू द्वावेव प्रतिभूवो द्विती-
यमाधिः । तेषां च द्रव्यदद्विप्रमाणप्रतिभ्याधीनां चतुर्णामप्यक्षानां व्यक्ति-
कारके संदेहप्रणाशनं दद्यमेव प्रमाणम् । लिखितं साक्षिणश्चेति ॥११७॥

उपस्थानाय दानाय प्रत्ययाय तथैव च ।
 चिविधः प्रतिभूर्दृष्टिविष्वेवार्थेषु स्फुरिभिः ॥११८॥*
 कृष्णिष्वप्रतिकुर्वत्सु प्रत्यये वापि इष्टापिते ।
 प्रतिभूस्तद्वणं दद्यादनुपस्थापयंस्तथा ॥११९॥*

प्रेषव्य यो भवेत् । याच्यमानं न दत्तं चेद्बुद्धिं तत्र विनिर्दिष्टेत् ॥ प्रत्ययेना-
 विक्षेप्तः A.; प्रसवे वापियचिते Vulg., corrected according
 to Viramitrodaya ॥ ११९ ॥ After ११९ Vulg. inserts the

अत्र यदा धनिकेनर्णिको विष्टत एवं ब्रूते यथा मया तव किंचिन्न
 दातव्यम् । धनिकल्पु ब्रूते यदाचारेण प्रतिष्ठापयामि ततोऽहं गृह्णामि ।
 न्यायकरण्यैवेपस्थानप्रतिभुवं देहि । एवमुक्ता कृष्णी धनिकस्य यं प्रतिभुवं
 प्रयच्छति । एवमुक्ता यथा असुकं चिते मया न्यायोपस्थानं करण्यीयम् ।
 अस्मिन्नर्थे त्वं मयायोपस्थानप्रतिभूदत्तः । एवमुक्तः स पुरुषो यथा स्थितो
 धनिकेन च गृहीतः । तदासौ उपस्थान प्रतिभूरिव्युच्यते । इदानीं
 दानप्रतिभूरुच्यते । स च यदा धनिकपार्षाङ्गाङ्गमिको यहीतुमुद्यते
 द्वितीयं द्वितीयं वा पुरुषं सामान्यग्राहकं खाश्रदायकं वा पाठयित्वा प्रति-
 भुवं प्रयच्छति । तदासौ द्रव्यदानप्रतिभूः स्थित इव्युच्यते । अयं च द्वितीयः ।
 तथा यदा धनिकेनर्णिको विष्टत एवं ब्रूते । यथा मया तव किंचिन्न दातव्य-
 मासीत् । तत्तदा काल एव सर्वं मया प्रवेशितमिति आरणोत्तरं प्रयच्छति
 मिथ्योत्तरं वा ददाति । तत्तदा धनिको वदति । यदेवं तर्हि...प्रतिभुवं
 प्रयच्छ । एवमुक्ता कृष्णी अस्मिन्नर्थे यं पुरुषं प्रत्युपकारणाय तस्य प्रयच्छति
 च प्रत्ययप्रतिभूरिव्युच्यते । इति चिविधोऽप्युक्ता इति ॥ ११९ ॥
 अधातिव्याप्ता कृष्णिकभयचासजनगार्थमेव मुनिना प्रत्ययोपस्थानप्रति-
 भुवेत्तरपि कृष्णदानविधिरक्तः ।... ॥ ११९ ॥

बहवश्चेत्रतिभुवे दद्युत्ते इर्थं यथाकृतम् ।
 अर्थे विशेषिते द्वेषु धनिनश्चन्दतः क्रिया ॥१२०॥*
 यमर्थं प्रतिभूद्याद्वनिकेनोपपीडितः ।
 कृणिकस्तं प्रतिभुवे दिगुणं प्रतिदापयेत् ॥१२१॥*
 धर्मेण व्यवहारेण च्छ्लेनाचरितेन च ।

following इर्णप्रतिभूर्यच मृजः प्रात्यविकोऽपि वा । न तत्पुचा कृत्वं दद्य-
 इर्द्युर्दानाय ये स्थिताः ॥ १२० om. A. See however, the Comm.

बहवश्चेत्रतिभुवः स्थिताः सकीथस्यकीयांशमुपस्थितं इर्थं गृह्णन्ति । ततस्ते
 यथाकृतमृतं तथैव स्तानश्चितं दद्युः । अथ सामान्यग्राहकत्वेन यद्वच्छया दाप-
 नीयत्वेन समस्यायग्राहकत्वेनाजीवतः श्रेष्ठग्रामित्वेनार्थे विशेषिते भवति । ततो
 धनिकश्चन्दतः क्रिया तेषां मध्ये यच्च सुलभं धनं धनो पश्यति । तमेव विद्वत्
 गृह्णाति । तथा चोक्तमेव सामान्यग्राहयपत्त्वलक्षणविचारप्रकारणे कल्प्याकृ-
 भद्रेण । ये जीवन्ति मृतानां हि ये श्रेष्ठा जीवितामपि । धनी ताभ्येच्छया-
 दत्ते जीवज्ञेष्ठानुग्रामिनः ॥ तथा चायमेव महर्षिर्नारदः परं तदा विशेष-
 सिमं वक्ष्यति । दाप्यः परर्खमेकोऽपि जीवस्वविकृतैः कृतम् । प्रेतेषु न तु
 तत्पुचः परर्खं दातुमर्हति ॥ १२० ॥

यदा धनिकेनोपपीड्य प्रतिभूरेव धनं ग्राह्णते । तदा कृणिकः ...प्रतिभुवे
 दिगुणं प्रतिदापयेत् । ...अथ कृष्णिः प्रत्यक्षस्याप्यविदितमप्यपीडितो
 ऽपि प्रतिभूरेव साधाद्विगुणाभोमात्मव्यमेव धर्मं ददाति । तस्मा कृष्णिकातस्य
 तत्सममेव दद्यात् दिगुणम् ... ॥ १२१ ॥

अत्र चाणक्ये सामभेदोपप्रदानदण्डाच्चलात् एव कार्यसाधनोपाया
 दद्याः । अत्रापि त एव चत्वारः केवलमन्यनामभिर्धर्मर्थव्यवहारच्छलवक्षसंचर-
 निरक्ताः । अधिकमत्राचरितम् । अभोजनम् । तत्र कृष्णोद्याइणविषयः

प्रयुक्तं साधयेदर्थै पञ्चकेन वस्तेन च ॥ १२२ ॥*

यः स्वकं साधयेदर्थमुत्तमणोऽधमण्कात् ।

न स राजा निषेधव्य ऐहिकामुशिकार्थतः ॥ १२३ ॥*

अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।

१२४, १२५ om. Vulg. १२७—१२६ om. Vulg. After 130

मेव सोययोगं न सर्वचिक्रम् । तदुक्तं धर्मेव तत्साक्षा प्रियधर्मकारवाय प्रथमर्थं साधयेत् । तेनासिध्यमानं भेरेन राजकीयसभाभयदर्शनेन व्यवहारेण । तथा प्रदानलोभं दर्शयित्वा कृतेन । तथा दर्शेन स्वकीयवलेनैव धारवन्धनाचारीपञ्चेपादिना । एवमेतैः सामादिभिर्धर्मादिभिरुपायैः स्वकीयमर्थं साधयेत् । यथेतदाचरितमुक्तम् । तत्त्वरिंगतिभक्त्ययोरित्यस्य धातो-भंक्त्यार्थंरूपमिदम् । चरितं भक्तिमतम् । न चरितमभक्तिम् । अभो-जगमित्यर्थः । तदाभोगनं तस्मैव साधनार्थं यः परकीयधनं गृहीत्वा न प्रयच्छति । यः पुरुषनी स्वकीयमर्थमुद्याहर्यति तस्याभोगेन प्रायस्यित्सं नात्ति । केवलं...वाक्याप्यपरोधनार्थं वाचरवात् । प्रावान्तिकभयदर्श-नार्थं वा । धनी स्वकीयभूत्वपुच्चेकाभोगनं कारयति स्वयं करोति वा । अयमेवैको विषयो धनिनः स्वयं भोगेन सर्वंचेति ॥ १२५ ॥

ये शुठा दुष्टाः परकीयं धनं गृहीत्वा भक्त्ययित्वायुधमाना राजाश्चिता भूत्वात्मानं रक्षयितुमिच्छन्तो निषेधं कारयन्ति । स्वरूपेन व्यवहारेण दाचा धनी स्वयं साधयन्न निषेधव्यः । ऐहिकामुशिकार्थतः । इत्येहि-कार्थसंव्यवहारभूमयात् । आमुशिकार्थं साधुवर्तगम्भूपातकभयात् । इति प्रतिभूभेदः समाप्तः ॥ १२६ ॥

अधिक्रियत अप्यधनिना संबन्धाधिकारमानीयते । इत्याधिः । स च द्विविधः । चक्राधिः स्थिरादिच्चसोऽपि द्विलक्षणो ज्ञेयः । एकः कृतका-क्षेपनेयः । द्वितीयो यावद्देयोद्यतः । तत्र कृतकाक्षेपनेयो यः द्विप्रकारः ।

कृतकालोपनेयस्य यावद्देयोद्यतस्तथा ॥१२४॥
 स पुनर्दिविधिः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च ।
 उपचारस्तथैवास्य लाभहानिर्विपर्यये ॥१२५॥*
 प्रमादाद्वनिनस्तद्वाधौ विकृतिमागते ।

एको दीयमाने धने प्राप्तकालावधौ आधिपालैः समर्पणीयः । द्वितीयस्तु अतिपुण्यमालो धनिना एवं विचार्य गृह्णते । यथा पश्च वर्णाद्वि दश वा इयन्तं कालं...न भोग्यनीयः । तत्परतो गृह्णिके । अयमपि कृतकालोपनेय उच्यते । एव दिविधो उपि आख्यातः । यावद्देयोद्यत उच्यते । अस्मिन्दिवसे गृहीतं द्रष्टव्यम् । तस्मिन्देव लुक्षिकलभोग्यन्यायेन समर्पितः । यावद्देयं धनं जातं तावदेवं तत्कालं समर्पितः । यथा यावद्देयं धनं तिष्ठति तावदपरिभितकालमपि भोक्तव्यः । अनेन ग्रन्थेन य उद्यतः समर्पितः स यावद्देयोद्यताधिरच्यते । एवं कृतकालोपनेयो यावद्देयोद्यतस्याधिर्दिविधो उपि सविक्ष्टर्ण आख्यात इति ॥१२४॥

स पुनरधिरन्यप्रकारेण दिविधिः । एको गोप्यो...रक्षणीय इत्यर्थः द्वितीयो भोग्यः । प्रकाश एव गृह्णक्तेचादिः । उपचारस्तथैवास्येति । अस्य दिविधस्याप्याधिर्दिविधिः । भोग्यस्य फलोपश्चयेऽपचारः । भोग्यस्य भोगः क्रियते तत्कालस्य कालान्तरे फलहानिर्भवति । अथ प्रकाशस्य भोगः क्रियते । तत्कालस्य स्यामिवासादिफलहानिर्भवति । इत्येवं विपर्यय इति ॥१२५॥

अत्र यथा लाभहानिर्विपर्यये भवति तद्वनिनः प्रमादाधिनाशे मूलगाण्डो उपि भवति । तत्र प्रमादः । चक्रादिवृष्टभादिकास्याकालवाहनमतिवाहनं सेवादि गोप्याधेष्व धनिकप्रमादः प्रकाशमोचनम् । इवादिना धनिप्रमादेन आधिनाशे चंजाते विकृतिं वा प्राप्ते काण्डूटभमादौ मूलगाण्डो

विनष्टे मूलनाशः स्यादैवराजक्षताहते ॥ १२६ ॥*
 न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुज्ञानो दृष्टिमुत्सृजेत् ।
 मूल्येन तोषयेद्वैनमाधिस्तेनो इन्द्रिया भवेत् ॥ १२७ ॥*
 यः स्वामिनाभ्यनुग्रातमाधिं भुज्ञे इविचक्षणः ।
 तेनार्धदृष्टिर्भीक्षत्वा तस्य भोगस्य निष्क्रयः ॥ १२८ ॥
 न त्वेवाधौ सोपकारे कौसीदौ दृष्टिमाप्नुयात् ।
 न चाधेः कालसंरोधान्विसर्गो इस्ति न विक्रयः ॥ १२९ ॥
 रक्ष्यमाणो इपि यच्चाधिः कालेनेयादसारताम् ।
 तच्चाधिरन्यः कर्तव्यो देयं वा धनिने धनम् ॥ १३० ॥*

भवति । यदा पुनः प्रकाशं राजदैविकादाधिनाशो भवति तदा धनिनो
 मूलनाशो नास्ति । राजिकं यथा स्वत्पापराधे इपि राजगृहोत्सर्वसेन सह
 तन्मध्यस्थाधेनेन्द्रिये तथैव चौरापद्मतस्यापि आधेमूलनाशो नास्तीत्येवो-
 तम् ॥ १२६ ॥

छतकालोपनेयो य आधिः स...बलावश्यमेन न भोक्तव्यः । अथ कथमपि
 छतम् । ततः कालान्तरदृष्टिं परिवर्तेत् । यस्म मूल्यमाधिर्भते तेन
 मूल्येनाधिधनिनं परितोषयेत् । अन्यथाधिस्तेनदेवं प्राप्नुयादिति ॥ १२७ ॥

अस्य भाष्यम् । अत्र यः सोपकार आधिः सहदृष्टिष्ठमोग्य एव तस्मिन्
 सोपकारे आधौ कौसीदौ दृष्टिं न कर्त्तिदप्नुयात् । यावत् विचारित-
 कालावधि संरोधो न चालनीयः । तावदवान्तर एवाधीर्व तस्य क्षचिद्वान-
 मस्ति न विक्रय इति ॥ १२८ ॥

यस्म धनिना प्रथलरक्ष्यमाणाधिः कालेन शीर्षतामसारतामाप्नोति ।
 तच्चर्णिकेन धनिकस्थाधिरन्यो इधिर्कर्तव्यः । अथवा धनमेव दातव्य-
 मिति ॥ १३० ॥

अत्र शक्तिविहीनः स्याहणी कालविपर्ययात् ।
 शक्त्यपेश्मृणं दाप्यः काले काले यथोदयम् ॥१३१॥*
 ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्मान् प्रयच्छति ।
 राजा दापयितव्यः स्याहृष्टीत्वा पञ्चकं शतम् ॥१३२॥*
 खवाक्संप्रतिपत्तौ तु ऋणिकं दशकं शतम् ।
 विनयं दापयेद्राजा द्विगुणं तु पराजितम् ॥ १३३ ॥
 न स्याद्वयपरीमाणं कालेनेहर्णिकस्य चेत् ।

Vulg. inserts a verse=Manu. VIII. 168. Vulg. places
 १३२ before १३१. राजा दापयितव्यः स्याहृष्टीत्वाणं तु विश्वकम् ॥
 Vulg. and Viram. १३२ ॥ १३३ om. Vulg. नशेदर्थपरिमाणं

अथ कदाचिद्दृशी अन्यमथाधिं कर्तुमशक्तः । धनमपि दातुमशक्तः । ततो
 यथाशक्त्यनुसारेण खान्धकस्थिवा काले काले यथोदयं यथाकालं धनं दाप्य
 इति ॥१३१ ॥

खयमुद्भृश्ये चिक्कये पञ्चकं शतं गृहीत्वेति ॥१३२ ॥
 धनिना धारणिक आवेदितः सन्धिदि खवाचैव संप्रतिपञ्चतरेण प्रति-
 पद्यते । यथा सत्यमिदमस्ति । ममास्यैतद्वात्यमिति । ततः खवाक्प्रति-
 पञ्चगुणाभ्युपयमेव धनिकस्याप्रतिपादनदेशाच राजा ऋणिकं दापयेदशक-
 मेव शतम् । अथात्...धनी च यथासंभवं क्रियमिः खधनं जन्म खरो-
 करोति । तदा तम्भिकं पराजितं राजा तमेव दशकशतविनयं द्विगुणं
 प्रतिदापयेत् । विश्वतिक्षम्भैकशतमित्यार्थः ॥१३३ ॥

अत्र पराजितस्य ऋणिकस्य यदि समस्तद्रव्यपूरणपरिमाणं न स्यात् ।
 ततो देशकालानुसारेण खान्धकपत्रे लिखापनीय ऋणिकः । एवमपि संज्ञैव
 साधितं द्रव्यं भवति । जातिसंज्ञाधिवासानां लेखत आगम इति यदुक्तं

जातिसंशाधिवासानामागमो लेख्यतः स्मृतः ॥१३४॥
 लेख्यं तु द्विविधं श्वेयं स्वहस्तान्यकृतं तथा ।
 असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः ॥१३५॥*
 देशाचाराविरुद्धं यद्यक्तावधिविलक्षणम् ।
 तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तकमाक्षरम् ॥१३६॥*

Vulg. ॥१३४॥ अक्ताविकृतिपाद्यम् । Vulg.; अक्ताधिविधिपाद्यम् ।
 Vulg. अक्तावाधि Mitâksharâ, Viramitrodaya. १३७ om.

तत्पद्मारुद्धपत्तम् । नवाङ्गसंपूर्खमागमशब्देन सूचितम् । यथोक्तं चिष्ठिकैख्यप्रकरणाकारकल्पाणामभट्टेन । तत्पादिकराजाधनिकर्त्तिकसाच्चिकैख्यैर-
 ष्टैः पद्मभिरेतैः पत्तं पद्मारुद्धं भवति । तथा च काषपदेशधनिकर्त्तिकवित्त-
 संख्याद्यापाश्रयर्त्तिकमत्साच्चिकैखकान्तेरप्पैरभिरप्यचक्रमयैः कल्पाण-
 भट्टगदितं भवतीह पत्तम् । इति अक्तादाने आधिभेदोऽप्युपासः । अथ
 कैख्यभेदो भवति ॥१३४॥

अत एवं स्वहस्तकृतं द्वितीयमन्यहस्तलिखितम् । एवं तावद्विधमेवो-
 क्तम् । एतयोल्लु यत्प्रहस्तलिखितं सत्साच्चिमिविंनापि प्रमाणम् । यत्त्वन्य-
 हस्तलिखितं तत्साच्चिसहितं प्रमाणम् । स्वहस्तलिखितस्यैतमाहात्म्यं यद्वि-
 नापि साच्चिमिलत्वमाणमेवेति । यथोक्तम् । सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोर्हेशा-
 चारमाहात्म्यं दर्शितम् । यस्मिन्देशे या देशस्थितिराकैख्यसिद्धिरिति ॥१३५॥

अत्र कैख्यप्रमाणमुक्तम् । तर्दिह यज्ञेख्यमदेशदानकैख्येन । अस्ततन्त्रो-
 परि चिखितादिना च । देशाचारविरोधेन वर्जितं यत्प्रहेशाचाराविरुद्धम् ।
 यत्र कैख्ये अक्तामाधिप्रतिभूसुख्याकृत्यां यत्र च पत्तलिखितक्रमः । अविलुप्त
 अविनष्टः । यत्प्राक्तराणपि अविलुप्तानि । कैख्यं प्रमाणमिति । तथा चाह
 कल्पाणोऽपि । लिखितं लक्ष्याक्षेन युक्तिन्यायैकवर्त्मना । अर्थतो ग्रन्थतत्त्वैव
 मन्त्राद्यमधिचारात् ॥१३६॥

मत्ताभियुक्तस्वीबालबलात्कारक्षतं च यत् ।
 तद्प्रमाणं लिखितं भीतोपधिक्षतं तथा ॥१३७॥*
 मृताः स्युः साक्षिणो यच्च धनिकर्णिकलेखकाः ।
 तदप्यपार्थं लिखितं न चेदाधिः स्थिराश्रयः ॥१३८॥
 आधिस्तु द्विविधः प्रेक्षो जड़मः स्थावरस्तथा ।
 सिद्धिरचेभयस्यास्य भोगो यत्तास्ति नान्यथा ॥१३९॥*
 दर्शितं प्रतिकालं यत्तार्थितं आवितं तथा ।
 लेखं सिध्यति सर्वच मृतेष्वपि हि साक्षिषु ॥१४०॥*

A. See, however, the Comm. Vulg. inserts the following after १३८ यदि लब्धं भवेत्तिंचित्प्रश्नप्रिवा छता भवेत् । प्रमाणमेव लिखितं मृता यद्यपि साक्षिणः ॥ यत्तावितं स्मा-

यच्च मत्तेन लिखितं तथा ब्रह्माहत्याद्यभिश्लेष यत् । लिया यत् । बालेन च क्षतं यत् । तथा अर्थसंबन्धेन विनैव बलात्कारेण कारितं यत् । तदैव भीतोपधिक्षतं यत्कारक्षमिति ।...तत्कारक्षमप्रमाणमिति ॥ १३७ ॥

यत्र पत्ते धनिकर्णिकसाक्षिलेखकाः सर्वे ऽपि मृताः । तदप्यप्रमाणं किलान्यथा तादृशैः पत्तैर्जगत्य कूटप्रपञ्चकैर्विश्वासः संभवति । एतदर्थ-मुक्तम् । यत्र तु लेखे आधिसुक्तिसहितः स्थिरीकरणविकल्पभूतस्तिष्ठति । तत्तेषु सर्वेष्वपि मृतेष्वपि प्रमाणमेवेति ॥ १३८ ॥

यस्मिन्नत्र जड़मः स्थावरो वा प्रकारदयमध्ये आरुण एवाधिनं तु भुक्तः । ततो भोगेन विना तयोर्लिखितमात्माधिचिक्षयोरपि सिद्धिरपि नालीति ॥१३९॥

यच्च धनिकसंतत्वा चृणिकसंततेर्यत्विकालं दर्शितम् । यदा यदा किंचित्प्रकालं प्रार्थते । यथा यत्प्रतिकालं आवितं कालान्तरे स्त्रान्वकं वा

अहृष्टार्थमश्रुतार्थं व्यवहारार्थमागतम् ।
 न क्षेख्यं सिद्धिमाप्नोति जीवत्स्वपि हि साक्षिषु ॥१४१॥
 क्षेख्ये देशान्तरन्यस्ते दग्धे दुर्लिखिते हृते ।
 सतस्तत्कालहरणमसतो द्रष्टृदर्शनम् ॥ १४२ ॥

रितं तथा । Vulg. । १४० । अश्रुतार्थमविज्ञातं Vulg. । १४१ ॥
 इते B C । १४२ । इतेऽन्तिष्ठ (मृष्ट) नष्टेऽन्तिष्ठिते च ।

गृहीतम् । अथवा आवितमेव भूयो भूयः वाधितम् । तदेव मृष्टिकसंततेः
 संतानारूपप्रत्ययमेव मृष्टेऽन्तिष्ठिते हि साक्षादिषु सर्वेऽन्तिष्ठिते प्रमाणमेवेति ॥१४०॥
 अत्युनर्त्तेऽन्तिष्ठिकसंततेः स्वयमहृष्टार्थं खक्षीयपूर्वजेभ्यः सकाशादश्रुता-
 र्थंम् । केवलमाधारत्यवहृष्टार्थमेवागतं हृष्टम् । एवंविधं न क्षेख्यं सिद्धि-
 माप्नोति । जीवत्स्वपि हि साक्षिषु ॥१४१॥

अस्य श्लोकस्यार्थो इयोरपि वादिप्रतिवादिनोः सेवयोगः । वादिन-
 स्तावत् । यदा वादिना प्रतिवादी लिखितप्रत्यासंबन्धे एषः । न च तत्पत्रं
 तस्य हस्ते । अश्ली च वदति । दर्शयतु ममायं पत्रम् । यदि विद्यमानं
 स्यात्...तदानयनाय धर्माधिकरणेनावशिष्टवां कालहरणं देयम् । अथवेदं
 पत्रं दग्धं हतं वा । तदा असत अविद्यमानस्य तदृष्टवृद्धर्शितमधि साधु-
 जनसाक्षयेत्तथा प्रमाणम् । ते च ते इष्टारः साक्षिलेखकाः साधवो यदि
 जीवन्ति । अथवा केचिद्दुरासीना आगता यैक्षिण्यमानं हृष्टम् । अवि-
 द्यमानं पत्रमानीतं च । वादिना किंतु यावद्याच्यते । तावदङ्गनस्त्वादक्षर-
 भष्टत्वादा असत्पत्रसंदेहमागतं तदा तस्याशेभनस्य ये तत्काललिख्य-
 मानस्य साक्षिलेखकउदासीनादयो इष्टारः केचित् । ते इष्टाभान्त्यपनेदने
 नाम वर्णान्वाक्यपनेदने वा प्रमाणं भवन्ति । एवमयं वादिसंबन्धमानः
 श्लोको इमिहितः । इदानीं प्रतिवादिसंबन्धमानो इयमेवेच्यते । यदा...
 पत्रारूपप्रिणामजातिप्रत्यप्रमाणग्रिंमतसाक्षिलेखाद्यङ्गपरिपूर्णलिखितबलात्
 कस्त्रिष्टणी धर्माधिकरणमानीतः । तेन चैत्तरकाले इमिहितम् ।

यच स्यात्संशयो लेख्ये भूताभूतक्षते क्षचित् ।
तत्स्वहस्तक्रियाच्चिह्नयुक्तिप्राप्तिभिरुद्धरेत् ॥१४३॥
लेख्यं यज्ञान्यमामाङ्गं हेत्वन्तरक्षतं भवेत् ।

यथा सत्यमिदमन्ति । मया तत्पत्रं लिखितमासीत् । किंतु...मया इथं न इहीतम् । पत्रं च प्रमादात्यार्थे श्लिला मया न पाठितम् । तावत्क्रति-प्रयदिवसागमेनैवास्य पित्रा उक्तो इहं यथा तत्त्वदीयमग्नहीतार्थं पत्रं मया तस्मिन्नेव दिने अगादरेण वहिरेव सुक्तम् । किं निरर्थकत्वात् । अतिप्रथलेनान्वेष्यतापि मया तत्क्षिप्त इष्टम् ।...अतो इहेव विशुद्धिपत्रं प्रद्यन्नक्षामि । एवमुक्ता तेनाख्य पित्रा तत्काल एव मम प्रणालिविशुद्धिपत्रं इस्तं तत्त्वं मयातिप्रथलेन तत्काले इमुक्तायतने वसता तत्त्वैवामुक्तपार्थे ध्वल-ग्रहमञ्जुषायां स्यापितम् । इत्येवं प्रतिवादिनोक्तरे इत्ते तदा...तदानार्थं तस्य सतत्कालाहरणं देयम् । असतत्सद्ग्रह्यदर्शनं प्रमाणमित्यादिकं प्रतिवादिनो उपि सेवापयोगार्थमिति ॥१४२॥

यत्र लेख्ये भूताभूतक्षते इर्थे विप्रत्ययो भान्तिर्भवेदिति । तत्पत्रीक्षं सहस्तक्रियाच्चिह्नयुक्तिप्राप्तिभिरिति । सहस्तप्रतिविश्वासकेन क्रियाया तदारुद्धरात्क्रियभिस्त्रेन लेखकलिपिचिह्ननिरूपयेन । युक्त्या चानया युक्त्यमागतार्थता युक्तिरयुक्तिस्तद्विपर्यये । पृथगस्य दारिद्रे ब्रह्मणक्षधनिकत्वात् । प्राप्तिर्दिधा । एका कथमनेन पत्रमिदं प्राप्तम् । द्वितीया ज्ञ्यतः साक्षोभ्यमाक्षोभ्यं वा । कीदृशास्य प्राप्तिरित्यादि भूताभूतलेख्यसंशयमुद्धरेदिति ॥१४३॥

अत्र अन्यनामरूप अङ्गो यत्र लेक्यस्य तदन्यनामाङ्गमुच्यते ।...यस्य सक्तं द्रव्यं भवति तस्मैव नामा लिखितं किंतु तस्य पार्श्वादेन किमपि कोतं लब्धं वा । तस्य तद्द्रव्यं प्रार्थयतः । तत्पत्रमन्यनामाङ्गं भवति ।...अत्र च संबन्धागमहेतूनां चयाणां परीक्षापदकानां कल्याणक्षतं स्नोक्षयमिदमन्ति ।

विप्रत्यये परीक्ष्य तत्संबन्धागमहेतुभिः ॥१४४॥
 लिखितं लिखितेनैव साक्षिमत्साक्षिभिर्हरेत् ।
 साक्षिभ्यो लिखितं श्रेयो । लिखितान्न तु साक्षिणः ॥१४५॥
 छिन्नभिन्नहृते । न्मृष्टनष्टदुर्लिखितेषु च ।
 कर्तव्यमन्यस्तेषु त्वादेष लेखविधिः स्मृतः ॥१४६॥*

Vulg. ॥१४६॥ अतद्वाचानुभूतत्वात् Vulg. ॥१४७॥ चक्षुषः कार्य-

तत्र संबन्धः । अन्यथातिवैवाच्चा मैत्रेयवहारतः । युज्यते ब्रह्मसंबन्धो
 निःसंबन्धो न युज्यते ॥ अथागमः । अन्यथकीतमाधत्तं लभ्यप्रीत्याप्नित्याणैः ।
 सागमं छहभिरेतैः स्वादिनाल्वैवनिरागमम् । अथ हेतुः । वितर्के च
 निमित्ते च हेतुशब्दः प्रयुज्यते । प्रमाणं संशयोत्तीर्णं सनिमित्तं न चान्यथा
 ... ॥१४८॥

१०.धनिकस्य प्रवेशिते धने तेनैव इस्तीक्ष्णतेन जट्ठणी तम्भणसंबन्धं निर्व्व-
 रेत् । यदि पुर्णंनी तस्य लिखितस्य हृतनष्टदुर्ग्राहादि कारणमुपन्यस्यति ।
 ततस्तदीयं प्रणाल्विशुद्धिपत्रं याच्छाम् । अत इदमुक्तं लिखितं लिखितेनैव
 हरेदिति । तत्र पुनः प्रथमसंयवहारकरणं साक्षिमत्वंजातम् । अथ वर्ण्णे
 विशेषध्यमाने तैरेव साक्षिभिः प्रत्यक्षीकृतैस्तदृणं निर्वरेत् ।... ॥१४५॥

...तेषु दग्धभिन्नहृतच्छिन्ननष्टदुर्लिखितदोषैरवसप्तभूतेषु पुनरपि काला-
 न्तरे कालादायकग्राहकद्रव्यफलप्रमाणादीनामविसरणार्थं कर्तव्यमन्यस्तेषु
 स्वादित्युक्तं महर्षिणा । तत्र तेन निष्ठितं कर्तव्यमिति धनिकशिंकयोर्विं-
 शेषगमाभावारणं न स्तं यत् । यथासंभवक्षतेषु त्वादेष प्रमाणार्थं यदि जट्ठणी
 प्रत्यक्ष एव तिष्ठति । तदासौ धनिनान्यलेखकरणाय विधारणीयः । तेना-
 प्यवश्यमेव करणीयमन्यस्तेषु स्वादिति ।...यद्यसौ जट्ठणी समागतस्तुतो
 वा वदति न मयैतत्पुत्रं लेखं कूटमन्येन कारितम् । तदासैव स्त्रेकस्तोत्रा-
 धीमात्रयेत् । इति जट्ठणादाने लेखाभेदो नवमः ॥१४६॥

संदिग्धेषु च कार्येषु द्येवर्विवदमानयोः ।
 श्रुतहृष्टानुभूतार्थात्साक्षिभ्यो व्यक्तिदर्शनम् ॥ १४७ ॥ *
 समक्षदर्शनात्साक्षी विज्ञेयः श्रोत्रचक्षुषोः ।
 श्रोत्रस्य यन्यरो ब्रूते चक्षुषोर्दर्शनं स्वयम् ॥ १४८ ॥
 एकादशविधः साक्षी शास्त्रहृष्टो मनीषिभिः ।
 क्षतः पञ्चविधस्तेषां षड्बिधोऽक्षत उच्यते ॥ १४९ ॥ *
 लिखितः स्मारितश्चैव यहृच्छाभिज्ञ एव च ।
 गृहश्चोत्तरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः क्षतः ॥ १५० ॥

कर्मक्षत् ॥ b. L. y. C; कार्यकर्मवत् । B. β, ॥ १४८ ॥ शास्त्रे Vulg.
 ॥ १४६ ॥ अक्षतः षड्बिधस्तेषां सूरिभिः परिकीर्तिः । चयः पुनरनिर्दिष्टाः

यानि कानिचित्संदिग्धानि कार्याणि तेषु द्येवर्विवितादिनोरपि
 विवदतोरिति... विवादं कुर्वतोः साक्षिभ्यः सकाशात्कार्यव्यक्तिदर्शनं स्फुटी-
 भवति । यतस्ते उदासीनाः श्रुतार्थत्वादनुभूतार्थत्वादा यत्साक्षिकाले किमपि
 मुवते । तस्माद्यक्तिदर्शनं कार्यनिर्णयो भयतोर्यादः ॥ १४७ ॥

प्रत्यक्षादर्शनात्साक्षीयुच्यते । तत्राह्यार्थेषां प्रतिपत्तिसानुभवं प्रयोजनं
 सत्यव्यक्तम् । तेषां च श्रोत्रस्य यच्छब्दश्रवणं तत्परतं व्यर्थसानुभवम् । यत्तु
 चक्षुःसानुभवं तत्प्रथमेवार्थदर्शनसानुभवमिति ॥ १४८ ॥

अचैकादशविधाः साक्षिणो दृष्टाः । तेषां च पञ्च साक्षिणः क्षता भवन्ति ।
 ते च प्रत्येकसुचन्ते ॥ १४९ ॥

लिखितः पात्राख्यः । स्मारितः कर्णकथितः । यहृच्छाभिज्ञोऽनुरोधिता-
 गतः क्षतः । गृहो कुट्यन्तरितश्रोता । उत्तरसाक्षी साक्षिजल्यतश्रोता ।
 एवं पञ्चविधः साक्षी क्षतो भवति ॥ १५० ॥

षडेते पुनरहिष्टाः साक्षिणस्त्वक्षताः स्वयम् ।
 यामश्च प्राञ्छिवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् ॥ १५१ ॥ *
 कार्येष्वभ्यन्तरो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः ।
 कुल्याः कुलविवादेषु भवेयुस्ते ऽपि साक्षिणः ॥ १५२ ॥ *
 कुलीना ऋजवः शुद्धा जन्मतः कर्मते ऋर्थतः ।
 त्वयराः साक्षिणो ऽनिन्द्याः शुचयः शुद्धवुद्धयः ॥ १५३ ॥
 ब्राह्मणाः क्षचिया वैश्याः शूद्रा ये चाप्यनिन्दिताः ।
 प्रतिवर्णं भवेयुस्ते सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ॥ १५४ ॥

साक्षिणः समुदाहताः ॥ यामश्च etc. Vulg. ॥ १५१ ॥ सर्वेषु Vulg.

षडेते पुनरक्षता अपि साक्षिणो भवन्ति । तथा याममध्ये वृत्तप्रयो-
 जनस्य याम एव साक्षी । धर्माधिकरणवृत्तस्य प्राञ्छिवाक आसनस्यः ।
 राज्ञः पुरतो वृत्तस्य राजा । तथा यः कार्यस्याभ्यन्तरः । तथा कार्यार्थ-
 मर्थिना यः प्रहितः । तथा कुलविवादेषु कुलवृक्षमेव (?) साक्षी । एते
 षडपि साक्षिण अक्षता अपि भवन्ति । एवं क्षताक्षतभेदेनैकादशविधिः
 साक्षिणः ॥ १५१ ॥

कुलीनाः कुलोत्पन्नाः । ऋजव आर्जवस्त्वभावाः । तथा जन्मतः कर्मत
 ऋर्थतश्च शुद्धा ये भवन्ति । शुचयो ये त्वजुव्याः । शुद्धवुद्धयः प्रतिष्ठित-
 शास्त्रवुद्धयः । अनिन्द्या लोकप्रसिद्धाः । एवंविधाः साक्षिणो भवन्ति ।
 अयामामधो द्वावेको वा उभयानुमतः । अधिकात्मु भूवादे । अन्यत्र कार्य-
 विक्षरानुसारेण ॥ १५२ ॥ १५३ ॥

एते चलादेऽपि वर्णाः स्वकीयवर्णसाक्षिणो भवन्ति । अथवा सर्ववर्णेषु
 सर्वे वर्णाः भवन्ति ॥ १५४ ॥

श्रेणीषु श्रेणिपुरुषाः स्वेषु वर्गेषु वर्गिणः ।
 बहिर्वासिषु बाह्याः स्युः स्त्रियः स्त्रीषु च साक्षिणः ॥ १५५ ॥ *
 श्रेण्यादिषु च सर्वेषु कश्चिच्चेष्ट्यतामियात् ।
 तेभ्य एव न साक्ष्यं स्याद्देष्टारः सर्व एव ते ॥ १५६ ॥ *
 असाक्ष्यपि हि शास्त्रे इस्मिन्दृष्टः पञ्चविधो बुधैः ।
 वचनादोषतेा भेदात्स्वयमुक्तिर्नृतान्तरः ॥ १५७ ॥ *
 ओचियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजिता नराः ।
 असाक्षिणस्ते वचनान्नाच्च हेतुरुदाहृतः ॥ १५८ ॥ *

देव्यृताम् L; द्विष्टाम् B. b. β. C. y. ॥ १५६ ॥ शास्त्रेषु Vulg. ॥ १५७ ॥
 Vulg. inserts the following after १५७ ओचियादा वचनतः
 स्तेनादा देवदर्शनात् । भेदादिप्रतिपत्तिः स्यादिवादे साक्षिणां यतः ॥ स्वय-
 मुक्तिरनिर्दिष्टः स्वयमेवैव यो वदेत् । मृतान्तरो इर्थिनि प्रेते सुमूर्षु आविता-

श्रेणीषु अष्टादशप्रकृतिनिबद्धासु ये श्रेणिपुरुषास्ते तत्त्वमध्यपतितव्यात्ताहृश्चा
 एव साक्षिणः । प्रमाणं स्वेषु वर्गेषु भाटवर्गेषु भाटिका इत्यादयः । बहिर्वा-
 सिषु अन्यजातिषु बाह्या एव । स्त्रीषु च व्यवहारोत्पत्तौ स्त्रिय एव साक्षि-
 त्वमर्हन्ति । एतेषु साक्षिपरीक्षा नास्ति ॥ १५५ ॥

अत्र श्रेण्यादिषु वर्गेषु यदि कस्त्रियाजगामित्वात् । वाक्पादस्यदण्डपादस्य-
 दोषादा । देष्टर्ता गच्छेत् । ते वहवो इपि देव्यृत्यात्तस्य साक्षित्वं नार्हन्ति ।
 यतो देष्टारः सर्व एव ते तस्येति । इति अष्टादाने साक्षिभेदो दशमः
 ॥ १५६ ॥

स्वयमुक्तिर्नृतान्तर इत्यादि ते प्रत्येकं व्याख्यास्यन्ते ॥ १५७ ॥

इत्यच्च व्याख्यानं कुर्वता मुनिमैव परिस्फुटं व्याख्या क्षता । केवलं मृता-

स्तेनाः साहसिकाश्चण्डाः कितवा वधकाश्च ये ।
 असाक्षिणस्ते दुष्टत्वात्तेषु सत्यं न विद्यते ॥ १५८ ॥*
 राज्ञा परिगृहीतेषु साक्षिषेकार्थनिश्चये ।
 वचनं यच्च भिद्येत ते स्युर्भेदादसाक्षिणः ॥ १६० ॥
 अनिर्दिष्टस्तु साक्षित्वे स्वयमेवैत्य यो वदेत् ।
 शृच्छीत्युक्तः स शास्त्रेषु न स साक्षित्वमर्हति ॥ १६१ ॥*
 यो ऽर्थः आवयितव्यः स्यात्स्मिन्न सति चार्थिनि ।
 क्व तद्ददतु साक्षित्वमित्यसाक्षी मृतान्तरः ॥ १६२ ॥*
 द्वयोर्विवदतोरर्थे द्वयोः सत्सु च साक्षिषु ।

न्तरसाक्षी एव विस्मुटीकरणार्थमुदाहरणमाचक्षते ।...योऽर्थः आवयितव्यः साक्षियो भवति । एवं यथा त्वया प्रत्यक्षेण मम प्रत्यक्षमेते द्रमा गृहीताः । एतदीदृशं साक्षित्वमसौ साक्षी तस्मिन्नसति चार्थिनि मृते कस्याये वदतु । तदा तस्मिन्नसति तं कूटसाक्षदातारं को दण्डयतु । अस्मादनवस्थाभयामृतान्तरसाक्षी अप्रमाण उक्तो मुनिना । ... ॥ १५८ ॥
 १५९ ॥ १६० ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

...यदा कस्तिसमागच्छ्यैवं वदति । यथा योऽयं दृष्टभक्षत्वार्थं तिष्ठति । स मदीयं द्वितीयं वर्तते । मत्सकाशाचौरैर्हेतस्यानेन सह सप्त गोरुपाणि गतानि । तानि यदि तव पार्श्वे लभ्यानि । तथा च रक्तवर्णपुण्ड्रकचमर-पुच्छशुक्षमादाद्यभिज्ञानस्यद्वीक्षितं चतुर्मिः साक्षिभिरामीयमहं संभावयामि । तच्छुला द्वितीयेनाभिहितम् । इह प्रजापतेः द्विं कुर्वत अनेकानि द्विपदचतुष्पदानि समानाभिज्ञानानि भवन्ति । यदि सटशाभिज्ञानमाच्छेण लभ्यते ततः स्वकीयपत्रं...यान्यभिज्ञानानि भूकर्णनासिकाच्छिदन्त-

पूर्वपक्षो भवेद्यस्य भवेयुत्तस्य साक्षिणः ॥ १६३ ॥ *
 आधर्य पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थे वशाङ्गवेत् ।
 विवादे साक्षिणस्तच प्रष्टव्याः प्रतिवादिनः ॥ १६४ ॥ *
 न परेण समुद्दिष्टमुपेयात्साक्षिणं रहः ।
 भेदयेत्तं न चान्वेन हीयेतैवं समाचरन् ॥ १६५ ॥
 साक्ष्युद्दिष्टा यदिं प्रेयाज्ञच्छेदापि दिग्न्तरम् ।
 तच्छ्रोतारः प्रमाणं स्युः प्रमाणं च्छुत्तरा क्रिया ॥ १६६ ॥

दते ॥ अधर्मं L. b. C. y; अधर्मं B. β. अर्थं Vulg. प्रति वादिता ॥ १६३ ॥
 Vulg. inserts the following after १६४ अर्थुतं हि यदा वाक्यं
 प्रत्यर्थं प्रतिपद्यते । अन्वस्थापदेशेन तदाधर्यं प्रचक्षते ॥ जानन्नन्यैर्न केख-

जिङ्गाहस्तपादादिकानि तानि 'परस्त्रीवपि दृष्टा कस्मात्खग्नहं न प्रवेश-
 यामि । तदेष वृषभो गृहजातो वर्धितो यस्मिन्यामे स्थितस्तस्माङ्गामादह-
 मपि साक्षिचतुष्टयमानीय स्वकीयं संभावयामीति । इत्यच पूर्वकालः पक्षो
 यस्य भवति तस्य साक्षिणः प्रमाणानि भवन्ति ।... ॥ १६३ ॥

अचाधरभावो जाघवमसाध्मानत्वं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नभवति विवादे उत्तर-
 पक्षो गरीयान् साध्यात्तदा साक्षिणः । प्रतिवादिना प्रष्टव्याः ।... ॥ १६४ ॥

तत्र यः परोद्दिष्टं साक्षिणं रहसि संभाषेतासौ हीयेत भेदयंच तर्जुन-
 भर्तुर्मादिना जौकिकभेदेन अर्थसंप्रदानेनेति ॥ १६५ ॥

अत्र यदि साक्ष्युद्दिष्टो मिथते देशान्तरं वा गच्छेत् । तस्य मुर्मूर्खार्थं
 यासेवा तदर्थं एष्यार्थिना उद्देश्यमुत्तार्थस्य वा स्यं विश्रावयतो वचनं
 अनुत वैलो उत्तरसाक्षिणः प्रष्टव्या इति । अयं च प्राकृत्वस्थानोक्ता उत्तर-
 साक्षी प्रष्टव्यः ॥ १६६ ॥

सुदीर्घेणापि कालेन लिखितः सिद्धिमामृयात् ।
 आत्मनैव लिखेज्ञानम् चेदन्येन लेखयेत् ॥ १६७ ॥
 आष्टमाद्वत्सरात्सिद्धिः स्मारितस्येह साक्षिणः ।
 आ पञ्चमान्तर्था सिद्धिर्यहच्छेपगतस्य च ॥ १६८ ॥
 आ दृतीयान्तर्था वर्षात्सिद्धिर्गूढस्य साक्षिणः ।
 आ संवत्सरतः सिद्धिर्वदन्युच्चरसाक्षिणः ॥ १६९ ॥
 अथवा कालनियमो न दृष्टः साक्षिणं प्रति ।
 स्मृत्यपेक्षं हि साक्षित्वमाहुः शास्त्रविदेश जनाः ॥ १७० ॥
 यस्य नोपहता बुद्धिः स्मृतिः ओचं च साक्षिणः ।
 सुदीर्घेणापि कालेन स साक्षी साक्ष्यमर्हति ॥ १७१ ॥

येत् ॥ L. b. β. y ; अजानंकु न लेखयेत् ॥ B. C. ॥१६७॥ Instead of १६८, १६९, A has आष्टमाद्वत्सरात्सिद्धिः स्मारितस्येह साक्षिणः । आ पञ्चमान्तर्था सिद्धिर्वदन्युच्चरसाक्षिणः ॥ १६८-१७० om. B पुंसः स्मृतिः ओचं च साक्षिणः । A ; बुद्धिः स्मृतिः ओचं च नियशः । Vulg. ॥१७१॥

तत्रासौ पञ्चविधः प्रागुक्तसाक्षी तस्य भेदफलविवक्षायेदमुच्यते । सुदीर्घेणापि कालेन लिखितस्य साक्षित्वं तेन च लिपिसमये तेनात्मनैव खनाम लेख्यम् । यथा कस्मिंस्विद्देशे साक्षिणः स्वाहालेन मतमारोयिष्यन्ति । इति । लेखकेन विलिखिते आत्मनैव लिखेदत्थाहं साक्षी देवदत्त इति । न चेष्टिपिङ्गलदान्येन लेखयेत् । तस्य कालान्तरं निरूपयत्स्विन्नाय भवतीति ॥ १६७ ॥
 इति कालो नियम्यते । एतावतोऽवधिः प्रश्नकालनियमो न दृष्टः साक्षिणं प्रति ॥ १६८ ॥ १६९ ॥ १७० ॥
 आभ्यामपि कालनियमप्रतिवेधः साक्षित्वस्यानुस्मरणत्वकालेन क्रियते ।
 ... ॥ १७१ ॥

असाक्षिप्रत्ययास्त्वन्ये षड्डिवादाः प्रकीर्तिः ।
 खक्षणान्येव साक्षित्वे येषामाहर्मनोषिणः ॥ १७२ ॥ *
 उत्काहस्तोऽग्निदेव ज्ञेयः शस्त्रपाणिस्तु घातकः ।
 केशाकेशीगृहीतश्च युगपत्यारदारिकः ॥ १७३ ॥ *
 कुद्वालपाणिविज्ञेयः सेतुभेत्ता समीपगः ।
 तथा कुठारपाणिश्च वनच्छेत्ता प्रकीर्तिः ॥ १७४ ॥ *
 प्रत्यक्षचिह्नो विज्ञेयो दण्डपारुष्यकृन्नरः ।
 असाक्षिप्रत्यया ज्ञेते पारुष्ये तु परीक्षणम् ॥ १७५ ॥ *
 कश्चित्कृत्वात्मनश्चिह्नं देषात्परमुपद्रवेत् ।
 हेत्वर्थगतिसामर्थ्यस्तत्र युक्तं परीक्षणम् ॥ १७६ ॥
 नार्थसंबन्धिनो नात्ता न सहाया न वैरिणः ।

पारजायिकः Vulg. ॥ १७३ ॥ समीयतः । A. समीपगः । Vulg. and Viramitrodaya 223, Raghunandana 54. ॥ १७४ ॥ अत्युग्र-
 चिक्षो Vulg. ॥ १७५ ॥ हेतुपगतिः A. ॥ १७६ ॥ कर्तव्या न व्याधार्ता न

अत्र विनैव साक्षिभिर्कृतादिषु वच्यमाणेषु षट्सु विवादेषु विनयो
 भवति ॥ १७२ ॥

...प्रत्यक्षचिह्नत्वात् विनैव साक्षिभिः प्रत्यये उच्च दोष इति । अप्रत्यक्षे
 त्वत्र चिक्षेऽपि पारुष्यपरीक्षणमेव न्यायं ततः ॥ १७३ ॥ १७४ ॥ १७५ ॥

निगदत्वात्त्वानस्तोकः हेतुः कारणं तत्सामर्थ्यं परीक्षा कर्तव्या ॥ १७६ ॥

...न च वाक्यारुष्यविषयैव केवलमपि साक्षिणां साधुता विवक्षिता ।

न हृष्टदेहास्तः प्रष्टव्याः साक्षिणः प्रतिदूषिताः ॥ १७७ ॥
 दासनैकतिकाश्राम्भद्वस्त्रीबालचाक्रिकाः ।
 मतोन्ममप्रमत्तार्तकितवग्रामयाजकाः ॥ १७८ ॥*
 महापथिकसामुद्रवणिकप्रवजितातुराः ।
 व्यङ्गैकश्रोचियाचारहीनकुशीलवाः ॥ १७९ ॥*

दूषिताः ॥ Vulg. The same reading is found, Manu VIII. 64. ॥ १७७ ॥ Vulg. inserts the following after १७७ न साक्षी वृपतिः कार्ये न कारककुशीलवौ । See Manu VIII. 65. दासनैकतिकाश्राम्भ । Vulg. The Viramitrodaya (p. 157) has नाश्राम्भ, like A. प्रवजितान्तगाः । Vulg. ॥ १७८ ॥ एकास्त्रासी-

किंतु यत्र यत्र साक्षिप्रमाणावतारः । तत्रापि यथोचमाना अर्थसंबन्ध-
 प्रभृतयः साक्षिगो न भवन्ति ।...चासः...स्वकुल्यस्त्रेच्यते । तथा सहाया-
 इति एकार्थसंभूयकारिणाः । वैरी शत्रुः । दृष्टदेष्टस्तु अन्यकार्येषु कूटसाक्षि-
 क्षादिनापि चायते ।... ॥ १७७ ॥

तत्र दासो गृहजातः । नैकतिकः क्लेशवहारी । अश्राद्धो न आद्धमङ्ग-
 दीति । दुर्बलादिवद्दः । संव्यवहारायोग्यो शुमसूत्यादिकरणतात् । उन्मत्तो
 बायुदेष्टात् । प्रमत्तः प्रमादशीलः । आर्तः व्यसनार्तः । कितवेष्टा शूतकारः ।
 ग्रामयाजकः यामत्विक् । महापथिकः दीर्घाभ्यगः । सामुद्रो वणिक्
 समुद्रशाचानिरतः । प्रवजितो भिक्षुः । आतुरो रोगी । व्यङ्गः व्यङ्गहीनः ।
 एकः एक एव । ओचियः क्लान्दसः । आचारहीनः प्रचुतः स्वधर्मात् । क्लीवः
 व्यगः । प्रकाननाससर्थः । कुशीलवस्त्रारण इति ॥ १७८ ॥ १७९ ॥

नास्तिकं ब्रात्यदारामित्यागिनो ऽयाज्ययाजकाः ।
 एकस्थालीसहायारिचरम्भातिसनाभयः ॥ १८० ॥ *
 प्राग्वृष्टदैषशैलूषविषजीव्यहितुहिंडकाः ।
 गरदामिदकीनाशशूद्रापुचौपपातिकाः ॥ १८१ ॥ *
 खान्तसाहसिकश्चान्तनिर्धनान्त्यावसायिनः ।

सहायाद्य वरभातिसनाभयः C. y. L. b. β; °जातिं B. ॥ १८० ॥ प्राग्वृष्ट-
 दैषः Vulg. शूद्रापुचौपनायिनः B. b. β. C. y; °पातिताः L; शूद्रो-
 पुचौपयाजिकाः A. See, however, the Comm. ॥ १८० ॥ निर्धनन्त्याः
 B. β. y; निर्धूतान्त्याः L. b; निर्धान्तान्त्याः A. See the Comm.

तत्र नास्तिको मिथ्यादृष्टिः । ग्रायो ऽक्षतसंखारः । दारामित्यागिनो
 धर्ममार्यवैतानामित्यागिनः । अयाज्ययाजको निन्दितयाजकः । एकस्थाली-
 सहभोजनः सहायः । अर्द्धिः शत्रुः । चरो राजनियुक्तः । भ्रातिर्बन्धुः ।
 सजाभिः सोदर्य इति ॥ १८० ॥

तत्र प्राग्वृष्टो यस्य क्ष प्राग्वृष्टदैषः । प्राग्जन्माशुभदैषकर्मपरिकाम-
 प्राप्तरोगचिक्षः ।...स्तेनादिवृष्टदैषो ऽपीति । शैलूषो न ट इति । विषजीवी
 विषकेता विक्रेता वा । अहितुहिंडकः सर्पादिददशूकयाही । गरदो
 द्वेषसंबन्धाद्विषय दाता । अभिदो गृहादिदाहकः । कीनाशः शूद्रः कदर्यो
 वा । शूद्रापुचौ शूद्रीपुचौ । ओपपातिकः उपपातकसंयोगात् ॥ १८१ ॥

तत्र खान्तः खिमः । साहसिकः प्रसह्यायुक्तकारी । आन्तो निःसङ्कः ।
 निर्धनो द्यूतादिव्यसनदोषाद्यूतसर्वसः । अन्त्यावसायी चाहालः । मिन्दुतो
 मिथ्यादृष्टिः । असमाद्यतो ब्रह्मचारी प्राक् खानात् । जदो मिदिन्द्रियः ।

भिन्नदृष्टासमावृत्तजडतैलिकमूलिकाः ॥ १८२ ॥ *

भूताविष्टवृपद्विष्टवर्षनक्षत्रसूचकाः ।

अधशंस्यात्मविक्रेतृहीनाङ्गभगद्वन्नयः ॥ १८३ ॥ *

कुनखी श्यामदनश्च मिच्चमुक्षुशौणिकाः ।

ऐन्द्रजालिकलुभ्योगश्रेणीगणविरोधिनः ॥ १८४ ॥ *

व्रधकश्चर्मकृत्पङ्गः पतितः कूटकारकः ।

कुइकः प्रत्यवसितस्तस्करो राजपुरुषः ॥ १८५ ॥ *

मनुष्यपशुमांसास्थिमधुक्षीराम्बुसर्पिषाम् ।

विक्रेता ब्राह्मणश्वैव द्विजो वार्धुषिकश्च यः ॥ १८६ ॥ *

०शौणिकाः॥ Vulg. ॥१८२॥ L. y. C. b. insert १८१ b. before १८३,
b. श्वावदस्त्रिः॥ Vulg. ॥१८१॥ Vulg. places १८२ and १८३

तैलिकाः चक्रादितैलिकचाक्रिकाः । मूलिको मूलक्षणविक्रयजीवन इति ॥
१८२ ॥

१ तत्र भूताविष्टः सयहः । वृपद्विष्टो राजद्विष्टः । वर्षनक्षत्रसूचकः
सांवत्यरसूचकः । अधशंसी पापस्तेनो हिंस्तो वा । आत्मविक्रेता धनेन
दासत्वमुपगतः । हीनाङ्गो वाङ्गपादहीनः । भगद्वन्निः स्त्रोजीवनः । सुख-
भंगो वा ॥ १८३ ॥

१ उद्यः क्लूरः । क्षचियादा शूद्रायां जातः । वधकः सौनिकः । चिच-
क्षेष्यक्रियोपजीवी ।...पतितः पातकी । कूटकारकः कूटलेखककार्षी-
पणादिकर्ता । कुइको मन्त्रौषधाद्युपाश्रयादशीकरणादिकर्ता । प्रत्यवसितः
प्रप्रथाप्रवादृतः । तस्तरस्त्रीरः । राजपुरुषः सेवक इति ॥ १८४ ॥ १८५ ॥
१ निगदथास्याव्याख्यातौ स्त्रोकौ । स्तावकस्तु नमाचार्यं जातीयः ।...
॥ १८६ ॥ १८७ ॥

च्युतः स्वधर्मात्कुलिकः स्तावके हीनसेवकः ।
 पित्रा विवदमानश्च भेदक्षेत्यसाक्षिणः ॥ १८७ ॥ *
 असाक्षिणो ये निर्दिष्टा दासनैक्षतिकाद्यः ।
 कार्यगैरवमासाद्य भवेयुक्ते ऽपि साक्षिणः ॥ १८८ ॥
 साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च ।
 पारुष्ययोश्चाप्युभयोर्न परीक्षेत साक्षिणः ॥ १८९ ॥ *
 तेषामपि न बालः स्यान्न स्त्री नैको न कूटकृत् ।
 न बाल्यवो न चारातिर्बूयुक्ते साक्ष्यमन्यथा ॥ १९० ॥
 बालो ऽज्ञानादसत्यात्स्त्री पापाभ्यासाच्च कूटकृत् ।
 विब्रूयाद्वान्यवः स्तेहादैरनिर्यातनादरिः ॥ १९१ *
 उभयानुमतेऽयः स्याह्योर्विवदमानयोः ।
 असाक्षिकोऽपि साक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात्स संसदि ॥ १९२ ॥ *
 यस्त्वात्मदैषभिन्नत्वादस्वस्थ इव लक्ष्यते ।
 स्थानात्स्थानान्तरं गच्छेदैकैकं चानुधावति ॥ १९३ ॥ *

after १९२. असाक्षेको ऽपि Vulg. ॥ १९२ ॥ ०दुष्टत्वाद् Vulg. and Viramitrodaya. १९३ b. om. A. कासव्यः L and Viram-

स्त्रीकावेतौ निगदयाख्यातौ दासगैक्षतिकादिषु प्रतिषेधोत्सर्गस्य गौर-
 वाद्यपेक्षया विवक्षितार्थाविति ॥ १९० ॥ १९१ ॥
 अचैकस्योभयानुमतस्य विशिष्टविषयसंसदि जग्मप्रवद्यं प्रष्टव्यमनु-
 न्नातम् ॥ १९२ ॥

क्रामत्यनिभृतेऽकस्मादभीक्षणं निश्चसत्यपि ।
 भूमिं स्थिरति पादाभ्यां बाहु वासो धुनेति च ॥ १६४ ॥*
 भिद्यते मुखवण्णोऽस्य लक्षाटं स्थिरते तथा ।
 शोषमागच्छतश्चोष्टावृद्धं तिर्यक् च वीक्षते ॥ १६५ ॥*
 त्वरमाण इवाकस्मादपृष्ठो बहु भाषते ।
 कूटसाक्षी स विज्ञेयस्तं पापं विनयेन्नपः ॥ १६६ ॥*
 आवयित्वा तथान्येभ्यः साक्षित्वं यो विनिहृते ।
 स विनेयो भृशतरं कूटसाक्ष्यधिको हि सः ॥ १६७ ॥*
 आद्वय साक्षिणः पृच्छेन्नियम्य शपथैर्मृशम् ।
 समस्तान्विदिताचारान्विज्ञातार्थानपृथक् पृथक् ॥ १६८ ॥*

itrodaya. ॥ १६५ ॥ विनयेन्नपः Vulg. ॥ १६६ ॥ After १६७
 Vulg. inserts three or four defective verses, which are
 in the main identical with Manu VIII. 118—121.

अत्र प्राचिवाकस्य अवहारदर्शनमुपदिश्यते । साक्षिप्रश्नकाल उपस्थित
 इक्षिताकारादि परीक्षेत न केवलमुक्तदोषदूषित एव प्रश्नार्हः । एवंकियो
 ऽपि न प्रश्नयः कूटसाक्षी स इति... ॥ १६३ ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥
 यस्यान्येभ्योऽपि तत्साक्षं आवयित्वा प्रपद्य च । पुनः साक्ष्यप्रदानकाले
 इन्द्रिया ब्रूयात्तस्य महा दण्डः कर्तव्यः ।...कूटसाक्षिभ्योऽधिको यस्तात्प
 इति ॥ १६७ ॥

सादरमाद्वय साक्षिणः समस्तान्पृच्छेत्पूर्वश्रुतार्थानेकैकशो विज्ञाता-
 चारानयवा समस्तान्विदिताचारान्पृच्छेदविज्ञाताचारांस्वेकैकशः । अप्रति-
 दूषिता द्विविज्ञाताचारा अपि ।...प्रश्नस्त्रोभयथापि युक्ताः । नियम्य शपथै-
 र्मृशं सुतरामिति ॥ १६८ ॥

सत्येन शापयेद्विप्रं सूचियं वाहनायुधैः ।
 गेवीजकाच्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ १६६ ॥
 पुराणैर्धर्मवचनैः सत्यमाहात्म्यकीर्तनैः ।
 अन्वतस्यापवादैश्च भृशमुच्चासयेद्विमान् ॥ २०० ॥*
 नग्नो मुण्डः कपालेन भिक्षार्थीं क्षुत्तिपासितः ।
 अन्यः शचुगृह्णं गच्छेद्यः साक्ष्यममृतं वदेत् ॥ २०१ ॥
 नग्नो मुण्डः कपालेन परद्वारे बुभुक्षितः ।
 अमिच्चान्भूयशः पश्येद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ २०२ ॥
 यां राचिमधिविन्ना स्त्री यां चैवाक्ष्यपराजितः ।
 यां च भाराभितसाङ्गो दुर्विवक्ता स तां वसेत् ॥ २०३ ॥
 साक्षी साक्ष्ये समुद्दिशन्गोकर्णशिथिलं वचः ।
 सहस्रं वारणान्पाशान्मुक्ते स बन्धनाङ्गुवम् ॥ २०४ ॥

आवयेद्विप्रं A. ॥ १६६ ॥ उच्चासयेदपि Vulg. ॥ २०० ॥ after 200, Vulg. inserts the following सभावशोलादन्यत्र दुर्ख्यजा प्रकृतिर्व्याम् । and another verse = Manu VIII. 81. कपाली च Vulg. ॥ २०१ ॥ After २०१, Vulg. inserts two verses = Manu VIII. 82, 89. नगरे प्रतिरद्दः सन् बहिर्दीर्घी बुभुक्षितः । Vulg. ॥ २०२ ॥ साक्ष्यं समुद्देशे A. साक्षिसमुद्देशे ... आत्मनि प्रतिसुखति ॥ Vulg. ॥ २०४ ॥ पाश रक्तः ... स यदा पापनिर्मुक्तदा स्त्रीत्वं

शपथनिर्देशार्थं स्नोकः ॥ १६६ ॥

पश्चविभूपशास्तर्थं स्नोकः ॥ २०० ॥

तस्य वर्षशते पूर्णे पाश एव ग्रसुच्यते ।
 तदा पाशाद्विनिर्मुक्तः स्त्री संभवति मानवः ॥ २०५ ॥
 एवं संबधनात्तस्मान्मुच्यते नियताच्च सः ।
 पशुगोऽश्वपुरुषाणां हिरण्यं भूर्यथाक्रमम् ॥ २०६ ॥
 यावतो बात्यवांस्तस्मिन्हन्ति साक्ष्ये ऽन्तं वदन् ।
 तावतः संप्रवक्ष्यामि शृणु सौम्यानुपूर्वशः ॥ २०७ ॥
 पञ्च पश्वन्तते हन्ति दश हन्ति गवान्तते ।
 शतमश्वान्तते हन्ति सहस्रं पुरुषान्तते ॥ २०८ ॥
 हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थे ऽन्तं वदन् ।
 सर्वं भूम्यन्तते हन्ति मासम भूम्यन्तं वदीः ॥ २०९ ॥
 एकमेवाद्वितीयं तत्राहुः पावनमात्सनः ।
 सत्यं स्वर्गस्य सेवापानं पारावारस्य नौरिव ॥ २१० ॥
 अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धतम् ।
 अश्वमेधसहस्रात्तु सत्यमेव विशिष्यते ॥ २११ ॥
 वरं क्लृपशताद्वापो वरं वापीशताल्कृतुः ।
 वरं क्रतुशतात्पुचः सत्यं पुचशताद्वरम् ॥ २१२ ॥

तु गच्छति ॥ Vulg. ॥ २०५ ॥ नियताः समाः । Vulg. ॥ २०६ ॥
 तावतः संख्या तस्य प्रवक्ष्यान्मनुपूर्वशः ॥ Vulg. ॥ २०७ ॥ Vulg.
 inserts the following verse after २०७ अश्वान्तते जन्म
 हन्ति चे वा सखान्तते तथा । चोणि यानान्तते हन्ति चतुर्थं वाह-
 नान्तते ॥ मासम भूयो ऽन्तं वदेत् ॥ B. C. b. ॥ २०९ ॥ a om

भूर्धारयति सत्येन सत्येनोदेति भास्तुरः ।
 सत्येन वायुः स्वते सत्येनापः स्वन्ति च ॥ २१३ ॥
 सत्यमेव परं दानं सत्यमेव परं तपः ।
 सत्यमेव परो धर्मो खोकानामिति नः श्रुतम् ॥ २१४ ॥
 सत्यं देवाः समासेन मनुष्यास्वनृतं सृतम् ।
 इहैव तस्य देवत्वं यस्य सत्ये स्थिता मतिः ॥ २१५ ॥
 सत्यं ब्रूह्यनृतं त्यक्ता सत्येन स्वर्गमेष्यसि ।
 उक्तानृतं महायोरं नरकं प्रतिपत्यसे ॥ २१६ ॥
 नरकेषु च ते शश्वज्जिह्वामुत्कृत्य दारुणाः ।
 असिभिः शातयिष्यन्ति बलिनो यमकिंकराः ॥ २१७ ॥
 शूलैर्भेत्यन्ति चाक्रम्य क्रोशन्तमपरायणम् ।
 अवस्थितं समुत्कृत्य स्नेष्यन्ति त्वां हुताशने ॥ २१८ ॥
 अनुभूय च तास्तोत्राश्चिरं नरकवेदनाः ।
 इह यास्यसि पापासु गृध्रकाकादियोनिषु ॥ २१९ ॥
 ज्ञात्वैताननृते देषाषाज्ज्ञात्वा सत्ये च सङ्गुणान् ।
 सत्यं वदेष्वरात्मानं नात्मानं पातय स्वयम् ॥ २२० ॥

O L. २१४ a om. L. b. They insert २१५ b and २१६ a after
 २१३ a. त्यक्ता सत्यं महायोरं Vulg. ॥ २१६ ॥ अवस्थितं समुत्कृत्य चिष्यन्ते
 ग्रहेषु च A. ॥ २१८ ॥ अनुभूय चिरं दुःखं तास्ता नरकवेदनाः ।...
 काकगृह्यादि० Vulg. ॥ २१९ ॥ ताग्नुणान् । Vulg. सत्यं वदेष्वरात्मासो
 नात्मानं पातयेत् L. C. पातयिष्यति ॥ A. ॥ २२० ॥ धारयितुं इत्यं Vulg. ॥

न बान्धवा न सुहृदेष्व न धनानि महान्त्यपि ।
 अलं धारयितुं शक्तास्तमस्युग्रे निमज्जतः ॥ २२१ ॥
 पितरस्त्ववलम्बन्ते त्वयि साक्षित्वमागते ।
 तारयिष्यति किंत्वस्मान् किं चायं पातयिष्यति ॥ २२२ ॥
 सत्यमात्मा मनुष्यस्य सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 सत्यमुक्तात्मनात्मानं श्रेयसा संनियोजय ॥ २२३ ॥
 यस्यां राचावजनिष्ठा यस्यां राचौ मरिष्यसि ।
 वृथा तदन्तरं तु भयं साक्ष्यं चेदन्यथा कृथाः ॥ २२४ ॥
 ब्रह्मग्रस्य तु ये लोका ये च खीबालघातिनाम् ।
 ये च लोकाः क्षतग्रस्य ते ते स्युर्बुद्धिनो वृथा ॥ २२५ ॥
 नास्ति सत्यात्परो धर्मो नान्ततात्पातकं परम् ।
 साक्षिधर्मे विशेषेण सत्यमेव तदेततः ॥ २२६ ॥
 पुराणोक्तौ द्वौ ज्ञोक्तौ भवतः ।
 यः परार्थे प्रहिण्यात्स्वां वाचं पुरुषाधमः ।
 आत्मार्थे किं न कुर्यात्स पापेष नरकनिर्भयः ॥ २२७ ॥*

२२१ ॥ उताहो पातयिष्यति Vulg. ॥ २२२ ॥ २२३ b. om. A. यां राचिमजनिष्ठालं यां राचिं च मरिष्यसि । वृथा तदन्तरं ते स्यात्साक्ष्यं चेदन्यथा क्षतम् ॥ Vulg. ॥ २२४ ॥ २२५ ॥ om. Vulg. पुराणोक्तौ तथैवाच ज्ञोक्तौ द्वौ भवतः शुभौ Vulg. प्रहरति L. b. प्रहरति C. B. β. y. पापं Vulg. ॥ २२७ ॥ अर्थे चैव विनियता त्वग्मूला A. ॥ २२८ ॥ A. शुचिमज्जराः Vulg. ॥ २२९ ॥ शुद्धिमत् Vulg. मूल्यत्वात् A. ॥

वाच्यर्था नियताः सर्वे वाङ्मूला वाग्विनिश्चिताः ।
 ये हितां स्तेनयेद्वाचं स सर्वस्तेयक्षम्बरः ॥ २२८ ॥
 साक्षिविप्रतिपत्तौ तु प्रमाणं बहुदो यतः ।
 तत्साम्ये शुचयो ग्राह्यास्तत्साम्ये सूतिमत्तराः ॥ २२९ ॥
 सूतिमत्साक्षिसाम्यं तु विवादे यत्र हृश्यते ।
 स्वस्मत्वात्साक्षिधर्मस्य साक्ष्यं व्यावर्तते ततः ॥ २३० ॥
 स्वसाक्षिवर्जितो यत्तु दैवादादी कथंचन ।
 उड्डारं तस्य नेच्छन्ति दिव्येनापि मनोषिणः ॥ २३१ ॥
 निर्दिष्टेष्वर्थजातेषु साक्षी चेत्साक्ष्य आगते ।
 न ब्रूयादक्षरसमं न तन्निगदितं भवेत् ॥ २३२ ॥ *
 देशकालवयोद्रव्यप्रमाणाकृतिजातिषु ।
 यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात्साक्ष्यं तदपि चान्यथा ॥ २३३ ॥ *
 २३० ॥ २३१ om. A. साक्ष्यम् L. b. आगतः Vulg. ॥ २३२ ॥ २३३

अमी स्नोकाः प्रपथसत्यमाहात्याग्निनिन्दाया निगदसुबोधा इति न
 आख्याताः ॥ २०५—२२८ ॥

तस्मात्सूत्रिमत्साक्षिसाम्यावर्तते साक्ष्यमनुस्मरणसक्तं न भवति ।...
 ततस्य तन्निमित्सोत्पद्मस्य साक्ष्यस्याभाव एवेति । साक्ष्यं व्यावर्तते साक्षिण
 एव ते न भवन्तीति । एवं च छत्वा प्राकृप्रतिज्ञातमेदादसाक्षिण इति
 समर्थितं भवतीति ॥ २२६ ॥ २३० ॥

यदि च साक्षी यथाप्रश्नं निविष्टात्मरसममेव मे तदहं जाने इति नापि
 विवादे देशकालादीनां साक्षिवचनात्माणं तदपि साक्ष्यं विश्रांसेदिवपरः
 पाठः । विश्रांसो विश्रमार्थे । असाक्षमेव तदिति ॥ २३१ ॥

ऊनं वाप्यधिकं वार्थं प्रब्रूयर्यच साक्षिणः ।
 तदप्यनुकूलं विज्ञेयमेष साक्ष्यविधिः स्मृतः ॥२३४॥*
 प्रमादाद्वनिनो यच न स्याक्षेत्र्यं न साक्षिणः ।
 अर्थं चापहुते वादी तत्रोक्तस्त्रिविधा विधिः ॥२३५॥*
 चेदना प्रतिकालं च युक्तिलेशस्तर्थैव च ।
 द्वतीयः शपथः प्रोक्तस्तैरेनं साधयेत्क्रमात् ॥२३६॥*
 अभीक्षणं चेद्यमानो यः प्रतिष्ठन्यान्न तद्वचः ।
 चिक्षतुः पञ्चकृत्वो वा परतो ऽर्थं स दापयेत् ॥२३७॥*
 चेदनाप्रतिधाते तु युक्तिलेशस्तमन्वियात् ।
 देशकालार्थसंबन्धपरिमाणक्रियादिभिः ॥२३८॥
 युक्तिष्पष्टसमर्थासु शपथैरेनमर्दयेत् ।

om. A. प्रतिपद्येत् A.; प्रतिष्ठन्यान्न Vulg. and Viramitrodaya.
॥२३७॥ तमन्वियात्। Vulg. and Viramitr.; तथान्वियात् A.

तत्र चेदना साक्षिप्रयुक्ते प्रयोजने साक्षिणामृशिकस्य प्रतिकालं संस्क-
 रणम् । युक्तिलेशः पूर्वदत्तस्य द्रव्यस्य पूर्वसंप्रतिपत्तिर्यस्य वा युक्तिदेशः ।
 द्वतीयः शपथः । दत्तशुद्धकातनाशतण्डुलकोशादिकैरुपायैरेनमर्थापङ्कविनं
 साधयेदिति ॥२३५॥ २३६॥

अचाभीक्षणं वचनं बङ्गशः एच्छ्यमानोऽपि ऋग्यो यदा तदीयं वचः
 कथमपि न प्रपद्यते । तदा चेदनायाः परत अन्यसुपाचरेत् । युक्तिलेशा-
 दिकं तथा च वक्ष्यति ॥२३७॥

अथ चेदनाप्रतिधाते सामान्यवचनपृच्छाया असंप्रतिपत्तौ युक्तिलेश-

देशकालबलापेक्षमग्न्यम्बुसुक्षतादिभिः ॥२३६॥*
 यमन्तर्धारयन्यापो दीप्तो इमिन् दहत्येव ।
 शाययत्यभिशापं तं किलिबषी स्यादतो इन्यथा ॥२४०॥
 अरण्ये निर्जने राचावन्तर्वेशमनि साहसे ।
 न्यासस्यापह्वे चैव दिव्या संभवति क्रिया ॥२४१॥*
 स्त्रीणां श्रीलाभियोगेषु स्तेयसाहसयोरपि ।
 एष एव विधिर्दृष्टः सर्वार्थापह्वेषु च ॥२४२॥*

॥२३८॥ A. inserts three verses, relative to the wording of an oath, after २३६. Unfortunately, these verses are not given correctly, nor are they explained in the Commentary or quoted in the modern compilations. For २४०, Vulg. has another verse, = Manu VIII. 115. However, Vulg. inserts the following after १४१ तारयत्यभिशापानं किलिबषी स्यादिपर्यये । २४१ om. A. Vulg. inserts the following after २४२ उपस्थितात् वक्ष्यामि दिशानां तु यथास्त्वयन्विधात् । अथ कैलैदेशकालार्थसंबन्धपरिमाणक्रियाभिर्यथाक्रमं ख्ययं स्मृतैस्त्वस्य स्मारितैरिति ॥२३८॥

ये पुरुषसुदकदिव्यविधिनिक्षिप्तमाप अन्तर्धारयन्ति मममेव धारयत्ति पञ्चदिश्याधि आवणाय । हस्तगृहीतो दीप्तो इमिन् दहेत् । शाययत्यभिशापं तमन्यथा किलिबषी पापी भवति ॥२४०॥

यदा स्त्रीणां श्रीके चारित्रे इभियोगो भवति । तथा स्तेयसाहसाभियोगो भवति । तथा ये केचिदर्थास्तेवामपह्वेषु मिथ्यासु एवंविधेषु महाभियोगेषु एष महा दिव्यविधिर्दृष्टः शपथादिरिति ॥२४२॥

शपथा ज्ञापि देवानामृषीणामपि च स्मृताः ।
 वसिष्ठः शपथं श्रेपे यातुधानेन शक्तिः ॥२४३॥*
 सप्तर्षयस्तथेन्द्रेण पुष्करार्थेन शक्तिः ।
 श्रेपुः शपथमव्यग्राः परस्परविशुद्धये ॥२४४॥
 अयुक्तं साहसं कृत्वा प्रत्यापत्तिं भजेत यः ।
 ब्रूयात्वयं वा सदिति तस्यार्थविनयः स्मृतः ॥२४५॥
 गूहमानस्तु वैचित्र्याद्यदि पापः स जीयते ।

विधि । चतुर्णां तु विशेषेण मनुगा परिकीर्तिं तम् । ... च महात्मनाम् । ...
 यातुधाने तु कीर्तिः ॥ Vulg. ॥ २४३ ॥ तथेन्द्राय पुष्करार्थे तपोधनाः ।
 Vulg. ॥ २४४ ॥ Vulg. omits २४५—२५३ and places २५३

यातुधानेन रक्षसाभिशक्तिनो महर्षिर्विशिष्ठः शपथं कृत्वा विशुद्ध इति
 ॥२४६॥

महर्षिर्दं पुराणोपाख्यानं किं तेन । अचार्यं समुदायार्थः । यद्येव मह-
 र्षीणामपि ईदृशानि शङ्खप्रयोजनानि शपथप्रत्यशुद्धिप्रयोजनानि वृत्त-
 पूर्वाणि किं पुनर्मनुष्याणामिति ॥२४८॥

अचार्युक्तं वियुक्तं विशुद्धं किमपि कस्यापि कृत्वा अथवापि चौर्यादिकं
 साहसमपि कस्यापि कृत्वा तेनावेदितः सन्धर्माधिकरणस्याये यः प्रत्यापत्तिं
 करोति मिथां न करोति । तस्याधममध्यमेऽचमानुसारेण यः प्राप्ते
 विहितो दण्डः । तस्य विनयस्यार्थमव विनयो ऽस्य भवतीति । अनावेदितो
 ऽपि यः ख्यमेव प्रतिपत्तिं करोति । तस्यायमेव क्रम इति ॥२४५॥

यदि पुनर्युक्तसाहसादिकं कृत्वावेदितो ऽपि मिथां करोति । पश्चात्
 दिव्यादिक्रियाभिः पराजीयते च । तदा यस्य तस्य सभ्याः कुपिता भवन्ति ।

सभ्यास्तस्य न तुष्टन्ति तीव्रो दण्डश्च पात्यते ॥२४६॥
 यदा साक्षी न विद्येत विवाहे वदतां नृणाम् ।
 तदा दिव्यैः परीक्षेत शपथैश्च पृथग्विधैः ॥२४७॥*
 सत्यं वाहनशस्त्राणि गोबीजकनकादि च ।
 देवतापितृपादाश्च दत्तानि सुहृत्तानि च ॥२४८॥*
 महापराधे दिव्यानि दापयेत्तु महीपतिः ।
 अत्येषु तु नृपत्रेषुः शपथैः आवयेन्नरम् ॥२४९॥
 इत्येते शपथाः प्रेक्षा मनुना स्वल्पकारणे ।*
 पातकेषाभियोगे च विधिर्दिव्यः प्रकीर्तिः ॥२५०॥
 संदिग्धे ऽर्थे ऽभियुक्तानां प्रच्छन्नेषु विशेषतः ।
 दैवं पञ्चविधं ज्ञेयमित्याह भगवान्मनुः ॥२५१॥
 धटो ऽभिरुदकं चैव विषं कोशश्च पञ्चमः ।
 उक्तान्येतानि दिव्यानि विशुद्धार्थं महात्मनाम् ॥२५२॥*

before २५२. दूषितानां विशेषाधने ॥ Vulg. ॥२५२॥ ऽभिशस्तानां परी-
 तीव्रो दण्डश्च तस्य हिगुणादिक इति । इति ऋणादाने लेखसाक्षाभाव-
 विधिभेदः ॥२५३॥

प्रकटार्थस्त्रोकः ॥२४७॥
 एते वर्णानुसारेण पुरुषानुसारेण च शपथप्रकारा दर्शिताः ॥२४८॥
 श्वरमस्त्रिज्ञोकदये ऽपि शपथदिव्ययोर्विषयविभागो दर्शितः ॥२४९-२५०॥
 येषां महति संदेहार्थे ऽभियोगो भवति । विशेषतः प्रच्छन्ने ऽर्थे । तेषां
 पञ्चप्रकारं दैवमिति दिव्यं विशेषाधनं ज्ञेयमिति । भगवान्मनुराइति ॥२५१॥
 यदुक्तं पञ्चविधं दैवं तात्येतानि पञ्च दिव्यानि नामतः कीर्तिरागीति ॥२५२॥

संदिग्धे इर्थे उभियुक्तानां विशुद्धार्थं दुरात्मनाम् ।
 प्रोक्तानि नारदेनेह सत्यान्वतविशुद्धये ॥२५३॥*
 वर्षासु वह्निरित्युक्तः शिशिरे तु धटः सूतः ।
 ग्रीष्मे सखिलमित्युक्तं विषं काले तु शीतले ॥२५४॥*
 नार्तानां तोयशुद्धिः स्यान्न विषं पित्तरोगिणाम् ।
 श्वित्यन्धकुनखीनां च नाभिशुद्धिर्विधीयते ॥२५५॥*
 सव्रतानां भृशार्तानां व्याधितानां तपस्त्रिनाम् ।
 स्त्रीणां च न भवेद्विष्यं यदि धर्मस्त्ववेष्यते ॥२५६॥*

क्षार्थं महात्मनाम् । गारदेन पुरा प्रोक्ता सत्यासत्यविभवना ॥ Vulg.
 ॥ २५३ ॥ Vulg. has the following instead of २५४—२५६:
 धटादयो ये सुनिभिः समयाः परिकीर्तिताः । वादिनो उनुमते चैतान्कार-
 येन्नान्यथा वृपः ॥ अन्यथा क्रियमाणेषु प्राप्तः स्याच्चैरक्रियविषम् । वर्षासु
 शृण्यथे वक्त्रिः शिशिरे तु धटः सूतः । ग्रीष्मे तु सखिलं प्रोक्तं विषं काले
 सुशीतले । ब्राह्मणस्य धटो देयः क्षत्रियस्यामित्युच्यते । वैश्ये तु सखिलं देयं
 विषं शूद्रे प्रदापयेत् । न ब्राह्मणे विषं दद्यान्न जौहं क्षत्रियो हरेत् ॥ अमौ
 तोये विषे चैव परीक्षेतार्जितान्नारात् । बाषणद्वातुरांचैव परीक्षेत धटे
 सदा ॥ न शीते जलशुद्धिः स्यान्नोष्णकाले उभिशोधनम् । न प्रावृष्टि विषं

दुरात्मतादिशुद्धार्थं सत्यान्वतपरीक्षया । तान्येतानि पश्चापि दिव्यानि
 गारदमहविष्या प्रोक्तानीति ॥२५३॥

एतानि दिव्यानि एतेष्वेव कालेषु प्रयोक्तव्यानि । न त्वपरेष्विति ॥ २५४ ॥
 एतेषामेतानि दिव्यान्यपर्याख्यपत्वादसामर्थ्याच्च निषिद्धानि ॥२५५॥
 यद्यपि दिव्यशब्देन सर्वदिव्यमुच्यते । तथाप्यचानन्तरोक्तविधिप्रतिषेध
 हति । सव्रता दीक्षिताल्लेषाममिदिव्यमेव निषिद्धम् ॥२५६॥

शिरोवर्ती यदा न स्यात्तदा दिव्यं न दीयते ।
 कारणः सहितं प्रोक्तं न दिव्यं चार्थिनामृणाम् ॥२५७॥
 तत्रज्ञेन विनीतेन धार्मिकेन विजानता ।
 उभयानुमते देयं दिव्यं सर्वं प्रयत्नतः ॥२५८॥
 न शीते तोषभुज्ञिः स्यान्नोषणकाले उभिशेषाधनम् ।
 न प्रावृष्टिं विषं दद्यात्रवाते न तुलां नृणाम् ॥२५९॥*
 विचार्य धर्मनिपुणैः सर्वधर्मविशारदैः ।
 इदं सर्वतुर्कं प्रोक्तं पण्डितैर्धर्टधारणम् ॥२६०॥*

दद्यात्र धटं चातिमारुते ॥ कुष्ठिनां वर्जयेदमिं सलिलं श्रासकासिनाम् ।
 पित्तस्तेष्वतां चैव विषं तु परिवर्जयेत् ॥ One of these verses is
 found in A. as well, but in a different place, at the end
 of the Section on Ordeals. As for the remainder, the
 superior authenticity of the version preserved in A is

यदेतदिव्यं नाम एतदभिशापादिकारणं विना न भवति । अतो उभि-
 शापाभियोगस्य ये दाता शिरउपस्थायी यावद्भूतः । तावदिव्यं न दीयत
 इति ॥ २५७ ॥

अतः कारणात् । एवंविधेन राजा प्रार्थ्वाकेन वा उभयानुमते यदि
 वादिप्रतिवादिनोः प्रब्रह्मसंमते दिव्यं देयं नान्यथेति ॥२५८॥

एतेषां तौयादिदिव्यानामेते काला निरुद्गत्याभिविद्वाः ॥ २५९ ॥
 एतेषामग्न्यमृविषाणां दिव्यानां देशकालयाचादीनां बडविरोधान्वद्वा
 सर्वधर्मविशारदैः पण्डितैरिदमेव सर्वतुर्कालाविरुद्धं धटधारणादिव्यं दृष्ट-
 मिति ॥२६०॥

इस्तदयं तु निखेयमुक्तं मुण्डकयोः सदा ।
 षड्स्तं तु तयोर्द्वयं प्रमाणं परिणाहतः ॥२६१॥*
 चतुर्व्यस्ता धटतुला पादो चापि प्रकीर्तितौ ।
 पादयेरन्तरं इस्तो भवेदधर्धमेव च ॥२६२॥*
 रज्वी धटतुला कार्या खादिरी तैन्दुकापि वा ।
 चतुरस्त्रा चिभिः स्थानैर्धटकर्कटकादिभिः ॥२६३॥*

proved by internal evidence and by its specially close agreement with the verses from Nárađa in the Commentaries and Digests. Of the Section on Ordeals by Balance, Fire, etc., Vulg. has an entirely different version, which however is evidently less complete and authentic than the version preserved in A. In some cases, the copyist's mistakes, which occur in A, have been corrected from the quotations in the

अनेन स्तोकत्रयेण धटन्यासखरूपसुक्तम् । षड्स्ता मुण्डका ॥ भवन्ति ॥
 तेषां भूमिनिवेशक्तेचं पूर्वापरतो इस्तचतुर्षयं दक्षिणोत्तरतः सार्धेष्वस्तं
 तस्मिन्द्वेचे ॥ इयोरप्यन्तयोरस्तोरण्डयम् । तेषां च मुण्डकानां च निखेयं
 नेत्रस्त्वयार्थं इस्तदयसुक्तम् । ततो मथमतस्तोरण्डयोर्षुर्षस्ता धटतुला ।
 अन्तयोर्ज्ञाहमयश्चिक्षयद्याधारभूतमुण्डकहयसहिता मध्ये च अर्धेष्वस्तविभ-
 ग्नितसोर्ज्ञाहम्यश्चित्तसहितशोलिका भवतीति धटप्रमाणनिवेशः ॥ २६१ ॥
 २६२ ॥ २६३ ॥

खादिरं कारयेत्तं च निर्वर्णं शुष्कवर्जितम् ।
 शर्णशपं तदभावे तु शास्त्रं वा कोटरौर्विना ॥२६४॥*
 एवंविधानि काष्ठानि धटार्थं परिकल्पयेत् ।
 सभाराजकुलद्वारे सुरायतनचत्वरे ॥२६५॥*
 निखेयो निश्चलः कार्यो गन्धमाल्यानुसेपनः ।
 दध्यक्षतङ्गविर्गन्धक्तपावनमङ्गलः ॥२६६॥
 रक्षार्थमाङ्गलैर्लोके लोकपालैरधिष्ठितः ।
 सर्वदा स तु देयः स्यात्सर्वलोकस्य पश्यतः ॥२६७॥
 अहोरात्रेषिते स्नाते आर्द्रवाससि मानवे ।
 पूर्वाङ्गे सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्तितम् ॥२६८॥*
 शिरोपस्थायिनि नरे अभियोक्तर्युपस्थिते ।

Digests and Commentaries. सर्वदा समुद्रेयः A. ॥२६७॥ मानवो

धटस्तैतानि दारुणि परं सुखः प्रधानः खदिरः । ततस्तिगदुकः । ०००८८४
 मावे शिंश्पः । तदभावे शास्त्रद्वारा । यतान्यपि शुष्ककोटरवर्जितानि
 कार्याणि ॥२६४॥

एते प्रदेशा धर्मदेवतावतारयोग्या भवन्तीति ॥२६५॥

अयं च यदा प्रथमं निखेयः । तदा अतिश्रोभनदिग्लभव्यामिकार्य-
 द्विजवेदमङ्गलनिर्वेषशब्देन दध्यक्षतङ्गविर्गन्धधूपाक्षतपावनैस्तेति ॥२६६॥

स च यदा शुद्धर्थं कस्यापि देयसदा धर्मरक्षणार्थं लोकपालैराङ्गलैरधिष्ठितः
 सर्वदा सर्वकालं देयः । सर्वलोकस्य पश्यतः । न पुनरेकान्तं इत्यर्थः ॥

२६७॥

यो इसौ अभियोक्ता नरः । तस्मिन्क्षिरोपस्थानस्थिते दिव्यप्रदानं विश्व-

दिव्यप्रदानं विहितमन्यच नृपहिंसनात् ॥२६६॥
 अशिरांस्यपि दिव्यानि राजा भृत्येषु दापयेत् ।
 अभियोगाभियुक्तानामन्येषां तु यथाक्रमम् ॥२७०॥*
 शिवद्वयं समासज्य धटकर्कटयोर्द्वयम् ।
 एकच शिक्ये पुरुषमन्यच तुलयेच्छलाम् ॥२७१॥*
 धारयेदुच्चरे पार्श्वे पुरुषं दक्षिणे शिलाम् ।
 पिटिकां पूरयेत्तस्मिन्दृष्टकालोष्टपांशुभिः ॥२७२॥*
 प्रथमारोपणे ग्राह्यं प्रमाणं निपुणैः सह ।
 तुलाशिलाभ्यां तुल्यं च तोरणं व्यस्तलक्षणम् ॥२७३॥
 सुवर्णकारा वण्णजः कुशलाः कांस्यकारकाः ।
 अवेक्ष्यरन्धटतुलां तुलाधारणकोविदाः ॥२७४॥*

A. ॥२६६॥ वत्र दृष्टिकालोष्टपांशुभिः । A. ॥२७२॥ कद्यां छत्रा धटस्य

तम् । अन्यच नृपहिंसनात् । यदा युनः नृपग्नहे काचिद्दिंसा छत्रा भवति
 तदा शिरोपश्चानं विनापि दिव्यं दातव्यम् ॥२६६॥

राजाभियोगेनाभियुक्तास्वामशिरांस्यपि दिव्यानि दापयेत् । अन्येषां तु
 यथा क्रमो निहितस्तथा दापयेदिति ॥२७०॥

अचानेन स्तोकचतुर्दशेन प्रथमं पुरुषपापाशपिटिकयोर्ज्ञोषनसमानधा-
 रणाधारणार्थं विधिर्द्वयः । तत्र च... पुनरिदमुक्तम् । सुवर्णकारा वण्णजः
 कांस्यकारादयत्तुलाधारणसमानप्रमाणज्ञा उभयश्चिक्ययोः समानत्वमन्वेद्ये-
 रन्निति ॥२७१॥ २७२॥ २७३॥ २७४॥

तुलयित्वा नरं पूर्वं चिह्नं कृत्वा धटस्य च ।*
 कक्षास्थाने यदा तुल्यमवतार्य ततो धटात् ॥२७५॥
 समयैः परिगृह्याथ पुनरारोपयेन्नरम् ।
 निर्वाते वृष्टिरहिते शिरस्यारोप्य पञ्चकम् ॥२७६॥*
 तस्मिन्नेव समारूढे धृत्वा कक्षां द्वित्रो वदेत् ।
 धर्मपर्यायवच्चनैर्धट इत्यभिधीयसे ॥२७७॥
 त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुष्टुतानि च ।
 व्यवहाराभिश्वस्तोऽयं मानवस्तुल्यते त्वया ॥२७८॥*
 देवासुरमनुष्याणां सत्ये त्वमतिरिच्यसे ।
 [त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ॥२७९॥*
 तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विभोचय ।
 यद्यहं पापकर्मास्मि तदा त्वं मामधो नय ॥२८०॥*
 शुद्धं चैव विजानासि तत ऊर्ध्वं गृह्णाण माम् ।]

च । A. ; चिह्नं कृत्वा धटस्य च । Vulg. ॥२७५॥ रहिते लिरवारो-
पितपञ्चकम् A. ॥२७६॥ धटन्यभिधीयते A. ॥२७७॥२७८ b—२८१

एवमनेन प्रथमेन नरं प्रथमं तुलायां पिटिक्या समं समानतुलितसुप-
लक्ष्येत् । यदा कक्षास्थाने सञ्जिलप्रक्षेपसमत्वं प्रसिद्धं भवति । तदा धटा-
त्युरुषमवतार्य ॥२७५॥

ततस्तु पुरुषं गृहीतसमयं सुष्टुतसत्यश्चावणं कृतदेवताङ्गानं शिखारोपित-
यथावृत्तान्काभियोगसत्यावृतविचारपञ्चकं पुनरपि तुलामारोपयेत् । वात-
वृष्ट्युपपातवर्जिते काले ॥२७६॥

तदेनं संशयारुढं धर्मतस्तातुमर्हसि ॥२८१॥*
 इत्यादि कृतश्चावणं लोकपालैः सुरैश्च वै ।
 पुरुषं पुनरारुढं समुच्छृत्य निरीक्षयेत् ॥२८२॥
 तुलितो यदि वर्धेत स शुद्धः स्यान्न संशयः ।
 समा वा हीयमानो वा अविशुद्धो भवेन्नरः ॥२८३॥*
 कक्षाश्चेदे तुलाभङ्गे धटकर्कटयोस्तथा ।
 रज्जुच्छेदे इक्षभङ्गे च मूर्तिं शुद्धिमादिश्चेत् ॥२८४॥*
 अतः परं प्रवक्ष्यामि विधिमग्नेस्तथोत्तमम् ।
 द्वाचिंशदङ्गुलं प्राहुर्मण्डलान्मण्डलान्तरम् ॥२८५॥*
 अष्टभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतदयम् ।
 षट्पञ्चाशत्समधिकं भूमेस्तु परिकल्पना ॥२८६॥*

seems to be an interpolation, from the Smṛiti of Yājñavalkya. इत्यादि सुलोकपालांकानककृतश्चावणं । A. ॥ २८२ ॥
 द्वाचिंशमण्डलान्याङ्गर्मण्डलं A. ॥ २८५ ॥ षट्पञ्चाशतमाखातं A. ॥ २८६ ॥

प्रकटार्थैः । पि स्त्रोकः ।... एवं विमलपुरुषस्योर्व्यमनाह्विशुद्धिरिति
 सिद्धम् ।... अधो गच्छमानस्त्वविशुद्धो भवेन्नरः ॥ २८३ ॥
 अत्र वाचनिका सुद्धिः । इति अष्टादशे धटविधिः ॥ २८४ ॥
 अत्र स्त्रोकदयेन अमिदिव्यविधानमधिकात्य गृहीतदिव्यः पुरुषो यावन्मात्रं
 गच्छति तदुक्तम् । एकं मण्डलकं द्वाचिंशदङ्गुलप्रमाणं भवति । तेन प्रमाणे-
 नाष्टौ मण्डलानि भवन्ति । तेष्वसु मण्डलेष्वपि एकत्राङ्गे अङ्गुलानां शत-
 दयं षट्पञ्चाशत्समधिकं भवति । एतत्कल्पेण भूमिप्रमाणमभिहितम् ॥ २८५ ॥
 २८६ ॥

सप्ताश्वत्यस्य पच्चाणि अभियुक्तस्य हस्तयोः ।
 छत्वा न्यस्येतु पच्चाणि सप्तभिः सूचतन्तुभिः ॥२८७॥*
 जात्यैव लोहकारो यः कुशलश्चाग्निकर्मणि ।
 दृष्टये गच्छान्यत्रापि तेनायोऽग्नौ प्रतापयेत् ॥२८८॥*
 अग्निवर्णमयः पिण्डं सप्तसुलिङ्गं सुरक्षिकम् ।
 पञ्चाशत्पलिकं भूयः छत्वैवं तं शुचिर्दिंजः ॥२८९॥*
 दृष्टीयतापतमं तं ब्रूयात्सत्यपुरस्कृतः ।
 श्रूयतां मानवो धर्मो लोकपालैरधिष्ठितः ॥२९०॥*
 त्वमग्ने सर्वदेवानां पवित्रं परमं मुखम् ।
 त्वमेतत्सर्वभूतानां हिदिस्थो वेत्सि चेष्टितम् ॥२९१॥*
 सत्यान्वन्ते च जिह्वायास्त्वतः समुपजायते ।
 वेदादिभिरिदं प्रोक्तं नान्यथा कर्तुमर्हसि ॥२९२॥*
 अनेनायमिदं प्रोक्तो मिथ्या चेदमथाब्रवीत् ।
 सर्वथा च यथा मिथ्या तथाग्निं धारयाम्यहम् ॥२९३॥*

छत्वा न्यस्यातियचेन A. ॥ २८७ ॥ घटांकु A. ॥ २९० ॥ सत्यान्वन्ते च
 स्पष्टार्थमिदसुक्तम् ॥ २८८ ॥

यो लोहकारः पुरुषः पारं पर्यकुशलो जातः । लोहकर्मणि संततज्ञता-
 भ्यासः । अन्यत्रापि दिव्यदानदृष्टकर्मा । तेनाग्नौ प्रतापयेत् । न पुनरवा-
 न्तरगिरितः कर्मणैष इति ॥ २८८ ॥

अत्र स्तोकदये विधिरयम् । अमुं पिण्डं पञ्चाशत्पलिकमग्निवर्णं वारच्य-
 तापितं सप्तसुलिङ्गं भूयो भूयः सुरक्षिकं छत्वा शुचिर्दिंज एवं ब्रूयात् ॥
 २८८ ॥ २९० ॥

एष धारयते च त्वां सत्येनानेन मानवः ।
 तदस्य सत्यवाक्यस्य शीतो भव हुताशन ॥
 सृष्टावाक्यस्य पापस्य दृष्टे हस्तौ तु शापितः ॥२६४॥*
 अमुमर्थं च पञ्चस्थमभिलिख्य यथार्थतः ।
 आवितस्यैव तन्मूर्धिं तस्य देयं यथाक्रमम् ॥२६५॥*
 स्त्रातश्च मण्डलस्थश्च ततः संगृह्या पावकम् ।
 स्थित्वैकस्मिन्ततो इन्यानि व्रजेत्सप्त शनैः शनैः ॥२६६॥*
 पातयेन्न तमग्राप्य या भूमिः परिकल्पिता ।
 अष्टमं मण्डलं गत्वा ततोऽग्निं विस्तृजेन्नरः ॥२६७॥*
 यस्तु पातयते चासाहग्न्यो वा न विभाव्यते ।
 पुनस्तु धारयेदग्निं स्थितिरेव हृषी कृता ॥२६८॥*

यज्ञासाक्षतः समुपजायते ॥ A. ॥ २६९ ॥ सन्मूर्धिं A. ॥ २६६ ॥ किंयन्तश्च

इति सार्धस्त्रोक्तचतुष्टयेन धर्मसत्यआवणात्तस्य देय इत्युक्तो हस्तयोरेयं
 पिण्डपावकः ॥ २६१ ॥ २६२ ॥ २६३ ॥ २६४ ॥
 यथाक्रमशब्देन प्रथमं पञ्चपट्टकं मूर्धिं दद्यात्पञ्चादयःपिण्डं करयेति
 ॥ २६५ ॥

अत्र भूमिक्रमणामिक्षेपविधिः स्यष्ट एवाभिहितः ॥ २६६ ॥ २६७ ॥
 अत्र चासात्मातितपिण्डे दिव्ये दग्धादग्धसंशयेन न जयो नापराधो न
 प्रराजय इत्यर्थः । अतस्तु नरं पुनर्दिव्यं धारयेन्निःसंशयार्थमिति ॥२६८॥
 अत्र स्त्रोक्तपञ्चके उपि यो विधिरतः ग्निष्ठः स एव ।...इति ऋणादाने
 अग्निविधिभेदः ॥ २६९ ॥ ३०० ॥ ३०१ ॥ ३०२ ॥ ३०३ ॥

मण्डलस्य प्रमाणं तु कुर्यात्तप्यदसमितम् ।
 न मण्डलमतिक्रामेन्नार्थवाक् स्थापयेत्पदम् ॥२६६॥*
 अनेन विधिना कार्यो हुताशः समयः सदा ।
 कृते ग्रीष्मात्सदा युक्तः काञ्जे इन्द्रिय सुशोत्से ॥३००॥
 हस्तक्षनेषु सर्वेषु कुर्यात्काकपदानि च ।
 तान्येव पुनरवेष्टेद्वस्तौ विन्दुविच्चिच्चितौ ॥३०१॥*
 यत्पुनर्न विभाव्येते दग्धावेतौ करौ तदा ।
 ब्रीहीन्प्रगृह्य यत्नेन सप्त वारांस्तु मर्दयेत् ॥३०२॥*
 मर्दितैर्यदि नो दग्धः सभ्यैरेवं विनिश्चितः ।
 मोच्यः स शुद्धः सत्कृत्य दग्धो दण्डो यथाक्रमम् ॥३०३॥*
 अतः परं प्रवक्ष्यामि पानीयविधिमुक्तमम् ।
 हैमन्तकालादन्यच्च शिशिराच्च यथाक्रमम् ॥३०४॥
 नदीषु नातिवेगासु सागरेषु वहेषु च ।
 श्वदेषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ॥३०५॥*
 नातिक्रूरेण धनुषा प्रेषयित्वा शरचैयम् ।
 पानीयमज्जनं कार्यं कियत्तच्च विपश्चितः ॥३०६॥
 क्रूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं सूतम् ।
 मन्दं पञ्चशतं ज्ञेयमेष ज्ञेयो धनुर्विधिः ॥३०७॥*
 विपश्चितैः ॥ A. ॥ ३०६ ॥ ३०७ om. A. This para. has been

...तच्च हैमन्तर्तुमार्गपौष्टौ शिशिर्तुर्मासफाषगुणौ ।...तमासचतुष्टये
 जगदिव्यस्य वर्जनमिति ॥ ३०८ ॥

नाभिमाचे जले स्थाप्यः पुरुषः स्तम्भवद्वाली ।
 तस्योरु ल संप्रगृह्णाय निमज्जेदभिशस्तवान् ॥३०८॥*
 शरप्रस्त्रेपणस्थानाद्युवा जवसमन्वितः ।
 गच्छेत्परमया शक्त्या यच स्यान्मध्यमः शरः ॥३०९॥*
 मध्यमं तु शरं गृह्ण पुरुषो इन्द्रस्तथाविधः ।
 प्रत्यागच्छेत वेगेन यतः स पुरुषो गतः ॥३१०॥*
 आगतश्च शरग्राहो न पश्यति यदा जले ।
 अन्तर्जलं यदा सम्यक् तदा शुद्धिं विनिर्दिशेत् ॥३११॥*
 अन्यथा न विशुद्धः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् ।
 स्थानादान्यच गमनाद्यस्मिन्पूर्वे निवेशितः ॥३१२॥*
 न मज्जनीयं खीबालं धर्मशास्त्रविशारदैः ।
 रोगिणश्चापि दृष्टाश्च पुमांसे ये च दुर्बलाः ॥३१३॥*
 निरुत्साहान्रुजाक्षिणानार्तांश्च न निमज्जयेत् ।
 सद्यो मियन्ते मज्जन्तः खल्पप्राणा हि ते स्मृताः ॥३१४॥*
 साहस्रेनागतानेतान्वैव तोये निमज्जयेत् ।
 न चापि साधयेदग्निं न विषेण विश्रोधयेत् ॥३१५॥*

supplied from Vulg. तस्यौरसं प्रगृह्णाय A. See Viramitrodaya. ॥३०८॥ यवमाचं A. See Viramitrodaya. ॥३१६॥

अत्र घट्भिः स्त्रोक्तैर्जलदिव्यविधिरभिहितः । स्पृष्टलाङ्ग किंचिद्द्याख्यान-
सापेक्षम् ॥३०९॥ ३०८॥ ३०९॥ ३१०॥ ३११॥ ३१२॥

अनेन स्त्रोक्तव्येण खीबालादीनां सैतुको निषेधः छतस्यष्टार्थ एव ।
अतो धर्मदेवताधर्मश्चावग्ना भवति ॥३१३॥ ३१४॥ ३१५॥

सत्यानृतविभागस्य तोयाम्बी स्पष्टकृत्तमौ ।
 अङ्गश्चाग्निरभूद्यस्मात्तस्मान्तोये विशेषतः ॥३१६॥*
 क्रियते धर्मतत्त्वज्ञैर्दूषितानां विशेषाधनम् ।
 तस्मात्सत्येन भगवञ्जलेश चातुमर्हसि ॥३१७॥*
 अतः परं प्रवक्ष्यामि विषस्य विधिमुत्तमम् ।
 यस्मिन्काले यथा प्रोक्तं यादृशं परिकीर्तितम् ॥३१८॥*
 यावन्नाचं समुद्दिष्टं धर्मतत्त्वार्थदर्शिभिः ।
 तुलयित्वा शरत्काले देयमेतद्विमागमे ॥३१९॥*
 नापराल्ले न संधायां न मध्याह्ने तु धर्मवित् ।
 शरद्व्रीष्मवसन्तेषु वर्षासु च विवर्जयेत् ॥३२०॥
 भग्नं च चारितं चैव धूपितं मिश्रितं तथा ।
 कालकूटमलाकुं च विषं यत्नेन वर्जयेत् ॥३२१॥*

अलंबुं A. See Viramitrodaya. ॥ ३२१ ॥ शास्त्रार्द्धं द्वैमषतं शत्रे A.

अनेन स्नोकदयेन जलदेवताधिवासगमुक्तम् ॥ ३१६ ॥ ३१७ ॥
 इति ऋणादाने उद्कादिव्यविधिभेदः ।
 विषदिव्याधिकारमाचार्योऽयं स्नोकः ॥ ३१८ ॥
 अभिशक्तपुरुषस्य सत्यासत्यपरीक्षार्थं यवप्रमाणं विषं देयम् । तत्त्वं
 शरत्काले अश्वयुक्तार्त्तिकमासयेः । तथा हि माघमार्गश्चोर्ध्वयारिति ॥३१९॥
 अत्र पूर्वद्वैतोऽपि शरत्कालः पुनरपवाददर्शनादिवर्जितः । शरद्व-
 यीष्मवर्षाभिधानवसन्तविवर्जनाचैचादिकं कार्त्तिकपर्यन्तं मासाशुकमपि वि-
 षय वर्जितमिति ॥ ३२० ॥
 अत्र चारितमभ्युपितमिश्रितानि छातकारणादर्जितानि । कालकूटा-
 लाविषे च अतिरौद्रजातिवशादर्जिते ॥ ३२१ ॥

शाङ्कं हैमवतं शस्तं वर्णगन्धरसान्वितम् ।
 अभिन्नं तत्प्रदातव्यं सूचविट्श्वद्रयोनिषु ॥३२२॥*
 विषस्य पलषद्वागाद्वागे विंशतिमस्तु यः ।
 तमष्टभागहीनं तु शोध्ये दद्याद् दृतम्भुतम् ॥३२३॥*
 वर्षासु घड् यवा माचा ग्रीष्मे पञ्च यवाः स्मृताः ।
 हेमन्ते सप्त वाष्टौ वा शरद्यस्यापि नेष्यते ॥३२४॥*
 त्वं विषं ब्रह्मणः पुच्चः सत्यधर्मव्यवस्थितः ।
 शोधयैर्न नरं पापात्सत्येनास्यामृतीभव ॥३२५॥*
 छायानिवेशितो रक्ष्यो दिनशेषमभेजनः ।
 विषवेगज्ञमातीतः शुद्धो इसौ मनुरब्रवीत् ॥३२६॥*
 अतः परं प्रवक्ष्यामि कोशस्य विधिमुत्तमम् ।
शास्त्रविद्विर्यथा प्रोक्तं सर्वकालाविरोधियत् ॥३२७॥*

See Viramitrodaya. ॥ ३२२ ॥ पलषद्वागो भागो विंशतिमस्तुथा।

A. See Viramitrodaya. ॥ ३२३ ॥ यानिवेशितो रक्षो A. See

विषदिव्ये शाङ्कं विषमक्तं नान्यत् तत्त्वं ब्राह्मणवर्जन्त्रचियादिवर्णत्रयसु
कार्यमिति ॥ ३२२ ॥

अनया भागपरिकल्पनया भागमात्रो भवति । स विषविषये दृष्टो
यवो न स्मृतयवः । तं च विषं दृतम्भुतं दद्यान्न रक्षमिति ॥ ३२३ ॥

अत्र यवमात्रप्रमाणवजापेक्षया वर्षयोग्यहेमन्तास्तथो इयेते दृतवो
महीता इति ॥ ३२४ ॥

विषदेवतासत्त्वाधिष्ठावणा ॥ ३२५ ॥

इति शृणादाने विषविधिमेदः ॥ ३२६ ॥

कोशविधिदिव्याधिकारः स्तोको इयम् ॥ ३२७ ॥

पूर्वाङ्गे सोपवासस्य स्नातस्यार्द्धपटस्य च ।
 सश्रूकस्याव्यसनिनः केशपानं विधीयते ॥३२८॥*
 यज्ञक्तः सोऽभियुक्तः स्यात्तद्वैवत्यं तु पाययेत् ।
 अभ्यर्च्च देवतां स्नाप्य जलस्य प्रस्तृतिचयम् ॥३२९॥*
 सप्ताहाभ्यन्तरे यस्य द्विसप्ताहेन वाशुभम् ।
 प्रत्यात्मकं तु दृश्येत् सैव तस्य विभावना ॥३३०॥*
 जर्ध्वं यस्य द्विसप्ताहान्महद्यशुभं भवेत् ।
 नाभियोज्यः स केनापि क्षतकालव्यतिक्रमात् ॥३३१॥*
 महापराधे निर्धर्मे क्षतघे क्लोबकुत्सिते ।
 नास्तिकव्रात्यदासेषु कोशपानं विवर्जयेत् ॥३३२॥*
 यथोक्तेन विधानेन पञ्च दिव्यानि धर्मवित् ।

अथ यावेतौ पुरुषौ वर्जितौ तौ द्वावपि सर्वावस्थालादेवताभिः पूर्वपर्दि-
 दृतौ । तेन गिर्देवत्यौ तौ कोशदिव्ये वर्जिताविति । शेषं सुबोधम् ॥३२८॥

अथ पानविधिः ॥३२९॥

चतुर्दशदिवसमधे यस्य राजकदैविकं विंचिदशुभं दृश्यते । तस्याशुद्धस्य
 सैव भावना उपलक्ष्यमित्यर्थः ॥३३०॥

क्षतकालमधे दैवरक्षितत्वादिति ॥३३१॥

महापराधो महापातको । इत्यादयो दासपर्यन्ताः सर्वावस्थगिर्देवत्याः
 कोशयेत्या न भवन्ति ॥३३२॥

...ये पुनः प्रच्छमपापकारिणः पुरुषा अथवा शुद्धमाघारा एव शङ्खा
 मात्रदोषाभिश्चापदुःखिताः । तेषां सत्यासत्यपरीक्षार्थमेतानि दिव्यानि मुनि-

दत्ता राजाभिश्वतानां प्रेत्य चेह च नन्दति ॥३३३॥
 ग्रीष्मे तु सलिलं प्रोक्तं विषं काले सुशीतले ।
 ब्राह्मणस्य धटा देयः क्षचियस्यामिरुच्यते ॥३३४॥*
 वैश्ये तु सलिलं देयं विषं शूद्रे प्रदापयेत् ।
 न ब्राह्मणे विषं दद्यान्न खोहं क्षचियो इरेत् ॥३३५॥*
 कोशान्तानि तुलादीनि गुरुष्वर्येषु दापयेत् ।
 शतार्धं दापयेच्छुद्वावशुद्वो दण्डभाग्मवेत् ॥३३६॥
 तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणचादितम् ।
 चौर्ये तु तण्डुला देया नान्यचेति विनिश्चयः ॥३३७॥*
 तण्डुलान्कारयेच्छुक्ताच्छालेनान्यस्य कस्यचित् ।
 मृग्ये भाजने कृत्वा भास्तरस्याग्रतः शुचिः ॥३३८॥*
 स्तानोदकेन संप्रक्तान्वाचौ तचैव वासयेत् ।
 प्रभातायां रजन्यां तु चिः कृत्वा प्रांमुखाय च ॥३३९॥

Viram. ॥३३६॥ ३३८ aud ३३५ a om. A. This portion has
 been supplied from Vulg. अशुद्वो om. A. ॥३३६॥ पाचे A

भिरवतारितानि ।...प्रेत्य चेह च नन्दति । इहलोके परलोके चार्यसम्बन्धि-
 संपदो भवतीति । इति नारदीयकल्याणभट्टतभाष्ये पञ्चदिव्यविवरणम्
 ॥३३॥

यच्छतार्धमुक्तं तत्परानां प्रायः पञ्चाशत्पञ्चम् । यस्तु पराजये दण्डः स
 तीव्र उक्त एव इति कोशपानविधिः ॥३३॥

इति तण्डुलदिव्याधिकारः स्तोकः ॥३३॥

स्नाताय सोपवासाय दद्यादेवार्चकः स्वयम् ।
 स्य यं कार्यं समुद्दिश्य सत्यासत्यपरीक्षणे ॥३४०॥
 तण्डुलान्मक्षयित्वा तु पच्चे निष्ठीवयेत्ततः ।
 अश्वत्यपच्चाभावे तु भूर्जपच्चे ततः सृतम् ॥३४१॥*
 दृश्यते श्रोणितं यस्य दन्तजालं च सीदति ।
 गाचं च कम्पते यस्य तमशुङ्गं विनिर्दिशेत् ॥३४२॥*
 अतः परं प्रवक्ष्यामि तत्तमाषकलक्षणम् ।
 शुभाशुभपरीक्षार्थं ब्रह्मणाभिहितं स्वयम् ॥३४३॥
 सौवर्णे राजते पात्रे आयसे सृन्मये ऽपि वा ।
 क्षिप्रं दृतमुपादाय तदग्नौ स्थापयेच्छुचिः ॥३४४॥*
 सौवर्णे राजसौ ताम्रोमायसौ वा सुशोभिताम् ।
 सखिलेनासकङ्गौतां निक्षिपेत्तत्र मुद्रिकाम् ॥३४५॥*
 भ्रमत्यतितायामन्तः स नः स्पर्शसुभीषणः ।
 ततस्त्वनेन मन्त्रेण दृतं तदभिमन्त्रयेत् ॥३४६॥*
 परं पवित्रममृतं दृतं त्वं यज्ञकर्मसु ।
 दहाये यद्यद्यं पापेऽहिमशीतं शुचौ भव ॥३४७॥*

See Viram. ॥ ३४१ ॥

इति तण्डुलविधिः प्रकटार्थं एव ॥ ३४२ ॥

प्रदेशन्यक्षता यस्य संसृष्टायां परीक्षणे ।
यदि विस्फोटका न स्युः शुद्धो इसावन्यथा न हि ॥३४८॥*

इति तप्तमाषकविधिः स्पष्ट एव । इति नारदीयमहाभाष्ये कल्याण-
भट्टशोधिते अष्टव्यादानं नाम अवहारपदं प्रथमं पञ्चविंशतिसङ्ग्रहं समा-
प्तम् । अथोपनिधिः षष्ठ्यभेदो भवति ॥३४८ ॥

स्वं द्रव्यं यत्र विश्रम्भान्निक्षिपत्यविशक्तिः ।
 निक्षेपे नाम तत्प्रोक्तं यत्रहारपदं बुधैः ॥ १ ॥ *
 कुलजे वृत्तसंपत्ते धर्मज्ञे सत्यवादिनि ।
 महापक्षे धनिन्यार्थे निक्षेपं निक्षिपेदुधः ॥ २ ॥ *
 ये यथा निक्षिपेद्वस्ते यमर्थं यस्य मानवः ।
 स तथैव ग्रहीतव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥ ३ ॥ *
 न चेहयात् निक्षेपुस्तद् द्रव्यं तु यथाविधि ।
 उपसंगृह्य दायोऽसौ दिव्यादिभिर्वर्यवस्थितः ॥ ४ ॥ *

२-४ om. Vulg. See Manu VIII. 279-284. राज्ञो भवति

खमिति खकीयं द्रव्यं ये निक्षिपति तस्य निक्षेपः संबधते ।...यत्रा-
 विश्वासाच्छाम भवति तत्र साक्षिलिखितयहयविरहितं कोऽपि वराटक-
 मपि न ददाति । यत्र पुनर्विश्वासामिःशङ्कः पुरुषो भवति । तत्र साक्षि-
 लिखितयहयवर्जितमेव सुवर्णसहस्रादिकमपि निक्षिपति ।...॥ १ ॥

एभिः सप्तभिरपि गुणे संपत्ते पुरुषे निक्षेपं निक्षिपेदुधः । स काला-
 नरेभ्यपि विप्रतिपत्तिं न गच्छतीति ॥ २ ॥

यः पुरुषो यस्य इक्ते यमर्थं येन प्रकारेण निक्षिपेत् । तेनैव पुरुषेण
 समैव इस्तात् एवार्थः तेनैव प्रकारेण ग्रहीतव्यः । यथा दायस्तथा ग्रह इति
 वचनात् ॥ ३ ॥

अथ निक्षेपयाद्यु कोभं गच्छति निक्षेपुस्तद् इत्यं न प्रयच्छति तदावेदितो
 राजा उपसंगृह्य दिव्यादिप्रमाणसाधितो दिगुणदण्डाकोटिः छतो
 दायोः ॥ ४ ॥

अन्यद्रव्यव्यवहितं द्रव्यमव्याहृतं च यत् ।
 निक्षिप्यते परयृहे तदौपनिधिकं सृतम् ॥ ५ ॥*
 स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः साक्षिमानितरस्तथा ।
 प्रतिदानं तथैवास्य प्रत्ययः स्याद्विपर्यये ॥ ६ ॥*
 याच्चमानस्तु यो दाचा निक्षेपं न प्रयच्छति ।
 दंशः स राजा दुष्टात्मा नष्टे दाप्यच्च तत्समम् ॥ ७ ॥*
 यं चार्थं साधयेत्तेन निक्षेप्तुरननुशया ।

तस्मै दाप्यच्च तत्समम् ॥ Vulg. ; दण्डः स तु भवेत्तं च द्रव्यं चेद-
 यमावहेत् y, instead of त्, b and च ॥ तं च चेदयमावहेत्

निक्षेपणक्षयमभिहितम् । इदानीमौपनिधिकाक्षयमुच्चते । अन्यद्रव्य-
 व्यवहितमिति मञ्चिष्ठापाटकामधे विंशतिगद्याख्यकर्यश्चिवदा । अथवा यन्नि-
 मुक्तिं यथा वस्त्रमधे मौक्तिकहारः । तदाभ्यन्तरसारद्रव्यं तदवस्थं तस्यापि
 न कथितम् । तथा इत्ते निक्षेपमेवं स्थितं द्रव्यं यन्निक्षिप्यते । तदौप-
 निधिकमित्युच्चते । तदपि यथा स्थितं यन्निमुक्तिमेव प्रदेयम् । यन्निभेदे
 यहीतुर्दोषो भवतीति ॥ ५ ॥

यो निक्षेपः साक्षिप्रत्यक्षो मुक्तः । असाववश्यं साक्षिप्रत्यक्षमेव समर्प-
 योयः । यः पुनरसाक्षिमान्य विनैव साक्षिभिरपर्पत्तीयः । इत्यस्य द्विविधस्य
 निर्गमः । अथ विपर्ययो निक्षेपस्योपनिधेवा शानिर्मित्या भवति । तदानीं
 तदनुसारेण प्रत्यया द्विविधपथादिको भवतीति ॥ ६ ॥

प्रकटार्थं एव स्तोकः । विशेषो इवं याचिते उन्निर्पते । राजदैविकं यही-
 तुर्ने निक्षेप्तुरिति ॥ ७ ॥

यदि याहको निक्षेपक्षयेष तेन कंचित्खार्थं खेच्छया साधयति । निक्षेप-

तत्रापि दंशः स भवेद्याप्यस्तत्त्वापि सोद्यम् ॥८॥*
 ग्रहीतुः सह योऽर्थेन नष्टो नष्टः स दायिनः ।
 दैवराजकृते तद्वच्च चेत्तज्जिह्वाकारितम् ॥९॥*
 स्वयमेव तु यो दद्यामृतस्य प्रत्यनन्तरे ।
 न स राज्ञाभियोक्तव्यो न निष्ठेत्तुम्ब बन्धुभिः ॥१०॥
 अच्छलेनैव चान्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् ।
 विचार्य तस्य वा वृत्तं सामैव परिशोधयेत् ॥११॥
 चौरैहृतं जले मग्नमग्निना दग्धमेव च ।
 न दद्याद्यदि तस्मात्स न संहरति किंचन ॥१२॥

Vulg. ॥८॥ Vulg. inserts the following after ॥८॥ अने-
 कार्यभियुक्तेन सर्वार्थव्यपलापिना । विभावितैकादेशेन देयं यदभियुक्त्यते ॥*

रग्नुच्यथा असंमतेन तदा दद्यः स भवेत् । तं च साधितमर्थं श्वाद्यं
 व्यापाश्चयं दाप्य इति ॥८॥

...जिह्वाकारिते निष्ठितज्ञाने शिरोपस्थानेन सह साधनमर्थस्येति ॥९॥
 निष्ठेपदातुर्मृतस्य यः प्रत्यनन्तरत्तदीयद्वाधिकारी तस्य स्वयमेव गत्वा
 याइकोऽयाच्छित एवाज्ञातो वा साधुत्वाद्वासं समर्पयति । स तेन
 साधनेन तदीयबन्धुभिः श्रेष्ठोपनिधितस्योपरि जल्ययित्वा नाभियोक्तव्यो ज
 राच्छेति ॥१०॥

यदि तस्मात्पुर्निष्ठेपात्किंचिद्गृहीत्वा कोऽपि नियोगः कृतः स प्रत्ययः
 संभव्यते । तदा भाविनि चौरजलाग्नुपद्वे तदद्यादसाविति ॥११॥

...तयोर्व्यवहारे यो मिथ्यावादी दिश्यावस्थो भवति । स राजा चौरव-
 च्छास्यः । इत्यसमं च दण्डं दाप्य इति ॥१२॥

ये निष्ठेषं नार्पयति यश्चानिक्षिष्य याचते ।
 तावुभौ चौरवच्छास्यौ दण्डं दाय्यौ च तत्समम् ॥१३॥*
 एष एव विधिर्द्वेष्टा याचितान्वाहितादिषु ।
 शिखे चोपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च ॥१४॥*
 प्रतिगृह्णाति पोगण्डं यश्च सप्रधनं नरः ।
 तस्याप्येष भवेद्वर्मः षडेते विधयः समाः ॥१५॥*

१०-११ om. Vulg. शिखिष्वूपनिधौ Vulg. ॥१४॥ ये गच्छ Vulg.
 ये दण्डं Jagannātha. निधयः सृताः Vulg. ॥१५॥ अनिदिंदुं च यः

अच ये उयं विधिर्यासेऽपनिधिवहारपदकयोरपि सविज्ञारो उभिहितः । एव एव याचितान्वाहितशिख्योपनिधिविति । अच याचितं कार्यांशं प्रार्थयित्वा यदानीतम् ।...अनु आहितमन्वाहितमिति । शिखे शिखिष्वूपसंस्कारवसुक्तो न्यासो आचक्षते । प्रतिन्यासस्तु कस्यापि इन्ते निक्षिपति ब्रह्म । सोऽपि कार्यकालापेक्षया यदन्यस्य इक्षे निक्षिपति स प्रतिन्यासः ।...॥१४॥

य अनाथं बालं सप्रधनं नाथाबुद्धा प्रतिगृह्णाति यस्यापि पूर्वोक्तसैव विधिर्द्वयाः । षडेते विधयः । षडेते विधयः समा इति । याचितविधिः । अन्वाहितविधिः । शिखिष्वूपगविधिः । न्यासप्रतिन्यासविधिः । पोगण्डविधिर्चेति । षडेते विधयस्तुत्या ब्रह्माः । इति मारदीयकल्याणभाष्ये षष्ठ्यवहारपदभेदसहितसुपविधिर्नाम द्वितीयं व्यवहारपदं समाप्तम् । इदानीं चिमेदं संभूयसमुत्थानमुच्यते ॥१५॥

वणिकप्रभृतयो यच्च कर्म संभूय कुर्वते ।
 तत्संभूयसमुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम् ॥ १ ॥ *
 फलहेतोरुपायेन कर्म संभूय कुर्वताम् ।
 आधारभूतः प्रक्षेपस्तेनोत्तिष्ठेयुरंशतः ॥ २ ॥ *
 समो ऽतिरिक्तो हीनो वा तचांशो यस्य याहशः ।
 श्वयव्ययौ तथा दृश्वस्तच तस्य तथाविधाः ॥ ३ ॥ *
 भाग्निराग्नियोद्भारभारसारान्वेश्वरणम् ।
 कुर्युस्ते ऽव्यभिचारेण समये स्वे व्यवस्थिताः ॥ ४ ॥ *
 प्रमादान्वाशितं दाष्टः प्रतिषिद्धक्षतं च यत् ।
 असंदिष्टश्च यत्कुर्यात्सर्वसंभूयकारिभिः ॥ ५ ॥ *

संभूय एकच मिलित्वा संब्यवहारं प्रति यत्तदुत्थानं नाम व्यवहारपद-
मुच्यते ॥ १ ॥

यद्यशिर्भार्मिलित्वा इमसहस्रं पिण्डे वाणिज्यं प्रारब्धभ् । तचैकेनाधै पञ्च
 शतानि निक्षिप्तानि । अन्येन पञ्चमांशे शतहयम् । अन्यापि शतहयमेव ।
 अपरेण दशमांशे शतमेकम् । एतेषां खांशप्रचेपो जाभव्यययोराधारभूतः
 ॥ २ ॥

तचायव्ययौ खक्षीयस्वकीयांशावतारेण संबध्यते ॥ ३ ॥
 यः प्रथमारम्भे समयः क्षतः । तचायभिचारेण अविलोपनेन भाग्निराग्नि-
 योद्भारभारसारान्वेश्वरणानि खांशानुसारेण कर्तव्यानीति ॥ ४ ॥
 एतैव सर्वैरपि सामदायिकैः समर्पितं प्रमादाद्यो नाशयति । स तद्वा-
 ग्नितं दाष्टः । प्रयिषिद्धे च । असंमतक्षतं च यत्किमपि हानिकारि भवति ।
 तदपि दाष्ट एवेति ॥ ५ ॥

दैवतस्करराजभ्यो व्यसने समुपस्थिते ।
 यस्तत्त्वशक्तया रक्षेत तस्यांशो दशमः स्मृतः ॥६॥*
 एकस्य चेत्याद्यसनं दायादे इस्य तदाप्रयुत् ।
 अन्यो वासति दायादे शक्ताश्वेत्सर्वं एव वा ॥७॥*
 ऋत्विजां व्यसने इष्येवमन्यस्तत्कर्म निस्तरेत् ।
 स्तभेत दक्षिणाभागं स तस्मात्संप्रकल्पितम् ॥८॥*
 ऋत्विग्याज्यमदुष्टं वस्यजेदनपकारिणम् ।
 अदुष्टं वर्त्विजं याज्यो विनेयौ तावुभावपि ॥९॥*

कुर्यात् Vulg. । ५ ॥ यस्तत्त्वशक्तया रक्षेत् A । ६ ॥ सक्ताश्वेत् y । ७ ॥

दैवात्मदीपने दद्धमानं यः कस्त्रिदेक एव रक्षति । तथा तस्कररुद्धात् ।
 सथोन्मार्गीभूतयाह्योद्यतराज्ञः पार्श्वाद्यः स्त्रीयेन प्राणव्यायामेन तस्मा-
 मान्यभाष्टं रक्षति । तस्य दशमांशः क्लेशपते भवति ॥६॥

तेषां संभूयकारिणां मध्ये यद्येकस्य कस्यापि मृत्युः स्यात् । तदा तदी-
 यांश्टं पुच्छादिदायादा अधिकारिक्तस्तदाप्रयु । असति दायादे तेषामेकतमेव
 वा यस्त्रिविहृतुः शक्तः । अथवा यदि शक्तास्तदा तदीयांश्टं सर्वं एव ते
 मङ्गलीयुरिति । इति संभूयसमुत्थाने सामवायिकमेदः प्रथमः ॥७॥

ऋत्विजामपि एकयज्ञे संश्वये प्रचरतां यद्येकस्य कस्यापि व्यसनं भवति ।
 तदा तदीयकर्मधुरमन्यः कस्त्रिविवाहयेत् । दक्षिणाभागमपि तस्मकल्पित-
 निवाहक एव याभेत् ॥८॥

अदुष्टमपि अग्नपकारिणमपि याज्यं यदि ऋत्विक् कर्मारुद्धो इष्येव-
 षोभादिना अवाक्तर एव व्यजति । अथवा एव ऋत्विजं याज्य एव व्यजति ।
 ततः प्राप्तवच्छारयोद्येयारपि तयोर्द्येवाग्नेः एव राज्ञा विनयं गाह्यः ॥९॥

कृत्विक् तु चिविधो हृष्टः पूर्वजुष्टः स्वयं छतः ।
 यहृष्ट्या च यः कुर्याद्विर्ज्यं प्रीतिपूर्वकम् ॥१०॥*
 क्रमागतेष्वेष धर्मो हृतेष्वृत्विक्षुपु च स्वयम् ।
 याहृष्ट्यकेषु याज्यस्य तच्यागे नास्ति किलिबघम् ॥११॥*
 शुल्कस्थानं वणिक् प्राप्तः शुल्कं दद्याद्यथोदितम् ।
 न तद्यतिहरेद्राज्ञो बलिरेष प्रकीर्तिः ॥१२॥*
 शुल्कस्थानं परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी ।
 निष्योक्ता च परिमाणं दाप्यो इष्टगुणमत्ययम् ॥१३॥*

पूर्वजुष्टः Vulg. ॥१०॥ प्राप्य Vulg. तज्जातु हरेत्वज्ञो Vulg. ॥१२॥ मिथ्यावादी च संख्याने Vulg. शुगुणमत्ययः y. ॥१३॥ १४-१५ om. Vulg.

एतच चिविधत्वमेतदथ दर्शितं यत् ॥१०॥
 ये कृत्विजः पूर्वसेविताः क्रमागताः । तथा ये स्वयं छता भवन्ति । तेषां
 त्यागे इयं युक्तपरित्यागविनयविचारो हृष्टः । यस्तु न पूर्वहृष्टो न च स्वयं
 छतः । यहृष्ट्यागतः प्रीतिपूर्वक्रमार्विर्ज्यं करोति । तस्य सत्कुर्वत अन्यः
 कस्तिद्युग्मातिरिक्तः खेहातिरिक्तो वा समागतो भवति । तदा तं यहृष्ट्या
 गतं परित्यजतत्तं खेहातिरिक्तं तदीयकर्माधिकारयतो दक्षिणाभागं च
 सस्य प्रयच्छतो याज्यस्य छद्मावकाशो गारुदीति ।...अथ शौखिको भेदो
 भवतीति ॥११॥

यच्छुल्कं नाम एष राज्ञो बलिः प्रवर्तनभागः । तं अतिप्रम्य । वणिम
 अतिहरेत् ॥१२॥

अत्राशुगुणस्य शुल्कस्य विनयस्य स्थानत्रयसुहितम् । एकं शुल्कस्थानं
 परिहर्त्यादत्तशुल्कस्थैव वक्षिष्यो गच्छतः । द्वितीयमदत्तशुल्कभागस्य अकाले

सदा श्रोतुं चियवर्ज्याणि शुखान्याहुः प्रजानता ।
 युर्हेपयोगि यज्ञैषां न तु वाणिज्यकर्मणि ॥१४॥
 प्रतिग्रहेष्वां द्विजातीनां धनं रङ्गोपजीविनाम् ।
 स्वन्यवाज्ञां च यद् द्रव्यं न तद्युक्तं प्रदापयेत् ॥१५॥
 कश्चिच्चेत्संचरन्देशान्प्रेयादाभ्यागते वणिक् ।
 राजास्य भाण्डं रक्षेत यावद्यायाददर्शनम् ॥१६॥*
 दायादे इस्ति बन्धुभ्यो ज्ञातिभ्यो वा समर्पयेत् ।
 तदभावे सुगुप्तं तद्वारयेहशतीः समाः ॥१७॥*
 अस्वामिकमदापादं दशवर्षस्थितं ततः ।
 राजा तदात्मसात्कुयादेवं धर्मो च हीयते ॥१८॥*

कथविक्रये कुर्वतः । द्वतीयं भाष्टपरिमाणं मिथ्या जगस्य कथयतः । एतेष्व-
 पराधेषु परितो वणिक् शुखाणुग्रहमत्वयं दण्डं दद्य दिति ॥१६॥

अत्र श्रोतुं चियशब्देन ब्राह्मणः परिमितीतः ब्राह्मणस्य यत्किमपि स्तहेप-
 योगि त्रयं भवति तद्वार्जनं राज्ञां शुखम् । अथ सो इपि वाणिज्यं कुर्वन्ति-
 नयत्वानयति वा ततः शुखं ददाति ॥१७॥

ब्राह्मणस्य प्रभूतमपि यत् प्रतियहधनं । तथा रङ्गोपजीविनामपि नटगा-
 वतादीनाम् । तथा च सर्वजनसामान्यमपि स्वन्यवाज्ञां यत्किमपि वाहना-
 रूपमेतत्तिविधमपि त्रयं राजा शुखं न दापयेत् ॥१८॥

इति संभूयसमुत्थाने श्रौतिकमेदस्तुतीयः । समाहं चैतत्पंभूयसमुत्थानं
 द्वतीयं अवहारपदम् । हदानीं चतुर्भेदं दत्तस्यादानं नाभं चतुर्थं अवहारपदं
 भविष्यति ॥१९॥२०॥२१॥

दस्ता द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति ।
 दत्ताप्रदानिकं नाम तद्विवादपदं सृतम् ॥ १ ॥ *
 अदेयमव दैयं च दत्तं चादत्तमेव च ।
 व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः ॥ २ ॥ *
 तत्रेहाष्टावदेयानि दैयमेकविधं सृतम् ।
 दत्तं सप्तविधं ज्ञेयमदत्तं षोडशात्मकम् ॥ ३ ॥ *
 अन्वाहितं याचित्कमाधिः साधारणं च यत् ।
 निष्ठेषः पुच्छारं च सर्वस्वं चान्वये सति ॥ ४ ॥ *
 आपत्त्वपि हि कष्टासु वर्तमानेन देहिना ।
 अदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥ ५ ॥ *
 कुटुम्बभरणाद् द्रव्यं यत्किंचिदतिरिच्छते ।
 तदेयमपहत्यान्यत्कुटुम्बी देषमामुयात् ॥ ६ ॥ *

सुबोधाधिकारः शोकोऽयम् ॥ १ ॥
 दैयं ज्ञेयं दानविषये अदेयं च दत्तं ज्ञेयं वीष्टमदत्तं चेत्यं दानमार्ग-
 श्चतुर्विधोऽपि व्यवहारे विज्ञेयः ॥ २ ॥
 तच्चाष्टप्रकारमदेयम् । दैयमेकप्रकारमेव । सप्तप्रकारं दत्तम् । अदत्तं
 षोडशप्रकारम् । एतानि प्रति पदमुच्यन्ते ॥ ३ ॥

अत्र परस्य सामान्यकार्यकरणमात्रं किंचिदत्तु समर्थं अतिसविशेष-
 कार्यकरणात्मवस्तु ततः समावीयते । अनु पञ्चात् । अन्वाहितमेतदादौ
 ज्ञात्वा । अन्यतु बोधं सर्वम् । एतान्यष्टावदेयानि दत्तान्यपि चरन्ति ॥ ४ ॥

कुटुम्बे कुटुम्बिनावशमेव भरवीर्यं तस्माद् अयाद्यकिंचिदतिरिच्छते, तदेव

कुटुम्बं

व्याप्तिः

यस्य चैवार्षिकं वित्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ।
 अधिकं वापि विद्येत् स सोमं पातुमर्हति ॥ ७ ॥
 पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या ज्वेहात्प्रत्युपकारतः ।
 स्त्रीभन्त्यनुग्रहार्थं च दत्तं सप्तविधं स्मृतम् ॥ ८ ॥^{*}
 अदत्तं तु भयक्रोधदेष्वशोकरूपगन्वितैः ।
 तथोत्कोच्चपरिहासव्यत्यासच्छलयोगतः ॥ ९ ॥^{*}
 वालमूढास्त्वन्वात्मतोऽमत्तापवर्जितम् ।
 कर्ता ममायं कर्मेति प्रतिलाभेष्यथा च यत् ॥ १० ॥^{*}

तद्विहित्यान्वन्यथ न्यायं समाप्तयात् ॥ Vulg.; तद्विहित्यान्वन्यथ न्यायं समाप्तयात् ॥ A. See Viramitr. ॥ ६ ॥ ७ om. Vulg. See Manu XI. 7. स्त्रीशुल्काः Vulg. ॥ ८ ॥ ९ क्रोधशोकावेगः

दातव्यम् । रकविधमेव इदम् । यत्पुनर्दीर्घमानं कुटुम्बपीडाकारि तदन्त्वा द्विषमाप्तयात् पुण्यमिति ॥ ६ ॥

एतम् कुटुम्बभरणवित्तप्रमाणासुक्तम् । यस्याधिकमत्ति स सोमपानं यज्ञत्वं खर्चं कर्तुमर्हति विष्णु इति ॥ ७ ॥

एतेषु सप्तस्त्रियविद्वस्त्रानेषु यद्यत्तं तत्रैव इत्तमित्युच्यते । शेषं पुनः स्त्रोडशब्दिधमदत्तं विज्ञेयम् । तदुच्चाते ॥ ८ ॥

दुष्टेन साधुरदद्यां प्राप्तो ऽभिहितः । इमाणां शतं ददासि ततो जीवसि कान्त्या विष्णु । सौ ऽपि भयाङ्गदत्ति । दास्यामीवेतद्वयप्रतिशुतमदत्तमिति विज्ञेयम् । एतदेकम् । तथा ददृशो दूरदेशागतः सद्वैव पथा ज्ञासने प्रतिपादिते क्रोधाङ्ग यद्दीपरि इदेष्व च समुत्पन्ने वदति । त्रास्य अमर्दीयस्तद्विज्ञिदासनशयनीयादिकां च प्राप्तसि तत्सुवैः मया तव इत्तम् ।

अपाचे पाचमित्युक्ते कार्ये वा धर्मसंहिते ।
यहत्तं स्यादविज्ञानाददत्तं तदपि स्मृतम् ॥ ११ ॥*

Vulg. ॥ ६ ॥ ममेदं Vulg. ॥ १० ॥ स्यादविज्ञानाद् Vulg. ॥ ११ ॥

इत्युक्ते उपि क्रोधदेषदत्तमदत्तमिति विज्ञेयम् । एतद्वितीयम् । तथा अत्यन्तेष्टमरणाच्छोकार्त्ते वदति । अहं वनं यास्याम्यद्यैव खगह तु मया ब्राज्ञेभ्यो दत्तमिति । एव वृत्तीयं ज्ञेयम् । तथा रजान्वितः संनिपातते वदति । ब्राह्मण मया तव सुवर्णश्चतं दत्तम् । एतद्विज्ञितदत्तमदत्तं चतुर्धर्मम् । तथा अवहारको यः सध्यं वदति । यदि मम जयं ददासि ततो उहं पश्चातं दास्यामीवेतदुक्तो च प्रतिश्रुतं दत्तमप्यदत्तं पश्चमम् । तथा हास्येन यहत्तं तत्परिहासदत्तमिति अदत्तं षष्ठम् । तथा यस्य कामुकस्य चूतमञ्जरी नाम वेशा प्राणप्रियतरा... चिंश्चिद्वौजनस्थितठक्कूरस्य समर्पिता । तं च विरहामिदीपं कस्तिदागत्य वदति । यद्यहं तव चूतमञ्जरीं दर्शयामि ततः किं ममाञ्जुषीयकं ददासि । स च वदति । अवश्यं प्रयच्छामि । अयं च तव प्रतिभूः । इति प्रश्ना ग्रकटीष्टाव्य चूतवृक्षासत्का मञ्जरी दर्शिता । इति अत्यासच्छयेऽगतो दत्तमदत्तं सप्तमम् । अत्यासः अपदेशः । तत्प्रहितं क्षेत्रं अत्यासच्छलमिति । तथा बालेन दत्तमदत्तम् । तथा मूढेन दत्तं नवमम् । तथा अस्तत्त्वेण दत्तं दशममदत्तम् । तथा देशको नदीपूरणीयमान आर्तो यददति । यो मां वियमाणं रक्षयति तस्याहं सुवर्णश्चतं दास्यामीति प्रतिश्रुते उपि तेनार्तेन दत्तमदत्तमेकादशम् । सुरामत्तेनापवर्जितं दत्तं परिव्यक्तमदत्तं द्वादशम् । उन्मत्तेन सयहेष्य अपवर्जितं दत्तमदत्तं चयोदशम् । तथा कर्ता ममायं कर्मेति किंचिदनागतमेव समर्पितम् । एतदपि प्रतिजाभेष्यता दत्तं अतुर्दशम् । तथा शूद्रस्य यज्ञोपवीतं द्वाजानाद् ब्राह्मणवृद्धा दानं दत्तमेतदपाचमित्युक्ते दत्तमदत्तं पश्चदशम् । तथा देवार्चकसुवर्णमुखकोशदेशोपशेषोभार्थं द्रव्यं यहत्तम् । यावता द्यूतवेश्या-

गृह्णात्यदत्तं यो लोभाद्यस्तादेयं प्रयच्छति ।
अदेयदायको दंस्यस्तथादत्तप्रतीच्छकः ॥ १२ ॥*

१६ यद्यर्थं य तदिनाश्चितुसुयतः । र्द्वये कार्ये वा धर्मसंहिते दत्तमदत्तं घोड-
शम् ॥ ११० ॥ १११ ॥

अन्तेवभेतत्वोऽश्चप्रकारमपि दत्तमदत्तमुक्तम् । तद्यो लोभात्यतिष्ठानि ।
यस्तात्प्रकारमप्यदेयं प्रच्छयति । एतौ द्वावपि अदेयदायको अदत्तप्रतीच्छको
राजा इष्टगाविति । इति गारदैयसंहितायाः कल्याणविवरणे दत्ताप्रदा-
निकं नाम अवहारपदं चतुर्थं चतुर्भेदम् । इदानीं शुभूषाभ्युपगमो नवभेद
उच्यते ॥ १२ ॥

अभ्युपेत्य च शुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते ।
 अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते ॥ १ ॥*
 शुश्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे द्वष्टा मनीषिभिः ।
 चतुर्विधः कर्मकरस्तेषां दासास्त्रिपञ्चकाः ॥ २ ॥*
 शिष्यान्तेवासिभृतकाश्चतुर्थस्त्रिविधिकर्मकृत् ।
 एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु यद्वजादयः ॥ ३ ॥*
 सामान्यमस्वतन्त्रत्वमेषामाहुर्मनीषिणः ।
 जातिकर्मकृतश्चोक्तो विशेषो वृत्तिरेव च ॥ ४ ॥*
 कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च ।
 अशुभं दासकर्माकृतं शुभं कर्मकृतां स्मृतम् ॥ ५ ॥*

शिष्यकृतं स्मृतम् ॥ Vulg. ॥ ५ ॥ अथोन्नति । A. ॥ ७ ॥ अधःपाल्यनहं-

अत्राशुश्रूषाभ्युपेत्य यवद्वारपदस्य नाम लक्ष्यामात्रमिदमुद्दिष्टमधिकार-
 स्तोके उस्मिन्निति ॥ १ ॥

अत्र शुश्रूषकः पञ्चप्रकारो द्वष्टः । चतुःप्रकारः कर्मकरः । पञ्चदशप्रकारो
 दास इति ॥ २ ॥

अत्र शिष्यान्तेवासी च भृतकस्त्रिकर्मकृतै चत्वारो उपि कर्मकरा
 उक्ताः । ये पुनः पञ्चदश दासास्त्राग्न्तहदासीजातमये क्षत्वाग्यतः सविक्षरं
 वक्ष्यति ॥ ३ ॥

येषां च शुश्रूषककर्मकरदासानां सर्वेषामपि अस्वतन्त्रत्वं सामान्यं यस्तु
 विशेषः स जातिवशादेवां वृत्तिस्त्र कर्मानुसारिणी । इति शुश्रूषकभेदः ॥ ४ ॥

कर्म शुभाशुभतया द्विविधं द्वष्टा तत्र शुभं कर्मकराणामशुभं दासाना-
 मिति ॥ ५ ॥

गृहदारागुच्छिस्थानरथ्यावस्तुरशोधनम् ।
 गुद्याङ्गस्पर्शनेऽच्छिष्ठविएमूषग्रहणोऽग्ननम् ॥ ६ ॥
 इष्टतः स्वामिनश्चाङ्गैरपस्थानमयोऽन्ततः ।
 अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम् ॥ ७ ॥
 आ विद्याग्रहणाच्छिष्ठः शुश्रूषेत्यथतो गुरुम् ।
 तद्वृत्तिर्गुरुदारेषु गुरुपुचे तथैव च ॥ ८ ॥
 ब्रह्मचारी चरेङ्गैक्षमधःशाय्यनलंकृतः ।
 जघन्यशायी सर्वेषां पूर्वोत्थायी गुरोर्गृहे ॥ ९ ॥
 नासंदिष्टः प्रतिष्ठेत तिष्ठेद्वा गुरुणा क्वचित् ।
 संदिष्टः प्रतिकुर्वीत शक्तश्चेदविचारयन् ॥ १० ॥
 यथाकालमधीयीत यावत्त्र विमना गुरुः ।
 आसीनेऽधो गुरोः पाञ्चेष्व फलके वा समाहितः ॥ ११ ॥

छतः । C; अधःशाय्यनहं छतः । B. B. C. L. y. ॥ ६ ॥ नासंदिष्टः
 B. B. C. A. कर्म कुर्वीत Vulg. ॥ १० ॥ आसीनाधो गुरोः कूर्चे

निगदव्याख्यातौ स्नोकौ । अशुभकर्मभेदः ॥ ६ ॥ ७ ॥
 यावदिद्याग्रहसमाप्तिस्थावच्छिष्ठो गुरुं शुश्रूषयेत् । गुरुपत्रों गुरुपुचं
 च तद्वदेवेति ॥ ८ ॥
 जघन्यशायी पञ्चाच्छायी । शेषं प्रसिद्धम् ॥ ९ ॥
 अनादिष्टो न गच्छेन्न तिष्ठेत् । यच्चादिष्टक्षदविचारयन् । यदि शक्तः ।
 नेऽचेत्स्वरूपं निवेदयेत् ॥ १० ॥
 स्पष्टार्थोऽध्ययनविधिः ॥ ११ ॥

सोतोवहेव सर्वच विद्या निम्नानुसारिणी ।
 निम्नवर्ती भवेत्तस्मान्तदर्थी सर्वदा गुरोः ॥ १२ ॥
 अनुशास्यश्च गुरुणा न चेदनुविधीयते ।
 अविधिनाथवा बङ्गा रज्ज्वा वेणुदसेन वा ॥ १३ ॥* ॥
 भृशं न ताडयेदेन नोन्नमाङ्गे न वक्षसि ।
 अनुशास्याथ विश्वास्यः शास्यो राज्ञान्यथा गुरुः ॥ १४ ॥
 समावृत्तश्च गुरवे प्रदाय गुरुदक्षिणाम् ।
 प्रतीयात्खगृहानेषा शिष्यवृत्तिरुदाहृता ॥ १५ ॥*

Vulg. कल्पके A. ॥ ११ ॥ १२ om. Vulg. अध्ययनार्थं शास्यः (शास्त्रं y)
 स्यात्रज्ज्वा Vulg. ॥ १३ ॥ अनुशास्य च विश्वास्य Vulg. ॥ १४ ॥ बला A.
 ॥ १५ ॥ इह य आचार्यं परिवर्जेत् Vulg. ॥ १५ ॥ In the gloss on १८,

सोतोवहा नदी यथा सा निम्नानुसारिणी तथा विद्यापि । तस्माद्यो
 विद्यार्थी तेन सर्वदा प्रशातेन भवितव्यमिति ॥ १२ ॥

यदि गुरोरादेशकारी न भवति । ततो गुरुणानुशास्यः तिरस्तरज्ञीयः ।
 बङ्गा रज्ज्वा वंशावयवेन शासनीयः । अविधिनेति निष्ठुरमित्यर्थः ॥ १३ ॥

कुपितेनापि गुरुणा न भृशं ताष्ठो शिष्यः । नोन्नमाङ्गे ताष्ठो न वक्षसि ।
 ताडितो उप्यनन्तरमुच्चासनीयः । यदा पुमरतिक्रोधादधिकं ताडनं गुरुः
 करोति । तदा स गुरुः शिष्येण विदितो राज्ञा शास्यो दण्डीय
 इत्यर्थः ॥ १४ ॥

यदा च शिष्यः समावृत्तो भवति समाप्तविद्यः । तदा गुरवे दक्षिणां
 दत्त्वा गृहं प्रतीयादिति ॥ १५ ॥

स्वशिल्पमिष्ठन्नाहतुं बान्धवानामनुज्ञया ।
 आचार्यस्य वसेदन्ते कालं क्षत्वा सुनिश्चितम् ॥१६॥*
 आचार्यः शिष्येदेनं स्वयृहे दत्तभोजनम् ।
 न चान्यत्कारयेत्कर्म पुच्छवशैनमाचरेत् ॥१७॥*
 शिष्ययन्तमदुष्टं य आचार्यं संपरित्यजेत् ।
 बलाद्वासयितव्यः स्याद्धधबन्धौ च सोऽहंति ॥१८॥*
 शिष्यितोऽपि क्षत्वं कालमन्तेवासी समाप्तयात् ।
 तत्र कर्म च यत्कुर्यादाचार्यस्यैव तत्परत्वम् ॥१९॥*
 गृहीतशिल्पः समये क्षत्वाचार्यप्रदक्षिणाम् ।
 शक्तितश्चानुमान्यैनमन्तेवासी निवर्तते ॥२०॥*

A. inserts a number of spurious verses treating of persons unfit to be instructed. गृहीतशिल्पसमये...शिक्षि-

यस्य शिल्पादिविज्ञानविद्यार्थी भवति स कालं निश्चितमवधिं क्षत्वा...
गुरुष्टहे वसेदिति ॥१६॥

आचार्यस्य तेन अन्तेवासिना तदेव शिल्पकर्म कारयेन्नान्यत्कृष्टे दत्त-
भोजनं शिक्षयेत् । पुच्छवश्येन कर्मकरवत् ॥१७॥

यस्तु शिष्यो महापातकाद्यदुष्टं गुरुं शिक्षयन्तं परित्यजेदसौ तेन गुरुणा
बलाद्वासयितव्यः । वधबन्धौ च सोऽहंति ॥१८॥

...गुरोरेव फलं न शिष्यस्य किंचित् ॥१९॥

शिक्षितस्य शिष्यः संपूरितशिल्पकालसमयस्तं गुरुमनुज्ञां वाच्य प्रदक्षिणी-
क्षत्वं च गुरुष्टहान्तिवर्तते स्वयृहं प्रेयादिति ॥२०॥

वेतनं वा यदि कृतं ज्ञात्वा शिष्यस्य कौशलम् ।
अन्तेवासी समादद्यात् चान्यस्य गृहे वसेत् ॥२१॥

भूतकस्त्रिविधो ज्ञेय उत्तमो मध्यमो उधमः ।
शक्तिभक्त्यनुरूपा स्यादेषां कर्माश्रया भूतिः ॥२२॥*
उत्तमस्त्वायुधीयो ऽत्र मध्यमस्तु कषीबलः ।
अधमो भारवाहः स्यादित्येष चिविधो भृतः ॥२३॥*

तत्त्वानुमत्यैनम् । A. ॥२०॥ २१ om. Vulg. स्यादेषा B. b. β. L;

अथ शिष्यस्य विज्ञानकौशलं दृष्टा गुणाणा तस्य किंचिद्देतनं जल्पितं
भवति । ततः शिष्यस्तदादद्यात् । न चान्यगृहे वसेदिति । इत्यन्तेवासि-
त्वस्तम् । इति नारदीयधर्मशास्त्रे कल्याणभट्टकृतभाष्ये अन्तेवासिप्रकारं
समाप्तम् ॥२१॥

भक्तिरूपचारः । कर्माश्रया कर्मनिवन्धना । इति रत्नाकरः । तथा च
यस्य भृत्याकृतं यादृशं वेतनं तदनुरूपेष्व कर्मणो गिर्वन्धनुसारेष्व । इति
यावद्भूतिर्दात्यात् । यथा कोऽपि खपराक्षमेष्व शतं परसेना वारयति ।
कोऽपि एकां परसेना वारयति । तत्र सयोः ग्रन्थयनुरूपा भूतिः । उपचारः
कर्मगतविशेषः । स च खयमेवोक्तः । उत्तमस्त्वायुधीयो ऽत्र । इति यदा
चायुधीयानामपि प्रधानाप्रधानकर्मविवेचनया इति यथायेषाधी पञ्चाशो-
धीत्वादि । एवं गृहप्रच्छादनकर्त्रं दृष्टादिसमवधानकर्त्रं च इत्यादि ।
एषां कर्मानुरूपेष्व भूतिरानम् । Jagannātha's Vivādabhan-
gārṇava, III. 1, 23 ॥२२॥ २३॥

अर्थेष्वपिक्तता यः स्यात्कुटुम्बस्य तथोपरि ।
 सोऽपि कर्मकरो ज्ञेयः स च कौटुम्बिकः स्मृतः ॥२४॥*
 शुभकर्मकरास्त्वेते चत्वारः समुदाहृताः ।
 जघन्यकर्मभाजस्तु शेषा दासास्त्रिपञ्चकाः ॥२५॥*

खादेषां C. y. and Vivâdachintâmaṇi, etc. कर्मश्रिता b. β. y.
 ॥२२॥ वडवाभृतः B. β; च उदाहृतः C. y. ॥२८॥ यो वैषां Vulg.

अर्थेषु कार्येषु अनयोदयोऽप्यधिकर्मकरकौटुम्बिकसंबंधं अवहारय ।
 इति रत्नाकरः । तथा च राजादेः प्रजापालनादिरूपेषु तत्त्वरूपश्चादिकार्येषु युद्धोपयुक्तसेनारक्षाप्रतिपालनादिरूपेषु वा इतरेषामपि भूमिगतस्यानयनादिकीतदत्यसंयहादिष्वपि अधिकृत इत्यर्थः । एवं वादे नियुक्तोऽपि बोधः । कुटुम्बस्योपरि । अधिकृतस्तु सुगम इति तेन नोक्तः ।
 कुटुम्बभक्षवसनसमवधानादिषु योऽधिकृतः । सोऽपि कर्मकरो ज्ञेयः ॥
 Jagannâtha, III. 1,25 ॥२४॥

चत्वारः शिष्यान्तेवासिभ्वाधिकर्मकृतः । कर्मकृतः शिष्यादिचतुर्दश्यस्येति रत्नाकरः । तथा च शिष्यादिना गृहशोधनादिकं न कारयितव्यमितिभावः । अनतोऽपि गृहशोधनादिकं न कुर्यादिति शब्दतो उवगम्यते ॥ Jagannâtha, III. 1,26. ॥२५॥

गृहे दास्यां जातो गृहजातः । क्रीतो मूल्येन । जन्मः प्रतिग्रहादिना ।
 दायादुपागतः पित्रादिदासः । क्रमेण पुच्छादिप्राप्तः । अनाकाष्मभृतः आसन्धक् कालः सुभिक्षकालः । तद्विपरीतो उग्राकालः दुर्भिक्षकालः तदानीभृतः अन्नं दच्चा यो रक्षितप्राणः । आहितः स्वामिनाधानयहार्यं धनिके आधीकृतः खदासः तद्विवावधि धनिकस्य दासः । मोक्षितो महतस्त्वर्णात् महतो धनात् धनिकसकाशे मोक्षितो दासत्वमभ्युपगतः । युद्धप्राप्तः समरे प्राणसंश्ये आसन्नः दास्यस्त्रीकारेण रक्षितप्राणः विजेत्रा प्राप्तः ।

गृहे जातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः ।
 अनाकालमृतो लोके आहितः स्वामिना च यः ॥२६॥*
 मोक्षितो महतश्चर्णात्राप्तो युद्धान्पणे जितः ।
 तवाहिमित्युपगतः प्रवज्यावसितः कृतः ॥२७॥*
 भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहतः ।
 विक्रीता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥२८॥*
 तच पूर्वश्चतुर्वर्गो दासत्वान् विमुच्यते ।
 प्रसादाङ्गनिनोऽन्यच दास्यमेषां क्रमागतम् ॥२९॥*
 यश्चैषां स्वामिनं कश्चिन्मोक्षयेत्प्राणसंशयात् ।
 दासत्वात्स विमुच्येत पुच्चभागं लभेत च ॥३०॥*
 अनाकालमृतो दास्यान्मुच्यते गोयुगं ददत् ।
 संभक्षितं यद्दुर्भिक्षे न तच्छुद्ध्येत कर्मणा ॥३१॥*

See Mitâksharâ, etc. ॥ ३० ॥ संभक्षितं तु यद्द्वैक्षं B. B. C. y.

पणे जितः यद्यस्मिन्विवादे पराजितो भवामि तदा तव दासो भवामीति
 प्रतिज्ञावशात्पराजितः । तवाहिमित्युपगतः तवाह दास इति कृताभ्युपगमः
 धनादिकोभात् । प्रवज्याच्युतः । कृतः कृतकालः । एतावन्तं तवाह दास इति
 कृतसमयः । इति यावत् । विक्रीता चात्मन इति । यस्त्वात्मानं विक्रीणीते ।
 इति पञ्चदशप्रकारा दासा नारदेनोक्ताः । इति विज्ञानेश्वरच्छदेश्वर-
 वाचस्पतिभवदेवानुसारेण आख्यातम् ॥ Jagannâtha, III. 1, 29.
 ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

आहितोऽपि धनं दत्त्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत् ।
 अथेष्यगमयेदेनं स विक्रीतादनन्तरः ॥३२॥*
 करणं तु सेदयं दत्त्वा करणी दास्यात्ममुच्यते ।
 कृतकालव्यपगमात्कृतकोऽपि विमुच्यते ॥३३॥*
 तवाइमित्युपगतो धजप्राप्तः पणार्जितः ।
 प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्यते तुल्यकर्मणा ॥३४॥*
 राज्ञामेव तु दासः स्यात्प्रवर्ज्यावसितो नरः ।
 न तस्य विप्रमोक्षोऽस्ति न विशुद्धिः कथंचन ॥*॥३५॥
 भक्तस्योपेक्षणात्सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते ।
 नियहाइडवानां तु मुच्यते वडवाहृतः ॥३६॥*

See *Mitâksharâ*, etc. ॥३१॥ यदेष्यगमयेदेन b. L. C. y. See *Vivâdachintâmani*, etc. ॥३२॥ पणार्जितः b. C. ॥३४॥ वडवाहृतः

स्वामी यस्य दासः स पिता वा स्वयमेव वा यद्येनं दासमुद्धरते तदा
 आहितोऽपि दासो मुच्यते इत्यर्थः । अत्र अथेष्यादि यस्मिन्माहितो
 दासत्वमेव यदि याहयेत्तदा क्रीतादनन्तरः क्रीतादविशिष्टो भवतीति
 रत्नाकरः । धनरूपमृद्येन स्वामिना विक्रीतत्वाक्षीत एव भवतीति ।
 आत्मविक्रीता च तत्त्वतः क्रीत एवेति तत्त्वं अनयोः स्वामिप्रसादतद्वाणा-
 रक्षाभ्यां विना न दास्यमोक्षं इति भावः ॥ *Jagannâtha*, III. 1, 45.

॥३७॥

भक्तार्थं यः कर्मकरः सोऽपि तत्त्वागामुच्यते इत्यर्थः । इति मिश्राः ।
 ...नियहात् आच्छेदात् वडवा दासी इति रत्नाकरः । दासेन सह
 संभोगनिरोधादित्वर्थः । इति मिताक्षरा । वडवा दासी तस्या नियह-

विक्रीणीते य आत्मानं स्वतन्त्रः सन्नराधमः ।
 स जघन्यतरस्तेषां नैव दास्यात्प्रमुच्यते ॥३७॥*
 चौरापहृतविक्रीता ये च दासीक्षता बलात् ।
 राज्ञा भोक्षयितव्यास्ते दासत्वं तेषु नेष्यते ॥३८॥*
 वर्णानां प्रातिलोम्येन दासत्वं न विधीयते ।
 स्वधर्मत्यागिनोऽन्यच दारवदासता मता ॥३९॥*
 तवाहमिति चात्मानं योऽस्तन्त्रः प्रयच्छति ।
 न स तं प्रामुयात्कामं पूर्वस्वामी लभेत तम् ॥४०॥*
 अधनास्वय एवेक्ष्या भार्या दासस्तथा सुतः ।
 यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्वनम् ॥४१॥*

Vulg. See २८ ॥ ३६ ॥ तेषां यत्लिंचन इयं तत्प्रदयं प्रकीर्तिम् ॥
 b. L. C. y. See Manu VIII, 416. ॥ ०१ ॥

स्थागः । तदनन्तरं स्वामिकर्मकरत्वं निवर्तत इत्यर्थः । इति विवादचिन्तामणिः ॥ Jagannātha, III. 1, 48. ॥ ३६ ॥

एतच्च स्वामिप्रसादं विना दासस्य खयं गमने बोध्यम् । अस्तन्त्रः दासः प्रयच्छति अन्यं पुरुषं दास्याय गच्छति । तत्र तं दासं पूर्वस्वामी एव लभेत परस्वामी तु तं परिगृह्णयिति न प्राप्नोति । स्वामिप्रसादे तु विवृद्धस्य दास्यमोक्षो भवतीति वक्ष्यथम् ॥ Jagannātha, III. 1, 39. ॥ ४० ॥

प्रीतमानसः संतुष्टः । एतदुपलक्षणम् । स्वामिप्राणप्रददेवाद्यमोक्षयोदयतस्य तचान्यप्रकारदास्यमोक्षणाकथनात् । अथवा स्वामिप्राणप्रददेवाद्यमोक्षणमपि प्रीतमानसेनैव स्वामिना कर्तव्यमिति भावः । स्वामिप्राणप्रददेवाद्यमोक्षणमपि प्रीतमानसेनैव स्वामिना कर्तव्यमिति भावः । जनवहननिवृत्तिः स्वचिता । जनवहननिवृत्तयैव

खदासमिष्टेष्यः कर्तुमदासं प्रीतमानसः ।
 खन्धादादाय तस्यासौ भिन्नात्कुम्भं सहाम्भसा ॥४२॥*
 साक्षताभिः सपुष्याभिर्मूर्धन्धिरवाकिरेत् ।
 अदास इति चेऽक्षा चिः प्राक्षुखं तमयोत्सृजेत् ॥४३॥*

सर्वदासकर्मनिष्टिः श्राव्यवादवमीयते । पुष्पाच्छतयुक्तजापातनं च
 मङ्गलं दाख्यमोक्षयाङ्गं श्राव्यीयम् । अयमदास इति चिरक्षिरपि दा-
 ख्यार्थं । एवं प्राक्षुखत्वेन विसर्जनमपि मङ्गलं श्राव्यीयमङ्गलम् । ततः
 प्रभृति स खान्धन्यहपालित इति वक्तव्य इति रत्नाकरः ॥ Jagannâ-
 tha, III. 1, 50, ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे टीकासहिते उपशूष्ठाभ्युपेत्य नाम पक्षमं
 अवश्यास्तपदं समाप्तम् ॥

भृतानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः ।
 वेतनस्यानपाकर्म तद्विवादपदं सृतम् ॥ १ ॥ *
 भृताय वेतनं दद्यात्कर्मस्वामी यथाक्रमम् ।
 आदौ मध्ये इवसाने वा कर्मणो यद्विनिश्चितम् ॥ २ ॥ *
 भृतावनिश्चितायां तु दशभागं समाप्नुयः ।
 साभगेबीजसस्यानां वणिगोपकृषीबलाः ॥ ३ ॥ *
 क्रियोपकरणं चैषां क्रियां यत्प्रत्युदाहृतम् ।
 तत्स्वभावेन कुर्वीत न जिह्वेन समाचरेत् ॥ ४ ॥ *
 कर्माकुर्वन्प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्त्वा भृतिं बलात् ।
 भृतिं गृहीत्वाकुर्वाणो द्विगुणां भृतिमावहेत् ॥ ५ ॥ *
 भृतिषड्भागमादद्यात्यण्यं युग्यकृतं त्यजन् ।
 अददत्कारयित्वा तु सेदयां भृतिमावहेत् ॥ ६ ॥ *
 अनयन्माटयित्वा तु भाण्डवान्यानवाहने ।
 दायो भृतिचतुर्भागं समर्थपये त्यजन् ॥ ७ ॥ *
 अनयन्वाहको इष्येवं भृतिहानिमवाप्नुयात् ।
 द्विगुणां तु भृतिं दाय्यः प्रस्थाने विघ्नमाचरन् ॥ ८ ॥ *

विग्रहमोगः Vulg. See Viramitrodaya, etc. ॥ ३ ॥ गृहीत्वा-
 कर्माणो C. ॥ ५ ॥ अनयन्त्वापि तद्वेषं भृतिहानिमवाप्नुयात् ॥ Vulg. See
 Jagannātha. ॥ ६ ॥ अददत्कारयित्वा तु भाण्डवान्यादिकं धनम् ॥ Vulg.
 See Jagannātha. ॥ ७ ॥ द्विग्रहा (विंश्टता) भृतिः । Vulg. See

भाटयित्वा भाटकेन गृहीत्वा । भाण्डवास्वामी । यानवाहने अश्वादि-
 वृषादिरूपे भाटको भाटकगृहीता इति चर्खेश्वरः ॥ Jagannātha,
 III, 1, 89. ॥ ७ ॥ ८ ॥

भाण्डं व्यसनमागच्छेद्यदि वाहकदोषतः ।
 स दायो यत्प्रणष्टं स्याहैवराजकृताहृते ॥८॥*
 गवां शताहृत्सतरी धेनुः स्याह्निशताहृतिः ।
 प्रति संवत्सरं गोपे संहाहश्चाष्टमे इहनि ॥१०॥*
 उपानयति या गोपः प्रत्यहं रजनीक्षये ।
 चोर्णाः पीताश्च ता गोपः सायाह्ने प्रत्युपानयेत् ॥११॥*
 सा चेन्नौर्व्यसनं गच्छेद्यायच्छेन्नच शक्तिः ।
 अशक्तस्तूर्णमागम्य स्वामिने तन्निवेदयेत् ॥१२॥*
 अव्यायच्छन्नविक्रोशन्स्वामिने चानिवेदयन् ।
 वेदुमर्हति गोपस्तां विनयं चापि राजनि ॥१३॥*
 नष्टविनष्टं क्षमिभिः श्वहतं विषमे मृतम् ।
 हीनं पुरुषकारेण पालयैव निपातयेत् ॥१४॥*
 अजाविके तथाहृष्टे दृकैः पाले त्वनायति ।
 यां प्रसन्ना दृको हन्यत्याले तत्क्लिबषं भवेत् ॥१५॥*

Viramitrodaya, etc. ॥१०॥ अशक्तां प्रतिपत्तां तु Vulg. See
 Viramitrodaya, etc. ॥१२॥ हन्यत्पालस्तच किञ्चिब्दी । Vulg.
 See Manu VIII. 281. ॥१५॥ स्वात्माणस्य स्वामिदर्शनात् ॥ Vulg.

भाण्डं भृतकव्यापार्यमाणं इव्यम् । व्यसनं विष्टनं वाहकदोषतः भृत-
 कर्जनदोषतः । इति रत्नाकरः । तथा चेदं वचनं न केवलं वाहकपरं
 किंतु सर्वभृतकपरमिति भावः ॥ Jagannâtha III. 1, 82. ॥ ६ ॥

विघ्नापहनं चौरैर्न पालो दातुमर्हति ।
 यदि देशे च काले च स्वामिनश्चापि शंसति ॥१६॥*
 अनेन सर्वपालानां विवादः समुदाहृतः ।
 मृतेषु च विशुद्धिः स्यादालशृङ्गादिदर्शनात् ॥१७॥*
 शुल्कं गृहीत्वा परण्यस्त्रो नेच्छन्ती द्विस्तदाप्रयात् ।
 अप्रयच्छस्तदा शुल्कमनुभूय पुमांस्त्रियम् ॥१८॥*
 अयोनौ वा समाक्रामेद्द्विभिर्वापि वासयेत् ।
 शुल्कं सोऽष्टगुणं दायो विनयं तावदेव तु ॥१९॥*
 पराजिरे गृहं लत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत् यः ।
 स तज्जृहीत्वा निर्गच्छेत्तुणकाषेष्टकादिकम् ॥२०॥*

See Vivâdachintâmaṇi, Jagannâtha. ॥ १७ ॥ व्यक्ता सर्वमयो-
षितम् ॥ B. β. ॥ २० ॥ स्तोमं विना यो निवसेत्प्रभूमावनिष्ठितम् । B. β.

अयोनौ मुखादौ । समाक्रामेत् मैथुनं कुर्यादत्मार्थं भाटयित्वा बङ्गमि-
 पुरुषैर्योजयेदित्यर्थः । इति चण्डेश्वरः । वेश्या शुल्कमद्गुणमिति राज-
 दण्डं च तथा दद्यादिति च मित्रः । शुल्कमप्रयच्छददसोकुर्वन् स्त्रीकार-
 मप्रतिपालयन्नपि स्त्रियमनुभूय सुक्ता इत्यर्थः क्लादिनेत्र्यर्थः । अष्टगुण-
 मन्त्रपुरुषेण तादृशस्त्रियै दीयमानस्याद्गुणमित्यर्थः ॥ Jagannâtha,
 III, 1, 95—97. ॥ १८ ॥ १६ ॥

स्तोमं वासमूलमिति रत्नाकरः । भाटकमिति यावत् । परभूमौ वाल्मी-
 भूतायां खायासेन खधनययेन गृहं कृत्वा यो वसति स य भाटकं
 ददाति तदा ततः प्रयाणकाले खकीयकाष्टभित्तिशृङ्गेष्टकादिकं प्राप्नोति ।
 भित्तिमपि युक्तात्वादिक्षेतुं शक्नोति । यदि तु स्तोमं कर्थंचिदपि न दक्ष-
 20

स्तोर्म विना वसित्वा तु परभूमावनिष्ठतः ।
 निर्गच्छस्तुणकाष्ठानि न गृह्णीयात्कदाचन ॥२१॥*
 स्तोर्मवाहीनि भाण्डानि पूर्णकालान्युपानयेत् ।
 यहीतुरा भवेद्ग्रन्थं नष्टं चान्यत्र संज्ञवात् ॥२२॥*

॥ २१ ॥ स्त्रीतुरा b. L. C. y; स्त्रीतुर्न B. β. See Viramitrodःया. ॥ २२ ॥

वान्तदा ट्यकाष्ठादिकमपि स्त्रां न प्राप्नोति । इत्यर्थः । स्त्रभाटकं च
 राजनगरादौ प्रसिद्धमन्यत्रापि कस्यचिद्वास्त्रादेभूमौ वसतः प्रजालोकस्य
 करस्तरुपं यद्यवक्षियते तदपि भाटकमेव तस्य प्रसातः करत्वाभावात् ।
 षष्ठांश्चादेरेव करत्वादिति विभावनीयम् ॥ Jagannātha, III. 1,
 99. ॥ २० ॥ २१ ॥

स्तोर्मो वेतनं संज्ञवो राजदैविकम् । तेन राजदैवतमन्तरेण घटितं शक-
 टादि यहीतुरेव समाधेयं स्यादिति ॥ Jagannātha, III. 1, 104.
 ॥ २२ ॥

इति वारदीये धर्मशास्त्रे वेतनस्थानपार्कर्मेति षष्ठं अवहारपदम् ॥

निष्ठितं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वा पहृत्य वा ।
 विक्रीयते इसमक्षं यदिन्नेयो इस्वामिविक्रयः ॥ १ ॥
 द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी समाप्तयात् ।
 प्रकाशविक्रये शुद्धिः क्रेतुः स्तेयं रहः क्रमात् ॥ २ ॥
 अस्वाम्यनुमताद्वासादसतश्च जनाद्रहः ।
 हीनमूल्यमवेलायां क्रीणंस्तद्वेषभागमवेत् ॥ ३ ॥
 न गृहेतागमं क्रेता शुद्धिस्तस्य तदागमात् ।
 विपर्यये तु ल्यदेषः स्तेयदण्डं च सो इर्हति ॥ ४ ॥
 विक्रेता स्वामिने इर्थं स्वं क्रेते मूल्यं च तत्समम् ।
 दद्यादण्डं तथा राज्ञे विधिरस्वामिविक्रये ॥ ५ ॥
 परेण निहितं लब्ध्वा राजन्युपहरेन्निधिम् ।
 राजगामी निधिः सर्वः सर्वेषां ब्राह्मणादते ॥ ६ ॥

विक्रीयेता० b. L. y. C. ॥ १ ॥ तजाद्रहः b. y. C. ; बजाद्रहः L. ;
 जनाद्रहः B. β. and Viramitrodaya, Vivādachintāmaṇi,

निक्षिप्य इर्णं याचितार्थानामुपलक्षणार्थम् । असमक्षं स्वामिन इति
 शेषः ॥ Viramitrodaya, p. 304. ॥ १ ॥

स्वामिना अस्वामिविक्रीतं खकीयं वस्तु यत्समीपे दृष्टं तस्माद् याज्ञम् ॥
 Viramitrodaya, p. 375. ॥ २ ॥

अस्वाम्यनुमतात्साम्यनुमतिशीनात् । दासयहर्णं समानन्यायादसतन्नायां
 बालादीनामुपलक्षणार्थम् ॥ Viramitrodaya, p. 376. ॥ ३ ॥

ब्राह्मणोऽपि निधिं सव्याक्षिप्तं राज्ञे निवेदयेत् ।
 तेन दत्तं च भुज्ञीत स्तेनः स्यादनिवेदयन् ॥७॥
 स्वमर्थम् तथा नष्टं सव्याक्षिप्तं राज्ञे निवेदयेत् ।
 यद्गीयात्तच तं गुह्यमगुह्यं स्यात्ततोऽन्यथा ॥८॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे इत्यामिविक्षया नाम सप्तमं अवधारपदम् ।

Jagannâtha. ॥३॥ न गृहेतागमं B. b. C. तेस्य L. ॥४॥
 खामिनो B. β. y. ॥५॥ निष्ठतं L. y. सर्वे b. ॥६॥

विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेचे यन्न प्रदीयते ।
 विक्रीयासंप्रदानं तद्वादपदमुच्यते ॥ १ ॥^{*}
 खोके इस्मिन्दिविधं द्रव्यं जङ्गमं स्थावरं तथा ।
 क्रयविक्रयधर्मेषु सर्वं तत्पण्यमुच्यते ॥ २ ॥^{*}
 षड्विधस्तस्य तु बुधैर्दानादानविधिः स्मृतः ।
 गणिमं तुलिमं भेयं क्रियया रूपतः श्रिया ॥ ३ ॥^{*}
 विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेचे यो न प्रयच्छति ।

विक्रेय b. C. y. मत्वा for पण्यं B. β. । १ ॥ स्थावरे L. ॥ २ ॥ गणितं
 तुलितं Vulg. See Viramitrodaya, Jagannātha. ॥ ३ ॥ स्थाव-

यदृ द्रव्यं न दीयत इत्यन्वयः । अथवा यदिति क्रियाविशेषणमिति दिक्रीया-
 संप्रदानं विवादपदमुच्यत इत्यर्थः । विक्रीयासंप्रदानं यस्य अथवा विक्रीयत्वं
 समस्तम् । एतदेव मनुषा विक्रयानुशयत्वेनाभिमतम् । Jagannātha,
 III. 3, 17. ॥ १ ॥

तथा च मूल्यक्रीतमपि गवादिकं दायभागप्रकरणादौ दायादिशब्देनो-
 क्षिख्यते क्रयविक्रयविवादे तु पण्यशब्देन । एवं च एतत्वकरणे धत्पण्यशब्द-
 उक्षिख्यते तेन शब्देन यदृ द्रव्ये क्रयविशयकविवाद उपस्थितस्तदृ द्रव्यमेव
 बोधनीयमिति संकेतः छतः ॥ Jagannātha, III. 8, 1. ॥ २ ॥

गणिमं पूगादोति रत्नाकरः । एतच्च पूगादेर्गणनायैव क्रयविक्रयत्वहार-
 इत्यनुसारेण । आदिशब्देन कर्पदककुडकाषादेः संयहः । तुलिमं सुवर्णादि-
 भेयं धान्यादीति रत्नाकरः । एतदपि धान्यादेः पाथादिमानेन क्रयविक्रय-
 अवहार इत्यनुसारेण । क्वचिज्ञान्यमपि तुलिमं भवति । भेयं तु हस्तादिना
 वस्त्रादिकमित्यपरे । क्रिययेति भारवहनादिः क्रिया क्रियमाणं लृषभादीति
 रत्नाकरः । अङ्गनास्त्री रूपतः । वर्णविशेषात् । प्रस्तरादीत्यपरे । श्रिया दीप्त्या
 क्रियमाणं मुक्त्वादीति रत्नाकरः ॥ Jagannātha, III. 3, 3. ॥ ३ ॥

स्थावरस्योदयं दाष्टो अङ्गमस्य क्रियाफलम् ॥ ४ ॥*
 अर्धस्वेदपचीयेत् सोदयं पश्यमावहेत् ।
 स्थायिनामेष नियमो दिग्लाभो दिग्विचारिणाम् ॥ ५ ॥*
 उपहन्येत् वा द्रव्यं दद्धेतापङ्ग्येत् वा ।
 विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासंप्रयच्छतः ॥ ६ ॥*
 निर्दीषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।
 मूल्यं तु द्विगुणं दाष्टो विनर्यं तावदेव च ॥ ७ ॥*

रस्य देयं b. y. C. ॥ ४ ॥ युक्तस्वेदपचीयेत् C. y. ; युक्तस्वेदपचीयेत् B. b. B. L; अर्धाल् चेदपचीयेत् Kalpataru ; अर्धास्वेदवहीयेत् Vivâda-chintâmaṇi, Jagannâtha ; अर्धस्वेदवहीयेत् Vîramitrodaya. आनिनामेष B. b. B. y. C.; स्थायिनामेष L. and Vîramitrodaya, etc. ॥ ५ ॥ उपहार्यं यदा b.; उपहार्यं यदा y. C.; उपहार्यं न वा B. B. ॥ ६ ॥ पश्यं तु Vulg; मूल्यं तु Jagannâtha ; स मूल्याद्विगुणं Vîrami-

...क्रिया भारवाहनादिः । फलं चीरादीति रत्नाकरः । Jagannâtha, III. 3, 18. ॥ ८ ॥

क्रीतं रत्नादि चेत्तेनादत्तमर्थादवहीयते न्यूनमूल्यं क्रमेण स्यात् । तदा मत्यशान्तिसहितं क्रेचे देयम् । दिग्विचारिणां देशान्तरगमनशालिनां देशान्तरगमने यो जाभः स्थाप्तमेव दद्यादिति वाचस्पतिभिः । रत्नाकरे ऽप्येवम् । Jagannâtha III. 3, 19 ॥ ५ ॥

असंप्रयच्छतः अप्रार्थने ऽपि अनुशयं विना विक्रेते ऽसंप्रयच्छतः राजदै-
 वापघातं विना उपहतं पश्यं किं वाप्रार्थने ऽसंप्रयच्छतः राजदैवाभ्याम् प्रपश्च-
 तमपि विक्रेतुरेवानर्थमुपपादयति विक्रेत्वैव देयमित्वर्थः । Jagannâtha,
 III. 3, 27. ॥ ६ ॥

तथान्यहस्तविक्रीतं योऽन्यस्मै संप्रयच्छति ।
 सोऽपि तद्विगुणं दाष्टो विनयं चैव राजनि ॥८॥*
 दीयमानं न वृह्णाति क्रीतं परयं च यः क्रयी ।
 विक्रीणानस्तदन्यच विक्रेता नापराभ्युयात् ॥९॥*
 दत्तमूल्यस्य परयस्य विधिरेवं प्रकीर्तिः ।
 अदत्ते ऽन्यच समयान्न विक्रेतुरतिक्रमः ॥१०॥*
 लाभार्थे वणिङां सर्वपर्युषु क्रयविक्रयः ।
 स च लाभोऽर्धमासाद्य महान्मवति वा न वा ॥११॥*
 तस्मादेष्वे च काले च वणिगर्दं समाश्रयेत् ।
 न जिह्वां च प्रवर्तेत श्रेयानेवं वणिकप्रयः ॥१२॥* ॥८॥

trodaya. ॥७॥ न प्रयच्छति B. β. ॥८॥ समयं L. C. y.; समये B. β.;
 समयान् Vivādachintāmaṇi, Viramitrodaya. ॥९॥ सदा लाभा-
 र्थमासाद्य Vulg. See Vivādachintāmaṇi, Jagannātha. ॥११॥
 वणिगर्दं b. L. C. y. जैच्चे L. b. C. y.; जैच्चे Jagannātha. ॥१२॥

अन्यच मूल्यसंवादं कृता तदस्तुनस्तोऽन्यस्मै यज्ञदस्तु त्वजति सोऽपि
 तद्विगुणं वस्तु विनयं च तावन्तं दाप्य इत्यर्थः। इति इत्याकारः। अच पूर्वक्ये
 बणवान्। आधी प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बणवत्तरा। इति याज्ञवलक्ष्मात्।
 अच कस्मै द्विगुणं देयमित्याश्रयेण क्रीतं वस्तु न लभते तस्मै इत्येवार्थो
 वेदाद्यः। Jagannātha, III. 3, 39. ॥८॥

मूल्यमव्यवस्थाप्य क्रीते देशकालानुसारेण अवस्थापको वणिक् प्रकारेत
 अनुरूपं मूल्यं प्रकल्पयेत्। न जैच्चयेन कुटिलात्या प्रवर्तेत्। उचितमूल्यं न
 खण्डयेदित्यर्थं इति चण्डेश्वरः। Jagannātha, III. 3, 38. ॥९॥११॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे विक्रीयासंप्रदानं नामावृत्मं अवहारपदम् ।

क्रीत्वा मूल्येन यः परण्यं क्रेता न बहु मन्यते ।
 क्रीतानुशय इत्येतदिवादपदमुच्यते ॥ १ ॥^{*}
 क्रीत्वा मूल्येन यत्परण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी ।
 विक्रेतुः प्रतिदैयं तत्स्मिन्नेवाह्न्यविक्षतम् ॥ २ ॥^{*}
 द्वितीये ऽङ्गे ददत्क्रेता मूल्यान्निंशांशमाहरेत् ।
 द्विगुणं तु तृतीये ऽङ्गे परतः क्रेतुरेव तत् ॥ ३ ॥^{*}
 क्रेता परण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदेवतः ।
 परीक्षाभिमतं क्रोतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः ॥ ४ ॥^{*}
 व्याहाहोऽन्नं परीक्षेत पञ्चाहादाह्न्यमेव तु ।
 मणिमुक्ताप्रबालानां सप्ताहः स्यात्परीक्षणम् ॥ ५ ॥^{*}
 द्विपदामर्धमासः स्यात्युसां तद्विगुणं स्त्रियाः ।

॥ १ ॥ om. B. See Mitāksharā, Vīramitrodaya, etc. ॥ २ ॥
 क्रीत्वा परण्यं b. L. C. y. प्रकृतं b. y. C.; प्राकृतं B. β.; प्राक्
 च्य L. See Mitākshara, etc. परीक्षाभिमतं B. β. ॥ ३ ॥ सप्ता-
 हात् Vulg. See Vīramitrodaya, etc. ॥ ५ ॥ तद्विगुणात् Vulg.

मूल्यान्निंशांशं मूल्यादधिकं चिंशत्तमभागमित्यर्थः । एतच्च बीजान्यभोग-
 विनश्वरवस्त्रादिविषयमिति रत्नाकरः । अपरे तु क्रेता यदि द्वितीये ऽङ्गे
 ददद्वति तदा विक्रेता मूल्यात् मूल्यमध्यतः चिंशांशमाप्नुयादित्याङ्गः ।
 द्विगुणमिति चिंशत्तमभागस्य द्विगुणं पञ्चदशभागमित्यपरेषां मतम् ॥
 Jagannātha III. 3, 5. ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥

दशाहः सर्वबीजानामेकाहो लोहवाससाम् ॥ ६ ॥*
 परिभुक्तं च यदासः क्लिष्टरूपं मखीमसम् ।
 सदेषमपि तत्क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः ॥ ७ ॥*
 मूल्याष्टभागे हीयेत सद्वैतस्य वाससः ।
 ह्विः पादस्त्रिभागस्तु चतुःक्षत्वो इर्धमेव च ॥ ८ ॥*
 अर्धक्षयात् परतः पादांशपचयः क्रमात् ।
 यावत्क्षीणदशं जीर्णं जीर्णस्यानियमः क्षये ॥ ९ ॥*
 लोहानामपि सर्वेषां हेतुर्मिक्रिया विधौ ।
 क्षयः संस्कृयमाणानां तेषां हृष्टो इग्निसंगमात् ॥ १० ॥
 सुवर्णस्य क्षये नास्ति राजते द्विपलं शतम् ।
 शतमष्टपलं ज्ञेयं क्षयस्तु चपुसीसयेः ॥ ११ ॥
 ताम्रे पञ्चपलं विद्याद्विकारा ये च तन्मयाः ।
 तद्वातूनामनेकत्वादायसो इनियमः क्षये ॥ १२ ॥
 तान्तवस्य च संस्कारे क्षयवृद्धी उदाहृते ।
 हृत्वकार्पासिकोर्णानां द्विर्दशपलं शतम् ॥ १३ ॥

See Viramitrodaya, etc. दशाहात्सर्वबीजानामेकाहास्तोहवाससाम् Vulg. See Viramitrodaya, etc. ॥ ६ ॥ हीयते b. L. ॥ ८ ॥ अर्धक्षयात् Vulg. See Viramitrodaya. पादश्चोयः क्रमात् क्षेत् b. L. C. y. ॥ ९ ॥

स्थूलसूचवतां तेषां मध्यानां पञ्चकं शतम् ।
 चिपलं तु सहस्राणामेषा दृश्चिरदाहता ॥ १४ ॥
 चिंशंशो रेमवद्वस्य स्थयः कर्मद्वतस्य तु ।
 कौशेयवस्त्वलानां तु सैव दृश्चिरं च स्थयः ॥ १५ ॥
 क्रीत्वा नानुशयं कुर्याद्विग्निक् पर्यविचक्षणः ।
 दृश्चिक्षयौ तु जानीयात्पर्यानामागमं तथा ॥ १६ ॥*

क्रीत्वानुशयं न कुर्यादिवर्थः । ननु तत्त्वं समावैसमये महावैं क्रीत्वा
 जीर्णमूल्येन जीर्णादि क्रीत्वा साधु मन्येत । इत्यत आह । च्युमित्यादि ।
 तथा च मूल्यज्ञानं द्रव्यपरीक्षणं च क्रयात्पूर्वमेव कर्तव्यमिति भावः ।
 Jagannâtha, III, 3, 10. ॥ १६ ॥

इति नारदीये धर्मशास्त्र क्रीतानुशयो नाम नवमं व्यवहारपदम् ॥

पाषण्डिनगमादीनां स्थितिः समय उच्यते ।
 समयस्यानपाकर्म तद्वादपदं सृतम् ॥ १ ॥ *
 पाषण्डिनैगमश्रेणीपूर्गव्रातगणादिषु ।
 संरक्षेत्समयं राजा दुर्गे जनपदे तथा ॥ २ ॥ *
 ये धर्मः कर्म यच्चैषामुपस्थानविधिश्च यः ।
 यच्चैषां वृत्त्युपादानमनुमन्येत तत्तथा ॥ ३ ॥ *
 नानुकूलं च यद्राजा प्रकृत्यवमतं च यत् ।
 बाधकं च यदर्थानां तत्तेभ्यो विनिवर्तयेत् ॥ ४ ॥ *
 मिथः संघातकरणमहितं शस्त्रधारणम् ।
 परस्परोपघातं च तेषां राजा न मर्षयेत् ॥ ५ ॥ *

पाषण्डिं B. B. ॥ १ ॥ ० पुगा० b. y. C. ॥ २ ॥ प्रकृत्यवमदं च यत्
 C. b. y. ॥ ५ ॥ आधिं ह्येते ह्युपेक्षिताः b ; आधिं ये ते ह्युपेक्षिताः L. C.

पाषण्डाख्यवाच्चाः । नैगमाः पौराः । आदिशब्दो गणसंघादिसमूह-
 विवक्षया । स्थितिः पारिभाषिकर्धमर्व्यवहारः । अनपाकर्म उक्ष्मानमिति
 रत्नाकरः । तथा च असामिर्मिलिता चौरगियहः कर्तव्य इत्यादिरूप-
 संकेतोक्ष्मानं संविद्यतिक्रम इति ॥ Jagannâtha, III. 3, 3. ॥ १ ॥

मिथः संघातकरणं प्रकृतिसंघातप्रतिकूलावात्तरामलकरणम् । अहे-
 तोर्भयादिहेतुमन्तरेण शस्त्रधरणम् । परस्परोपघातं परस्परानिष्टकरणम् ।
 तेषां नारदपूर्वोक्तपाषण्डादीनामिति रत्नाकरः ॥ Jagannâtha, III.
 3, 25. ॥ ५ ॥

पृथग्गणांश्च ये भिंशुस्ते विनेया विशेषतः ।
 आवहेयुर्भयं धोरं व्याधिवत्ते छुपेक्षिताः ॥ ६ ॥ *
 दैषवत्कारणं यत्यादनामायप्रकल्पितम् ।
 प्रदृत्तमपि तद्राजा श्रेयस्तामो निवर्तयेत् ॥ ७ ॥ *

y. ; आधिं यत्ते छुपेक्षिताः B. ३. See Viramitrodaya, Jagannâtha. ॥ ६ ॥

प्रकृत्यवमतं सभावतो गहितम् । अर्थां बाधकं द्युतादि । दैषवत्कारणं
 निष्पृष्ठा क्रिया । अनामायप्रकल्पितमागमाप्रसिद्धम् । तेभ्यः पाषण्डादिभ्य
 इति रक्षाकरः । अचेदं लिंबाच्चम् । पाषण्डादिभिर्या या संवित् मिलिता
 छता सा सा श्व चिन्तक्षीया तदतिक्षमे तु ते राजा दण्डगालदा वयं सर्वे
 दाक्षे प्रणानं करदानं वारथाम इति अस्माभिः सर्वदा नमैर्भाव्यमिति
 द्यूतं चरित्याम इति वेश्यां रमयित्याम इति राजपथे सरेगं धावाम इति
 शाखोटकस्यां पूजयामेत्येवमादि प्रतिज्ञा अपि अवश्यं रक्षन्तामिति तद्वि-
 दासाय वचनमिदमिति ॥ Jagannâtha III. 3, 28. ॥ 8 and 9 ॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे समयस्थानपाकर्म दशमं विवादपदम् ॥

सेतुकेदारमर्यादाविक्षषाकृष्टनिश्चये ।
 क्षेचाधिकारो यस्तु स्याद्विवादः क्षेचजस्तु सः ॥ १ ॥ *
 क्षेचसीमाविवादेषु सामन्तेभ्यो विनिश्चयः ।
 नगरथामगणिनो ये च वृद्धतमा नराः ॥ २ ॥
 ग्रामसीमासु च बहिर्ये स्युस्तकृषिजीविनः ।
 गोपशाकुनिकव्याधा ये चान्ये वनजीविनः ॥ ३ ॥ *
 समुन्नयेयुस्ते सीमां लक्षणैरुपलक्षिताम् ।
 तुषाङ्गारकपालैश्च कूपैरायतनैर्द्रुमैः ॥ ४ ॥
 अभिज्ञातैश्च वल्मीकस्यलनिम्नोन्नतादिभिः ।
 केदाराराममार्गैश्च पुराणैः सेतुभिस्तथा ॥ ५ ॥
 निम्नगापहृतोत्सृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु ।
 तत्प्रदेशानुमानाच्च प्रमाणैर्भीर्गदर्शनैः ॥ ६ ॥ *
 अथ चेदन्वतं ब्रूयुः सामन्तास्तद्विनिश्चये ।
 सर्वे पृथक् पृथगदण्डा राज्ञा मध्यमसाहस्रम् ॥ ७ ॥ *

निम्नगापहृतैर्दृष्टैः y. C. See *Viramitrodaya*, etc. पुराणैर्भीर्ग-
 दर्शनैः Vulg. See *Viramitrodaya* ॥ ६ ॥ गुण० b. साहस्रं नान्नत

अस्यार्थः सेतुर्जलप्रवाहनबन्धः । केदारः क्षेचस् । मर्यादा सीमा । विकृष्टो
 लाङ्गोलप्रहृतो देशः । अकृष्टरुद्रहितः । एतेषां निष्पयो यत्र विवादे स्यात्
 क्षेचाधिकारः क्षेचविषयको विवादः क्षेच उच्यत इति । *Viramitro-*
daya, p. 451. ॥ ५ ॥

गणहृद्वादयस्त्वन्ये दण्डं दाप्याः पृथक् पृथक् ।
 विनेयाः प्रथमेन स्युः साहसेनान्वते स्थिताः ॥८॥*
 नैकः समुन्नयेत्सीमां नरः प्रत्ययवानपि ।
 गुरुत्वादस्य कार्यस्य क्रियैषा बहुषु स्थिता ॥९॥*
 रक्षेदुन्नयेत्सीमां सोपवासाः समाहितः ।
 रक्तमाल्याम्बरधरः श्वितिमारोप्य मूर्धनि ॥१०॥*
 यदि च न स्युर्जातारः सीमायाच्च न लक्षणम् ।
 तदा राजा द्वयोः सीमामुन्नयेदिष्टतः स्वयम् ॥११॥*
 एतेनैव गृहेद्याननिपानायतनादिषु ।
 विवादविधिराख्यातस्तथा ग्रामान्तरेषु च ॥१२॥
 सीमामध्ये तु जातानां लक्षणां क्षेचयोर्द्वयोः ।
 फलपुष्पं च सामान्यं क्षेचस्वामिषु निर्दिश्वेत् ॥१३॥
 अन्यक्षेचेष्टापजातानां शाखास्त्वन्यच्च संस्थिताः ।
 स्वामिनस्ता विजानीयादन्यक्षेचविनिर्गताः ॥१४॥*
 अवस्करस्थलश्वभ्रमस्यन्दनिकादिभिः ।

L. ॥८॥ & om. C. धर्मस्य B. y. ॥९॥ सीमायां च न B. β. and
 Vivādachintāmanī ॥११॥ स्यन्दनवाजिभिः B.C. y. ; स्यन्दनवाजिभिः

स उभयानुमतधर्मविद्यतिरिक्तः ॥ Viramitrodaya, p. 458. ॥९॥
 इष्टतः इच्छया सार्वविभक्तिकर्त्त्वसिः ॥ Viramitrodaya, p.
 460. ॥११॥

चतुष्पथसुरस्थानरथ्यामार्गान्न रोधयेत् ॥ १५ ॥*

रोधयन्ति तु ये मोहाद्वाद्वापि कर्त्तचन ।

दण्डयेत्ताहशान्वाजा साहसेनोत्तमेन च ॥ १६ ॥

परस्प्रेचस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिषिध्यते ।

महागुणो उल्पबाधश्च वृद्धिरिष्टा क्षये सति ॥ १७ ॥*

सेतुत्तु द्विविधः प्रोक्तः खेयो बन्धस्तथैव च ।

तेयप्रवर्तनान्त्वेयो बन्धः स्यात्तन्निवर्तनात् ॥ १८ ॥*

नान्तरेणोदकं सस्यं नश्येदभ्युदकेन तु ।

य एवानुदके देषः स एवाभ्युदके सूतः ॥ १९ ॥*

L. ; स्यन्दनकादिमिः B. C. See Viramitrodaya. ॥ १५ ॥ बोधयन्ति
C. y. ॥ १६ ॥ बन्धः L. y. C. ॥ १८ ॥ यत्र वानुदके B. C. y. ॥ १९ ॥

अवस्थाः पुरीषम् । स्यादिश्वीधनार्थं पांशुसमूह इति हरिहरादयः ।
स्थालं वेदिका । अथं गर्ता । अमो जलनिर्गममार्गः । स्यन्दनिका पटल-
प्रान्तः । अन्यदपि आदिशब्देन तादृशं ग्राह्यम् । रथ्यामार्गो राजमार्गः ।
न तु चतुष्पथ इति कल्पतरः । न चतुष्पथराजमार्गयोरभेद इति शङ्कनीयं
तयोर्भेदात् ॥ Viramitrodaya, p. 464. ॥ १५ ॥

क्षये भूमिनाशे उपि यदि वृद्धिरिष्टा तदा न प्रतिषिध्यते महागुणो
इति इत्यर्थः ॥ Vivādatāṇḍava ॥ क्षये अत्यक्षेत्रक्षये सत्यपि वृद्धिर्थं
इष्टा अतो महागुणः खक्षेत्रे उपकारको उल्पदेवस्तदा न प्रतिषेद्य
इत्यर्थः ॥ Viramitrodaya, p. 467. ॥ १७ ॥

क्षेत्रे वज्रजलनिर्गमार्थं खगनम् । आगतोदकनिरोधार्थमृदा बन्ध इत्यर्थः ॥
Vivādatāṇḍava. ॥ १८ ॥ १९ ॥

पूर्वप्रवर्तमुत्सन्नमपृष्ठा स्वामिन् तु यः ।
 सेतुं प्रवर्तयेत्कश्चिन्न स तत्पलभाग्मवेत् ॥ २० ॥
 मृते तु स्वामिनि पुनस्तदांश्ये वावि मानवे ।
 राजानमामन्य ततः प्रकुर्यात्सेतुकर्म तत् ॥ २१ ॥
 अतो इन्यथा क्षेत्रभाक् स्यान्मृगव्याधानुदर्शनात् ।
 दूषवस्तस्य नश्यन्ति ये विष्वमनुविध्यति ॥ २२ ॥
 अशक्तप्रेतनष्टेषु क्षेत्रिकेष्वनिवारितः ।
 क्षेत्रं चेद्विष्वाषेत्कश्चिदश्चुवीत स तत्पलम् ॥ २३ ॥
 विष्वध्यमाणे क्षेत्रे चेत्क्षेत्रिकः पुनरावजेत् ।
 खिलोपचारं तत्सर्वं दक्षा स्वक्षेचमाप्नुयात् ॥ २४ ॥

पूर्वं B. B. ॥ २० ॥ क्षेत्रे b. C. L. y. वत्पलं b. C. y. ॥ २३ ॥ स क्षेत्रम्
 B. C. y. ॥ २४ ॥ वत L. पाणि B. y. ; पाणि C. ॥ २८ ॥ समूहं b. ॥ २६ ॥

जीर्णानामन्यदीयेषेवादीनामुद्भारो इपि तत्पात्यादनुज्ञां स्वहीता कार्यं
 इत्याह नारदः । Viramitrodaya, p. 468. ॥ २० ॥

यस्तु क्षेत्रस्वामिनः सामर्थ्यैकत्यादिनाधोक्षाधवावस्थां प्राप्ते क्षेत्रे स्वाम्य-
 निवारितः सम्बन्धमेव तत्पर्द्यादिकं करोति तदा स क्षेत्रस्वामिने पर्जन-
 य दापनीयः । किंतु तस्य यद्यन्न स्वयमेव स्वहीयादित्याह नारदः प्रेता मृताः ।
 नष्टाः कुचगता इति चिरमपरिचिताः । क्षेत्रिकेषु क्षेत्रस्वामिषु । तेन
 क्षेत्रस्वामिना तत्पुत्रादिना वा समागतेनैवं विधाय कर्मदिखिलभञ्जनार्थं
 वयं दक्षैव खीयं क्षेत्रं ग्राह्यमिति । Viramitrodaya, pp. 469,
 470. ॥ २३ ॥ २४ ॥

तदृष्टभागापचयाच्चावत्सत्त गताः समाः ।
 संप्राप्ते त्वष्टमे वर्षे भुक्तं क्षेचं लभेत सः ॥ २५ ॥*
 संवत्सरेणार्धखिलं खिलं तद्वत्सरैखिभिः ।
 पञ्चवर्षावसन्नं तु स्यात्क्षेचमटवीसमम् ॥ २६ ॥*
 क्षेचं चिपुरुषं यत्याङृहं वा स्याल्क्रमागतम् ।
 राजप्रसादादन्यच न तद्वोगः परं नयेत् ॥ २७ ॥
 उल्क्रम्य तु वृतिं यच सस्यधातो गवादिभिः ।
 पालः शास्यो भवेत्तच न चेच्छत्त्वा निवारयेत् ॥ २८ ॥*
 समूलसस्यधाते तु तत्खामी सममामुयात् ।
 वधेन पालो मुच्येत दण्डं स्वामिनि पातयेत् ॥ २९ ॥*
 गौः प्रसूता दशाहं च महेष्ठा वाजिकुञ्जरौ ।
 निवार्या स्युः प्रयत्नेन तेषां स्वामी न दण्डभाक् ॥ ३० ॥*

एकवर्षपतितमर्धखिलं चिवर्षपतितं खिलं पञ्चवर्षपतितमरण्यसमं भव-
 तीयर्थः ॥ Vivādachintāmani, p. 65. ॥ २९ ॥

वृतिरावरणमिति चखेन्द्रः ।... पालः शास्य इति भन्वेकवाक्यत्वात्
 शतदण्डः । न चेत्तिरावरयेत् । तथा च वृतिभर्तुं पश्यन्यदि तूर्णं निवारयति
 सदा तु न देष्वः । शक्त इति खरसात् महेष्ठास्य संसर्गकामुकस्य तदानीं
 निवारणशक्त्यमावे न देष्वः । एवमन्यचापीति वदन्त्यपरे ॥ Jagannātha,
 III. 4,30. ॥ २९ ॥

वधेनापराधानुरूपेण इननेन । समूलसस्यगाशत्तु यस्मिन्नाशे पुणः परोहो
 न भवति स द्रव्यः इति चखेन्द्रः । Jagannātha III. 4, 49. ॥ २९ ॥

वाजिकुञ्जरौ प्रजापात्नेऽपयुक्ताविति रत्नाकरः ॥ Jagannātha III.
 4,55. ॥ ३० ॥

मायं गां दापयेदण्डं द्वौ मायौ महिषीं तथा ।
 अजाविके सवत्से तु दण्डः स्यादर्थमाषकः ॥ ३१ ॥*
 अदण्डगा हस्तिनोऽश्वाश्वं प्रजापाला हि ते मताः ।
 अदण्डागन्तुकी गौश्वं तृतिका वाभिसारिणो ॥ ३२ ॥
 नष्टा भग्ना च लग्ना च वृषभः क्षतस्त्वक्षणः ।
 प्रेक्षं तु च्छिन्ननासायां वसन्त्यां तु चतुर्गुणम् ॥ ३३ ॥
 सन्नानां हिगुणः प्रेक्षो वसतां तु चतुर्गुणः ।
 प्रत्यक्षचारकाणां तु चौरदण्डः स्मृतो नृणाम् ॥ ३४ ॥*
 या नष्टाः पालदेवेण गावः क्षेचं यदाप्नुयुः ।
 न तच गोमिनां दण्डः पालस्तं दण्डमर्हति ॥ ३५ ॥*

हिन्दभाषायां B. c. ॥ ३३ ॥ सन्नायां Vulg. ; सत्वानां Jagannâtha, Vivâdachintâmani. प्रवच्चं Vulg. ॥ ३४ ॥ पराप्रनुयुः B. B. ॥ ३५ ॥ Vulg. inserts the following in ३७, सस्यं विना-

सत्वानां (sic) सस्यमक्षणाभान्तानाम् । वसतां तचैव चरित्वा नीतराचिकानाम् । तदेतदप्रत्यक्षचारकाभिप्रायकम् । प्रत्यक्षचारके त्वाह । प्रत्यक्षचारकाणां तु चौरदण्डः स्मृतो बुधैः । प्रत्यक्षचारकाः क्षेत्रिणां समक्षमेव बलेन चारका इत्याह । चिन्तामग्निरप्येवम् । तचैव सस्यं भक्षयित्वा उपविशति । तदुत्तरं क्षुधावद्वौ पुनर्भक्षयति एवं दीत्वा कालयाने इत्यर्थः । क्षेत्रिणां समक्षमेवेति किमर्थमुक्तमिति न निखिनुमः । पाषस्य पशुस्यमक्षणमनुगम्यमानस्य समक्षमित्युक्तो चतिविरहात् ॥ Jagannâtha III. 4, 46. ॥ ३४ ॥

राजग्राहगृहीतो वा वज्राशनिहतो ऽपि वा ।
 अथ सर्पेण दृष्टो वा वृक्षाङ्गा पतितो भवेत् ॥ ३६ ॥ *
 व्याघ्रादिभिर्हतो वापि व्याधिभिर्वाष्पुपद्रुतः ।
 न तच दोषः पालस्य न च दोषोः । स्तिं गोमिनाम् ॥ ३७ ॥ *
 गोभिलु भक्षितं धान्यं यो नरः प्रतियाचते ।
 सामन्तानुमते देयं धान्यं यत्तच भक्षितम् ॥ ३८ ॥ *
 गावलु गोमिना देया धान्यं तत्कर्विकस्य तु ।
 एवं हि विनयः प्रोक्तो गोपैः सस्यावपातनात् ॥ ३९ ॥ *
 ग्रामोपान्ते च यत्क्षेचं विवीतान्ते महापथे ।
 अनावृते चेत्तनाशे न पालस्य व्यतिक्रमः ॥ ४० ॥ *

श्येन्नौचेन दण्डः कल्पितो यतः. This is an interpolation. See Viramitrodaya, Vivādachintamāṇi, Jagannātha. सह-
 श्लस्य समो देयं C.; सहस्त्रस्य समो देयं b. y. श्लस्य समो देयं
 B. β. See Vivādachintamāṇi, Viramitrodaya. ॥ ३८ ॥
 गावलु गोमिनां देया B. b. C. y. B. गवलं गोमिना देयं L. and
 Jagannātha, गोपैः सस्यार्थपातनात् B. β. c. b. y. ॥ See
 ibid. ॥ ३९ ॥ चेत् om. b. ॥ ४० ॥ वितिः b. y.; वृत्तिः B. β.

पासो यदि राजा कर्मकरणार्थं गृहीतः कुम्भौरेण वा गृहीतः । तदा
 तत्पात्यपशुभिः सस्यभक्षणे पालस्य न दोषः । वज्राशनीति तयोर्विशेषः
 कथंचित्प्रकारभेदादिनाङ्गौर्कर्तव्यः । वज्राशनिताडितस्यापि कदाचिच्चीवनं
 भवति । Jagannātha III. 4, 52. ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

पर्वि क्षेत्रे हृतिः कार्या यामुद्गो नावलोकयेत् ।
 न खद्ग्येत्पशुर्वाश्वो न भिन्नाश्वां च हृकरः ॥ ४१ ॥
 यृहक्षेत्रे च हृष्टे दे वासेतू कुटुम्बिनाम् ।
 तस्मात्ते नो तिक्ष्णपेद्राजा तद्वि मूलं कुटुम्बिनाम् ॥ ४२ ॥
 हृष्टे जनपदे राज्ञो धर्मः कोशश्च वर्धते ।
 हीयते हीयमाने च वृद्धिहेतुमतः श्रयेत् ॥ ४३ ॥

दितिः C. शब्दान्वयोक्तयेत् b.C. y.; यामुद्गो नावलोकयेत् B. β. and the commentator. वृद्धिर्जनपदे रातौ b. वृद्धिर्जनपदे राज्ञो B. β. ॥ ४३ ॥

इति गारदीये धर्मशास्त्रे सीमावन्धो नामिकादशं शब्दारपदम् ॥

विवाहादिविधिः स्त्रीणां यच्च पुंसां च कीर्त्यते ।
 स्त्रीपुंसयोगनामैतदिवादपदमुच्यते ॥ १ ॥*
 स्त्रीपुंसयोस्तु संबन्धे वरणं प्राग्विधीयते ।
 वरणाङ्गुहणं पाणोः संस्कारोऽय द्विलक्षणः ॥ २ ॥
 तयोरनियतं प्रोक्तं वरणं देष्ठदर्शनात् ।
 पाणिग्रहणमन्तस्त्र नियतं दारलक्षणम् ॥ ३ ॥
 ब्राह्मणस्यानुषोम्येन स्त्रियोऽन्यास्तिस्त्र एव तु ।
 शूद्रायाः प्रातिषोम्येन तथान्ये पतयस्त्रयः ॥ ४ ॥
 द्वे भार्ये क्षचियस्यान्ये वैश्यस्यैका प्रकीर्तिता ।
 वैश्याया द्वौ पती ज्ञेयावेकोऽन्यः क्षचियापतिः ॥ ५ ॥
 आ सप्तमात्पञ्चमादा बन्धुभ्यः पितृमातृतः ।
 अविवाह्याः सगोचाः स्युः समानप्रवरास्तथा ॥ ६ ॥
 परीक्ष्यः पुरुषः पुंस्त्वे निजैरेवाङ्गलक्षणैः ।
 पुमांश्वेदविकल्पेन स कन्यां लब्धुमर्हति ॥ ८ ॥*

यथा for यच्च Vulg. See Mitāksharā. ॥ १ ॥ संस्कारोऽयं L. b. ॥ २ ॥ प्रतिषोमेन B. β. ; प्रतिषोम्येन c. y. ॥ ५ ॥ सुबद्धजघनजान्तस्त्रिय

सुबद्धं सुस्तिष्ठं । यत्रु योवास्त्रान्वयेः संधिः । घाठो योवायाः पञ्चाङ्गः ॥ Aparārka. ॥ ६ ॥

सुबङ्गजचुजाम्बस्थिः सुबङ्गांशशिरोरुहः ।
 स्थूलघाटस्तनूरुत्वगविलगगतिस्वरः ॥६॥^{*}
 रेतो इस्योत्स्ववते नासु छादि मूर्चं च फेनिलम् ।
 पुमान्स्याख्यात्मणैरेतैर्विपरीतैस्तु षण्ठकाः ॥१०॥
 चतुर्दशविधः शास्त्रे षण्ठो हष्टो मनोषिभिः ।
 चिकित्यश्चाचिकित्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ॥११॥
 निसर्गषण्ठो वध्रिश्च पश्चषण्ठस्तथैव च ।
 अभिशापाङ्गुरो रोगादेवक्रोधात्तथैव च ॥१२॥^{*}
 ईर्ष्याषण्ठस्त्र सेव्यश्च वातरेता मुखेभगः ।
 आक्षितो मोघबीजश्च शास्त्रीनो इन्यापतिस्तथा ॥१३॥^{*}

Vulg. See Aparârka's Commentary. स्थूलघाटोतनूजस्त्र B. भ. ;
 अूलघ्रतोतनूजस्त्र L. ; स्थूलघाटातनूयस्त्र b. ; स्थूलघाटोतनूयस्त्र C. y. ॥६॥
 रेतस्योत्स्ववते नासु y. ; रेतस्योत्स्ववते नासु C. ; रेतस्योत्स्ववते नासु b. ;
 रेतस्योत्स्ववतेनासु B. भ. ; रेयस्यासु छवते L. ; रेतो इसु छवते नासु
 Aparârka. विपरीतस्तु b. C. Aparârka. ॥१०॥ वस्त्रस्त्र L. y. b. ;
 वप्त्रस्त्र B. भ. ; वदस्त्र C. ; वप्त्रस्त्र Aparârka. ॥१२॥ ईर्ष्याषण्ठस्त्र b. C. y.

निसर्गषण्ठो चिष्ठृष्टवृष्टीनस्त्रवेत्यन्नः । वध्रिग्लिताण्डः । पक्षषण्ठः पक्षा-
 न्तरिता यस्य रतिशक्तिः । गुरोरभिशापादेव देवक्रोधान्निदादेव जनित-
 क्रोधात् ॥ Aparârka. ॥१९॥

ईर्ष्याषण्ठः तत्स्त्रीविषये भगकार्यं करोति (?) । आक्षितो विसर्ग-
 समये यस्य रेतः प्रत्यक्ष्यवते । मोघबीजो यस्य गर्भाधानसमर्थरेतो न
 भवति । शास्त्रीनो यस्य स्त्रीसंनिपाताक्षिङ्गसंनिपातः । अन्यापतिर्यस्य भार्या-
 अतिरिक्तायामेव योषिति पुरुषम् ॥ Aparârka. ॥१३॥

तचाद्यावप्रतीकरौ पक्षाख्यो मासमाचरेत् ।
 अनुकमान्तु यस्यास्य कालः संवत्सरः स्मृतः ॥ १४ ॥
 ईर्ष्याषण्डादयो ये इन्ये चत्वारः समुदाहृताः ।
 त्यक्तव्यास्ते पतितवत्स्ततयेन्या अपि स्त्रिया ॥ १५ ॥
 आक्षिप्तमेघबीजाभ्यां कृते इपि पतिकर्मणि ।
 पतिरन्यः स्मृते नार्या वत्सरार्थं प्रतीक्ष्य तु ॥ १६ ॥
 शालीनस्यापि हृष्टस्त्रीसंयोगाद्वश्यते ध्वजः ।
 तं होनवेगमन्यस्त्रीबालाद्याभिरुपाचरेत् ॥ १७ ॥
 अन्यस्यां ये मनुष्यः स्यादमनुष्यः स्त्रियोषिति ।
 लभेत सान्यं भर्तारभेतत्कार्यं प्रजापतेः ॥ १८ ॥
 अपत्यार्थं स्त्रियः स्त्रष्टाः स्त्री क्षेचं बीजिना नराः ।
 क्षेचं बीजवते देयं नाबीजी क्षेचमर्हति ॥ १९ ॥
 पिता दद्यात्क्वयं कन्यां भाता वानुमते पितुः ।
 पितामहो मातुलश्च सकुल्या बान्धवास्तथा ॥ २० ॥
 माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते ।
 तस्यामप्रकृतिस्थायां दद्युः कन्यां सनामयः ॥ २१ ॥

॥ १९ ॥ ईर्ष्याषण्डादयो इन्ये B. b. β. y. ॥ १५ ॥ भार्या for नार्या B. β.
 प्रतीक्षतु b. C. y.; प्रतीक्षेत B. β. ॥ १६ ॥ तं हीनविषमं तु स्त्री वर्त्म
 क्षिप्तान्यमाश्रयेत् Aparârka ॥ १७ ॥ स बीजि b. C. y.; सवीजी L.
 न बीजे Aparârka. ॥ १८ ॥ मातुलाश्च b. C. y. ॥ २० ॥ नवयश्चतुः

मासमाचरेत्प्रतीक्षेतेति ॥ Aparârka. ॥ १८ ॥

यदा तु नैव कश्चित्स्यात्कन्या राजानमाश्रयेत् ।
 अनुश्चया तस्य वरं प्रतीत्य वरयेत्क्षयम् ॥ २२ ॥
 सर्वर्णमनुरूपं च कुलशीलवयःश्रुतैः ।
 सह धर्मं चरेत्तेन प्रजां चेत्पादयेत्ततः ॥ २३ ॥
 प्रतिष्ठृद्धा च यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् ।
 चीन्द्रतून्समतिक्रम्य कन्यान्वं वरयेद्वरम् ॥ २४ ॥
 कन्या नर्तुमुपेक्षेत बान्धवेभ्यो निवेदयेत् ।
 ते चेन्न दद्युत्तां भर्चे ते स्युर्भूणहभिः समाः ॥ २५ ॥
 यावन्तर्भवत्तस्याः समतीयुः पतिं विना ।
 तावत्यो भूणहत्याः स्युस्तस्य यो न ददाति ताम् ॥ २६ ॥
 अतः प्रदृष्टे रजसि कन्यां दद्यात्पिता सक्षत् ।
 महदेनः स्यृशेदेनमन्यथैवं विधिः सताम् ॥ २७ ॥
 सक्षदर्शो निपतति सक्षत्कन्या प्रदीयते ।
 सक्षदाह ददानीति चीण्येतानि सतां सक्षत् ॥ २८ ॥
 ब्राह्मादिषु विवाहेषु पञ्चस्वेष विधिः स्मृतः ।
 गुणपेक्षं भवेद्वानमासुरादिषु च चिषु ॥ २९ ॥
 कन्यायां दत्तशुल्कायां ज्यायांश्वेद्वर आव्रजेत् ।
 धर्मार्थकामसंयुक्तो वाक्यं तचान्वतं भवेत् ॥ ३० ॥

L. C. ; ०वत० b. y. ॥ २६ ॥ अथो प्रक्षते L. b. ; अथो प्रक्षते ॥ २७ ॥
 पञ्चस्वेष Vulg. ॥ २८ ॥ अयांश्वेद्वर B. ०संयुक्तं B. ; ०संयुक्ते L. b. β.

नादुष्टं दूषयेत्कन्यां नादुष्टं दूषयेदरम् ।
 दैषे तु सति गागः स्यादन्योन्यं त्यजतोस्तयेः ॥ ३१ ॥
 दत्त्वा न्यायेन यः कन्यां वराय न ददाति ताम् ।
 अदुष्टश्वेदरो राजा स दण्डस्तत्र चौरवत् ॥ ३२ ॥
 यत्तु देष्वतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।
 तस्य कुर्यान्नृपेण दण्डं पूर्वसाहस्रचादितम् ॥ ३३ ॥
 अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद्वेषेण मानवः ।
 स शतं प्राप्नुयादण्डं तस्या देष्वमदर्शयन् ॥ ३४ ॥
 प्रतिगृह्ण तु यः कन्यामदुष्टमुत्सृजेन्नरः ।
 स विनेयस्त्वकामेऽपि कन्यां तामेव चेदहेत् ॥ ३५ ॥
 दीर्घकुत्सितरोगार्ता व्यज्ञा संस्तुष्टमैयुना ।
 दुष्टान्यगतभावा च कन्यादैषाः प्रकीर्तिः ॥ ३६ ॥
 उन्मत्तः पतितः क्लीबो दुर्भगस्यक्तावान्धवः ।
 कन्यादैषौ च यौ पूर्वैः एष दैषगणो वरे ॥ ३७ ॥
 अष्टौ विवाहा वर्णानां संस्कारार्थं प्रकीर्तिः ।
 ब्राह्मास्तु प्रथमस्तेषां प्राजापत्यस्तथापरः ॥ ३८ ॥
 आर्षश्वैव हि दैवश्च गान्धर्वश्चासुरस्तथा ।
 राक्षसोऽनवरस्तस्मान्यैशाचस्त्वष्टमः स्मृतः ॥ ३९ ॥

C. y. ॥ ३० ॥ कन्यामदुष्टाम् भ. ॥ ३५ ॥ संस्तुष्टमैयुना b. भ. L. y.
 दुष्टान्यगतभावा C.; दुष्टान्य० b. ॥ ३६ ॥ राजसेनवरोक्तस्मात् b. y. ;

सत्कृत्याह्नय कन्यां तु दद्याद्राह्मे त्वर्णहताम् ।
 सह धर्मं चरेत्युक्ता प्राजापत्यो विधिः सृतः ॥ ४० ॥
 वस्त्रगोमिथुनाभ्यां तु विवाहस्त्वार्ष उच्यते ।
 अन्तर्वेद्यां तु दैवः स्याहत्विजे कर्म कुर्वते ॥ ४१ ॥
 दूच्छन्तीमिच्छतः प्राहुर्गान्धर्वं नाम पञ्चमम् ।
 विवाहस्त्वासुरो ज्ञेयः शुल्कसंव्यवहारतः ॥ ४२ ॥
 प्रसङ्ग इरणादुक्तो विवाहो राक्षसस्तथा ।
 सुत्प्रमत्तोपगमात्पैशाचस्त्वष्टमो ऽधमः ॥ ४३ ॥
 रथां तु धर्म्याश्वत्वारो ब्राह्माद्याः समुदाहताः ।
 साधारणः स्याज्ञान्धर्वस्त्वयो ऽधर्म्यास्ततः परे ॥ ४४ ॥
 परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सत्प्रोक्ता यथाक्रमम् ।
 पुनर्भूत्स्त्रितिधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्विधा ॥ ४५ ॥ *
 कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता ।
 पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संखारमर्हति ॥ ४६ ॥ *
 कौमारं पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता ।
 पुनः पत्न्युर्ग्रहमियात्सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥ ४७ ॥ *
 असत्स् देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते ।
 सवर्णाय सपिण्डाय सा दृतीया प्रकीर्तिता ॥ ४८ ॥ *

राजसेनवरस्यात् L. ॥ १६ ॥ धर्मा B. C. b. β. ॥ ४४ ॥ अन्या सा
 Vulg. See, however, १, २४ (अन्तिमा स्वैरिणीनाम्) and Mitâ-

स्त्री प्रसूताप्रसूता वा पत्वावेव तु जीवति ।
 कामाद्या संश्रयेदन्यं प्रथमा स्वैरिणी तु सा ॥ ४६ ॥ *
 मृते भर्तरि संप्राप्तान्वेवरादीनपास्य या ।
 उपगच्छेत्यरं कामात्सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥ ५० ॥ *
 प्राप्ता देशाङ्गनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा च या ।
 तवाइमित्युपगता सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥ ५१ ॥ *
 देशधर्मानपेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते ।
 उत्पन्नसाइसान्यस्मै अन्त्या सा स्वैरिणी स्मृता ॥ ५२ ॥ *
 पुनर्भुवां विधिस्त्वेष स्वैरिणीनां प्रकीर्तिः ।
 पूर्वा पूर्वा जघन्यासां श्रेयसी तूत्तरोत्तरा ॥ ५३ ॥ *
 अपत्यमुत्पादयितुस्तासां या शुल्कता हृता ।
 अशुल्कोपहृतायां तु क्षेचिकस्यैव तत्पलम् ॥ ५४ ॥ *
 क्षेचिकस्य यदज्ञातं क्षेचे बीजं प्रदीयते ।
 न तत्र बीजिनो भागः क्षेचिकस्यैव तत्पलम् ॥ ५५ ॥
 श्राघवाताहृतं बीजं क्षेचे यस्य प्ररोहति ।
 फलभुक्तस्य तत्क्षेची न बीजी फलभाग् भवेत् ॥ ५६ ॥

ksharā, p. 77 (चतुर्थी) ॥ ५२ ॥ क्षेचिकस्यैव b. क्षेचिकस्यैव y. ॥ ५५ ॥
 श्राघवाताहृतं b. L. y. See Manu IX. 54. तत्क्षेचं β. B. ॥ ५६ ॥

उत्पन्नसाइसा उत्पन्नमिचारा ॥ Mitāksharā, p. 77. ॥ ५२ ॥

महोक्षो जनयेदत्सान्धस्य गोषु ब्रजे चरन् ।
 तस्य ते यस्य ता गावो मोषं स्तन्दितमार्षभम् ॥ ५७ ॥
 क्षेचिकानुमते बीजं यस्य क्षेचे समर्प्यते ।
 तदपत्यं द्वयोरेव बीजिक्षेचिकयोर्मतम् ॥ ५८ ॥
 न स्यात्क्षेचं विना सस्यं न वा बीजं विनास्ति तत् ।
 अतोऽपत्यं द्वयोरिष्टं पितुर्मातुश्च धर्मतः ॥ ५९ ॥*
 नाष्पपत्यं परगृहे संयुक्तस्य चिया सह ।
 हृष्टं संग्रहणं तज्जैर्नागतायाः स्वयं गृहे ॥ ६० ॥*
 अदुष्टत्यक्तदारस्य क्लीबस्य क्षयिकस्य च ।
 सेच्छानुपेयुषो दारान्न देषः साहसे भवेत् ॥ ६१ ॥*

भीष्मः B. L. ; भीष्म b. C. y, See Manu IX. 50 ॥ ५७ ॥ क्षेचिकानुमते b. C. y. ; क्षेचिकानुमते B. L. β. ॥ ५८ ॥ हृष्टं च संग्रहं तज्जैर्नां० Vulg. See Vivâdachintâmaṇi. ॥ ६० ॥ प्रदृष्ट० Vulg. सेच्छये-पेयुषो b. L. y. C. ; सेच्छानुपेयुषो B. β. See a text of Vishṇu, as quoted in the Vivâdachintâmaṇi, p. 112. ॥ ६१ ॥ सुदृष्टा

पितुर्बीजिन इत्यर्थः । ततस्य माद्रसंबन्धादेव माद्रसामिनः संबन्धः ।
 तत्र च रतिपुष्टप्रजादारा इति कालिकापुराणात्पूच्चिषये दुहित्रपेच्यथा
 भार्याया ब्रजघट्टादादौ गूढोत्पन्नोऽधिकारी ततः कानीन इति याज्ञवलक्ष-
 मतम् ॥ Jagannâtha, IV. ४, 256. ॥ ५८ ॥

प्रतिव्यक्तान्वा क्लीबपतिकान्वा अक्षमपतिकान्वा परदारान्सेच्छान्तदृष्टे
 ऽपि संगृहतोऽभिगच्छतो वा न दण्ड इत्यर्थः ॥ Vivâdachintâmaṇi,
 p. 112. ॥ ६१ ॥

परस्तिथा सहाकाले इदेशे वा भवते मिथः ।
 स्थानसंभाषणामोदास्त्रयः संग्रहणक्रमाः ॥ ६२ ॥ *
 नदीनां संगमे तीर्थेष्वारामेषु वनेषु च ।
 स्त्रीपुंसौ यत्समीयातां तच्च संग्रहणं स्मृतम् ॥ ६३ ॥ *
 दूतीप्रस्थापनैर्वापि लेखसंप्रेषणैरपि ।
 अन्यैश्च विविधैर्दीर्घैर्ग्राह्णं संग्रहणं बुधैः ॥ ६४ ॥
 स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा ।
 परस्परस्यानुभतं सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ ६५ ॥ *
 उपकारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् ।
 सहखद्वासनं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ ६६ ॥ *
 पाणौ यच्च निगृह्णीयाद्वेष्यां वस्त्राच्चले इपि वा ।
 तिष्ठ तिष्ठेति वा ब्रुयात्सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ ६७ ॥ *
 वस्त्रैराभरणैर्माल्यैः पानैर्भूष्यैस्तथैव च ।
 संप्रेष्यमाणैर्गन्धैश्च वेद्यं संग्रहणं बुधैः ॥ ६८ ॥ *

b. y.; स्पृशा L. C. ॥ ६५ ॥ ६६ om. b. L. C. y. See Manu VIII.

संग्रहणं सम्यग्गृह्णते तदनुरक्षतया प्रमीयते व्याप्तयो येन तसंग्रहणम् ।...
 अदेशेत्यादि अदेशे निर्जनादौ । अकाले रात्र्यादौ । स्थानमवस्थितिः ।
 व्यामोदः परीक्षासः ॥ Vivâdachintâmani, p. 109. ॥ ६२ ॥

उपकारक्रिया हिताचरणक्रिया । उपचार इति क्वचित्पाठः । तच्च
 तान्बूजादिप्रेषणमर्थः । केलिः नर्म । संग्रहणसु तसमितिशेषः । अदेशे रुग्ना-
 दौ ॥ Vivâdachintâmani, p. 110 ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

दर्पादा यदि वा मोहाच्छाधया वा स्वयं वदेत् ।
 मनेयं भुक्तपूर्वेति तत्त्वं संग्रहणं सृतम् ॥ ६८ ॥*
 सजात्यतिशये पुंसां दण्डं उत्तमसाहसः ।
 मध्यमस्त्वानुच्छेयेन प्रातिख्याम्ये प्रमापणम् ॥ ७० ॥
 कन्यायामसकामायां द्युमुखस्यावकर्तनम् ।
 उत्तमायां वधस्त्वेव सर्वसंग्रहणं तथा ॥ ७१ ॥
 सकामायां तु कन्यायां संगमे नास्त्रितिक्रमः ।
 किंत्वलंकृत्य सत्कृत्य स एवैनां समुद्देत् ॥ ७२ ॥*
 माता मातृष्टसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्टसा ।
 पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी सुषा ॥ ७३ ॥*
 दुहिताचार्यभार्या च सगोचा शरणागता ।
 राज्ञी प्रव्रजिता धार्ची साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥ ७४ ॥*
 आसामन्यतमां गत्वा गुरुतत्पयग उच्यते ।
 शिश्रस्योत्कर्तनं तस्य नान्यो दण्डो विधीयते ॥ ७५ ॥*
 पशुयोनावतिक्रामन्विनेयः स दर्मं शतम् ।

357. लेव L. C. ॥ ७१ ॥ प्रवृत्तः स Vulg. अतिक्रामन् Vivâda-

माताच जननीव्यतिरिक्ता पिण्डपत्री । आसां विश्वतेरन्यतमागमने शिश्र-
 र्षेदः । गुप्तविषयमेतत् ॥ Vivâdachintâmaṇi, p. 118. ॥ ७३ ॥ ७४ ॥
 ॥ ७५ ॥

अतिक्रामन्मैथुनं कुर्वन्पश्चतं दख्यः ॥ Vivâdachintâmaṇi,
 p. 121. ॥ ७६ ॥

मध्यमं साहसं गोषु तदेवान्त्यावसायिषु ॥७६॥*
 अगम्यागामिनश्चास्ति दण्डो राजा प्रचेादितः ।
 प्रायश्चित्तविधानं तु पापानां स्याद्विशेषाधनम् ॥७७॥*
 स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी च या ।
 गम्याः स्युरानुज्ञाम्येन स्त्रियो न प्रतिज्ञामतः ॥७८॥*
 आस्वेव तु भुजिष्यासु देषः स्यात्परदारवत् ।
 गम्या अपि हि नोपेया यत्ताः परपरिग्रहाः ॥७९॥*
 अनुत्पन्नप्रजायात्तु पतिः प्रेयाद्यदि स्त्रियाः ।
 नियुक्ता गुरुभिर्गच्छेद्वेरं पुच्काम्यया ॥८०॥*
 स च तां प्रतिपद्येत तथैवा पुच्जन्मतः ।
 पुचे जाते निवर्तेत संकरः स्यादतो ऽन्यथा ॥८१॥*

chintāmani. ॥७६॥ निखामिनी B. L. b. β. y.; निखामिना C. See Mitāksharā, Viramitrodaya ॥८८॥ यतस्तासु परियहो b. y.; यतस्ताः सु परियहाः C.; यतस्ताः सपरियहाः B. β.; यतस्तासु परियहाः L. See Mitāksharā, Viramitrodaya. ॥७६॥

निष्कासिनी स्वाम्यनवरज्ञा दासी । न च स्वैरिण्यादीनां साधारणतया गम्यत्वाभिधानमयुक्तम् । न हि जातिः शास्त्रतो वा काच्चन लोके साधारणाः स्त्रिय उपलभ्यन्ते । तथा हि । स्वैरिण्यो दास्यस्व तावद्वर्तस्त्रिय एव । स्वैरिणी या पतिं हित्वा सर्ववर्णां कामतः अयेत् । वर्णानामागुलोम्येन दास्यं न प्रतिज्ञामत इति स्मरणात् । न च वर्णस्त्रीणां पत्नौ जीवति मृते वा पुरुषान्तरोपभोगे घटते ॥ Mitāksharā, p. 346. ॥८८॥७६॥

दृतेनाभ्यज्य गाचाणि तैलेनाविहृतेन वा ।
 मुखामुखं परिहरन्गार्वैर्गाचाण्यसंस्पृशन् ॥ ८२ ॥ *
 कुञ्जे तदवशेषे हि संतानार्थं न कामतः ।
 स्त्रियं पुच्छतर्तीं वन्धां नीरजस्कामनिष्कृतीम् ॥ ८३ ॥ *
 न गच्छेन्नर्भिणीं निन्द्यामनियुक्तां च वन्धुभिः ।
 अनियुक्ता तु या नारी देवराज्ञनयेत्सुतम् ॥ ८४ ॥ *
 जारजातमरिक्यीयं तमाहुर्ब्रह्मवादिनः ।
 तथानियुक्तो यो भार्या यवीयाज्ज्यायसो व्रजेत् ॥ ८५ ॥ *
 यवीयसो वा यो ज्यायानुभौ तौ गुरुतत्त्वगौ ।
 नियुक्तो गुरुभिर्गच्छेदनुशिष्यात्स्त्रियं च सः ॥ ८६ ॥ *
 पूर्वोक्तेन विधानेन खुषां पुंसवने शुचिः ।
 सहदा गर्भाधानादा कृते गर्भे तथैव सा ॥ ८७ ॥ *

गाचाण्यसंस्पृशेत् B. β. ॥ ८२ ॥ B. β. omit. पूर्व a and insert it after पूर्व a. They read कुञ्जे तदवशिष्टे तु. Kulluka, Jagannâtha and the other Commentators agree with L. b. C. y. वन्धा Vulg. ॥ ८३ ॥ खातां or खाता for खुषां Vulg. See Jagannâtha. ॥ ८७ ॥ राजहेतुके B. β. ॥ ८६ ॥ खतोन्यं Vulg. See

नियोगावश्यं भावार्थीं नियुक्तोवादि । विज्ञवः धर्मक्षेपः । यवीयानि-
 त्युपजक्षणं च्येष्टस्यापि । अनुशिष्यात्परपुरुषगमने उधर्मं नियोगे धर्मं च
 ग्रिदेविवर्धः । खुषां खुषानुगां भावभार्यामिवर्धः ॥ Jagannâtha,
 IV. 4, 147. ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

अतो इन्द्रथा वर्तमानः पुमान्स्त्री वापि कामतः ।
 निनेयौ सुभृशं राज्ञा विष्ववः स्यादतो इन्द्रथा ॥ ८८ ॥
 ईर्ष्याहृथसमुत्थे तु संबन्धे रागहेतुके ।
 दम्पती विवदीयतां न ज्ञातिषु न राजनि ॥ ८९ ॥
 अन्योन्यं व्यजतोरागः स्यादन्योन्यविरुद्धयोः ।
 स्त्रीपुंसयोर्निंगूढाया व्यभिचाराहते स्त्रियाः ॥ ९० ॥
 व्यभिचारे स्त्रिया मौख्यमधःशयनमेव च ।
 कदन्वं वा कुवासश्च कर्म चावस्त्ररोजश्चनम् ॥ ९१ ॥
 स्त्रीधनभ्रष्टसर्वस्वां गर्भविज्ञानीं तथा ।
 भर्तुश्च वधमिच्छनीं स्त्रियं निर्वासयेत्पुरात् ॥ ९२ ॥
 अनर्थशीलां सततं तथैवाप्रियवादिनीम् ।
 पूर्वाश्निर्णीं च या भर्तुः क्षिप्रं निर्वासयेन्नहात् ॥ ९३ ॥

Jagannâtha. ॥ ९० ॥ वधां b. न दोषभा b. L.; न दोषभाक् y.

आगः पापमिति रत्नाकरः । तथा च स्त्रिया निंगूढाया यत्नेन गोप्यि-
 ताया व्यभिचारं विना परस्परं व्यजतोः स्त्रीपुंसयोः पापं भवति । व्यभि-
 चारिणीतागे तु न पापमित्यर्थः । इति केचित् । स्त्रीधनवेग भृणं सर्वस्वं
 यस्याः सा तथेति रत्नाकरः । यस्याः स्त्रीधनवेगर्थो बोक्षयः । स्त्रीधन-
 वेग भंश्चितं सर्वस्वं यत्येवर्थः । इति कल्पद्रुमः । महानिर्वासयेदिति
 प्रधानगृहानिर्वास्य खकुटीमध्ये एव आपयेदिति केचित् ॥ Jagann-
 nâtha, IV. 1, 63. ॥ ९० ॥ ९२ ॥

बन्धां स्त्रीजननीं निन्द्यां प्रतिकूलां च सर्वदा ।
 कामतो नाभिनन्देत कुर्वन्नेवं स दोषभाक् ॥ ६४ ॥
 अनुकूलामवाङ्मुष्टां दक्षां साध्वीं प्रजावतीम् ।
 त्यजन्मार्यामवस्थाप्यो राजा दण्डेन भूयसा ॥ ६५ ॥
 अन्नातदोषेणोढा या निर्देषा नान्यमाश्रिता ।
 बन्धुभिः साभियोक्तव्या निर्बन्धुः स्वयमाश्रयेत् ॥ ६६ ॥
 नष्टे मृते प्रव्रजिते ज्ञीवे च पतिते पतौ ।
 पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥ ६७ ॥
 अष्टौ वर्षाण्युदीक्षेत ब्राह्मणी प्रोपितं पतिम् ।
 अप्रहृता तु चत्वारि परतो इन्यं समाश्रयेत् ॥ ६८ ॥
 क्षत्रिया षट् समाप्तिष्ठेदप्रहृता समाचयम् ।
 वैश्या प्रहृता चत्वारि द्वे वर्षे त्वितरा वसेत् ॥ ६९ ॥
 न शूद्रायाः स्मृतः काल एष प्रोपितयोपिताम् ।
 जीवति शूद्रमाणे तु स्यादेष दिगुणो विधिः ॥ १०० ॥

॥ ६४ ॥ उपेक्षेत b. L. y. ॥ ६५ ॥ वर्ष b. y. ॥ ६६ ॥ प्रजापते for प्रजा

स्त्रिया रत्वर्थं व्यभिचारे जाते सुखनमधःशयनं च साधयेत् । कदत्रं
 कुवासस्य भरणार्थं दद्यात् । अमेधश्चोधनरूपं कर्म कारयेदित्यर्थः ।
 Viramitrodaya, p. 520. ॥ ६१ ॥

गुणान्वितां पलीमन्यस्त्रीवश्तापन्नत्वादिना त्यजन्यतिभूयासं दण्डमर्हं-
 तीवर्थः । भूयान्दण्डस्त्रौरवणः । Jagannâtha, IV. 4, 59. ॥ ६५ ॥

अप्रदृत्तौ तु भूतानां दृष्टिरेषा प्रजापतेः ।
 अतो इन्द्रगमने स्त्रीणामेष दीषो न विद्यते ॥ १०१ ॥
 आनुलोम्येन वर्णानां यज्ञम् स विधिः स्मृतः ।
 प्रतिलोम्येन यज्ञम् स ज्ञेयो वर्णसंकरः ॥ १०२ ॥
 अनन्तरः स्मृतः पुचः पुच एकान्तरस्तथा ।
 द्यन्तरश्चानुलोम्येन तथैव प्रतिलोमतः ॥ १०३ ॥
 उग्रः पारश्चवश्चैव निषादश्चानुलोमतः ।
 अम्बष्टो मागधश्चैव क्षत्ता च क्षचियात्मजः ॥ १०४ ॥
 आनुलोम्येन तथैको द्वौ ज्ञेयौ प्रतिलोमतः ।
 क्षत्ताद्याः प्रतिलोमाः स्युरनुलोमास्त्विमे स्मृताः ॥ १०५ ॥
 संस्काराश्चरूपाकाद्यास्तेषां चिः सप्त वै मताः ।
 सवर्णो ब्राह्मणोपुचः क्षचियायामनन्तरः ॥ १०६ ॥
 अम्बष्टोग्रौ तथा पुचावेवं क्षचियवैश्ययोः ।
 एकान्तरस्तु चाम्बष्टो वैश्यायां ब्राह्मणात्मृतः ॥ १०७ ॥
 श्रद्धायां क्षचियात्तदनिषादो नाम जायते ।
 श्रद्धा पारश्चवं स्तुते ब्राह्मणादुत्तरं सुतम् ॥ १०८ ॥
 आनुलोम्येन वर्णानां पुचा ज्ञेते प्रकीर्तिताः ।

पते: B. β. ॥ १०१ ॥ सज्जम् b. y.; वज्जम् L.; सज्जम् C. ॥ १०२ ॥ पुचः
 om. b. y. ॥ १०३ ॥ परसरश्चैव b.; पाराश्चरश्चैव B. β. C. पारश्चैव
 y. ॥ १०४ ॥ तचैको B. β. ॥ १०५ ॥ संस्काराश्च पाकाद्यास्तेषां चिः

द्वतम्ब मागधश्वैव पुचावायोगवस्तथा ॥ १०६ ॥
 प्रातिलोम्येन वर्णानां क्षत्तृवैदेहकावपि ।
 अनन्तरः स्मृतः द्वतो ब्राह्मण्यां क्षचियात्सुतः ॥ ११० ॥
 मागधायोगवौ तद्वौ पुचौ वैश्यश्वदयोः ।
 ब्राह्मणेकान्तरं वैश्यात्सूते वैदेहकं सुतम् ॥ १११ ॥
 क्षत्तारं क्षचिया श्वदात्पुचमेकान्तरं तथा ।
 द्यन्तरः प्रातिलोम्येन पापिष्ठः संकरे सति ॥ ११२ ॥
 चण्डालो आयते श्वदाङ्गाङ्गणी यच्च मुच्छति ।
 तस्माद्राजा विशेषेण स्त्रियो रक्ष्यात्तु संकरात् ॥ ११३ ॥

सप्तकोष्ठतः B. β. कोष्ठतः L. b. C. γ. चाष्टन्तो B. β. ॥ १०७ ॥
 क्षचियोदेहकावपि B. β. ॥ ११० ॥ द्यन्तरं Vulg. ॥ ११२ ॥ रक्षालु
 b. C. γ. ॥ ११३ ॥

इति जारदीये भर्मशास्त्रे खीपुंसयोगी नाभ दादशं अवहारपदं समाप्तम् ॥

विभागो इर्थस्य पितृस्य पुच्छैर्यच्च प्रकल्पते ।
 दायभाग इति प्रेक्षं तद्विवादपदं बुधैः ॥ १ ॥ *
 पितर्यूर्ध्वं गते पुच्चा विभजेरन्धनं क्रमात् ।
 मातुर्दुहितरो ऽभावे दूहितृणां तदन्धयः ॥ २ ॥ *
 मातुर्निर्वृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ।
 निवृत्ते वापि रमणे पितर्युपरतस्युहे ॥ ३ ॥ *

निष्ठता L. रमणे b. y. ॥ ३ ॥ वयसि खिते B. b. L. ३. ; वयसस्थिते

पित्रोरिदं पैत्र्यम् । इदं खलग्निमित्तसंबन्धिपरम् । पुच्छपदं पौच्छ-
 भाष्टपुच्चादिपरम् । दायो विभागार्हं द्रव्यम् । अन्यदीयं द्रव्यं खामिसंबन्धि-
 गामीवर्थः । विभागार्हं पितृद्रव्यं दायमाङ्गमर्गीविष्णु इति निष्ठण्डुः ॥
 Vivādatāndava. ॥ १ ॥

यत्तु दुहितमाचाधिकारार्थं गौतमवचनम् । खीधन दुहितृणामप्रत्ता-
 नामप्रतिष्ठितानां च । यत्तु नारदस्य मातुर्दुहितरो ऽभावे दुहितृणां तद-
 न्धयः ।...तानि पूर्वोक्तदेवलवचनविरोधेन यौतकद्रव्यविषयाणि । अत एव
 मनुः । मातुलु यौतकं यत्थालुमारीभाग एव सः ॥ Dāyabhāga, pp.
 131, 132. (Colebrooke, IV. 2, 13) दौहित्रीणामप्यभावे
 दौहित्रा धनद्वारिणः । यथाह नारदः । मातुर्दुहितरो ऽभावे दुहितृणां
 तदन्धयः । इति तच्छब्देन संनिहितदुहितपरामर्हात् । Mitaksharā, p.
 229 (Colebrooke, I. 11, 18). ॥ २ ॥

विभागं चित्पिता कुर्यादिति यदा पितुर्विभागेच्छा स तावदेकः कालः ।
 अपरोऽपि जीवत्वेव पितृरि द्रव्यनिष्पुहे निष्ठतरमणे मातरि च निष्ठत-
 रजस्त्वायां पितुरनिष्क्षायामपि पुच्छैर्यैव विभागी भवति । यथोक्तं नार-
 देन । अत उर्ध्वं... ॥ इति दर्शितः । अत पुच्चा धनं समं विभजेय-

पितैव वा स्वयं पुच्चान्विभजेद्यसि स्थितः ।
 ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन यथा वास्य मतिर्भवेत् ॥ ४ ॥^{*}
 विभृयादेच्छतः सर्वाङ्गज्येष्ठो भ्राता यथा पिता ।
 भ्राता शक्तः कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षाः कुले श्रियः ॥ ५ ॥^{*}
 श्रौर्यभार्याधने चेष्टे यज्ञ विद्याधनं भवेत् ।
 चीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यज्ञ पैतृकः ॥ ६ ॥^{*}

y. See Viramitrodaya, Jagannâtha. ॥ ४ ॥ पिता यथा B. β.
 ॥ ५ ॥ श्रौर्यभार्याधनं b. C. y. अविभज्यानि b. y. ॥ ६ ॥ तस्यापेष्य ॥ ७ ॥

रित्यनुष्ठयते । Mitâksharâ, p. 175, 176 (Colebrooke, I. 2, 7). ॥ ३ ॥

तथा नारदः । पितैव वा... ॥ ज्येष्ठस्य श्रेष्ठभागमभिधाय पुनर्यथा वास्य मतिर्भवेदित्यनेन यद्यपि न्यूनाधिकविभागे पितुः पूर्वोक्तकारणात्मतर्त्यमतिर्भवेदिति एष्यगमिधानात् श्रेष्ठभागादन्य एवायं न्यूनाधिकविभागः प्रतीयते ॥ Dâyabhâga, p. 94. (Colebrooke, II. 81, 82). ॥ ४ ॥

यदि तु ज्येष्ठपुच्चो उयोग्यः मध्यमो उच्चो वा योग्यः तत्र स एव सर्वाभिकारी प्रतिपादनक्षमत्वात् । यथाह शक्त्यपेक्षा कुले स्थितिः । शक्तिं परिणनप्रतिपादनक्षमतामपेक्ष्य ते शक्त्यपेक्षा इति । तथा च वयो ज्येष्ठतं नावश्वकमिति भावः ॥ Jagannâtha, V. 1, 16. ॥ ५ ॥

भार्याप्राप्तिकाशे जन्म भार्याधनम् । ओहाहिकमित्यर्थः । एतानि वर्जयत्वा अन्यद्विभजेदित्यनुवर्तते वाक्यान्तरीयम् ॥ Dâyabhâga, p. 169 (Colebrooke, VI. 1. 12, 13). ॥ ६ ॥

मात्रा च स्वधनं दत्तं यस्मै स्यात्मीतिपूर्वकम् ।
 तस्याप्येष विधिर्द्वृष्टो मातापि हि यथा पिता ॥७॥*
 अथग्न्यथावहनिकं भर्तृदायस्तथैव च ।
 भ्रातृमातृपितृप्राप्तं घड्डिधं स्त्रीधनं सृतम् ॥८॥*
 स्त्रीधनं तदपत्यानां भर्तृगाम्यप्रजासु तु ।
 ब्राह्मादिषु चतुष्पाहुः पितृगामीतरेषु च ॥९॥*
 कुटुम्बं बिम्बयाङ्गातुर्यो विद्यामधिगच्छतः ।
 भागं विद्याधनात्स्मात्स खभेताश्रुतो ऽपि सन् ॥१०॥*

The following clause is added in B. β. दत्तं च प्रीतिकर्मणि पितृमातृसृतप्राप्तमिति याठान्तरम् See Manu IX. 194. ॥८॥ इतरासु च y. ॥६॥ वैद्यो वैद्याय b. C. y. ; वैद्यो वैद्याय B. β. ; वैद्यो वैद्याय L. The last reading is supported by the Commentaries. ॥१०॥ ० इनिरठं जावेष्वं b. C. y. Jagannâtha has

बिभिधत्वमपि न्यूनत्वाभिमवार्थम् । तेषां स्वरूपमात्रं कात्यायनः । विवाह-काले यत्स्त्रीभ्यो दीयते द्विमिसंगिधौ । तदथमिष्ठतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् इवमेव यौतुकं नाम । यत्पुर्णभते नारी शीयमाना पितृ-मर्त्त्वात् । अथवहनिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम् । प्रीता दत्तं तु यत्किंचिच्छृश्वा वा अशुरेण वा । पादवन्दनिकं चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते ॥ उद्या कन्या वापि पत्न्यः पितृमर्त्ते ऽपि वा । भातुः सकाशात्पितृवौं जन्मं सौदायिकं मतम् ॥ Vivâdatandava. ॥८॥

विभयादिवेकवचननिरेशाद्यदि विद्यामध्यस्यतो भातुः कुटुम्बमपरो भाता स्वधनमध्यशरीरायासाभ्यां संवर्धयति । तदा तदिद्योपार्जितधने तस्याप्यधिकारः ॥ Dâyabhâga, p. 170 (Colebrooke, VI. 1, 14, 15) ॥१०॥

वैद्यो ऽवैद्याय नाकामो दद्यादंशं स्वतो धनात् ।
 पितृं द्रव्यं समाश्रित्य न चेत्तेन तदाहृतम् ॥ ११ ॥ *
 द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजनात्मनः पिता ।
 समांशभागिनी माता पुण्याणां स्यान्मृते पतौ ॥ १२ ॥ *
 ज्येष्ठायांशो ऽधिको ज्ञेयः कनिष्ठायावरः स्मृतः ।
 समांशभाजः शेषाः स्युरप्रत्ता भगिनी तथा ॥ १३ ॥ *

पितृपरं साधारणधनपरम् । तदगाश्रित्यार्जितम् । वैद्यो ऽवैद्याया-
 निष्ठृत्य दद्यात् । वैद्याय विदुषे पुनः साधारणमन्तरेष्टाप्यर्जितं दद्या-
 देव ॥ Dâyabhâga, pp. 170 171 (Colebrooke, VI. 1,
 16.) ॥ ११ ॥

तथा द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजनात्मनः पितेवेतदपि स्वार्जितविषयम् ॥
 Mitâksharâ, p. 187 (Colebrooke I. 6, 7). विभजन्ति
 आत्मनः आत्मसंबन्धिनौ द्वावंशौ कुर्यादित्यर्थः । एतदधनं पितुः स्वार्जिते
 धने भूयिष्ठमादाय वसेदिति वचनेन केवलीकृते ऽवज्ञनमण्डलमानं पैता-
 महृधनमेवाखम्यतीति ॥ Jagannâtha, V. 2, 96. ॥ १२ ॥

अत्र केचिच्चु परस्परतुल्यगुणयोगि किंचिद्दूनगुणकनिष्ठभावसमुदाय-
 स्यात्वल्यधनविभागविषयकमिदमेकाद्यरूपोऽदारदानासामर्थ्यात् । उत्कृष्ट-
 भागदानेनैव तत्संबन्धनं निर्गुणत्वेन न्यूनत्वात् निष्ठृतभागदानं कनिष्ठाये-
 त्वाणः । चण्डेश्वरस्तु अधिकों ऽशोः विभागे यों ऽशो जन्मते तस्मादन्यः
 छ्वेष्टुलनिबन्धनं देयः । कनिष्ठायावर इति तश्चूनः तत्पादोगस्तदधं तत्पादो
 वा । हरं च कनिष्ठस्य गुणवत्त्वे गुणं विविच्छैव देयमित्यभिप्रैति । शेषा
 मध्यमा निर्गुणाः समांशभागाः समांशं गुणादिनिबन्धनाधिकर्षहितेऽशे
 भागः भजनं स्वामित्वं येषाम् । अप्रदत्ता भगिनी अंशभागिनी न तु

क्षेत्रजेष्ठपि पुच्छेषु तद्वजातेषु धर्मतः ।
 वर्णावरेष्ठं शहानिरुद्धाजातेषु नुक्रमात् ॥ १४ ॥
 पित्रैव तु विभक्ता ये हीनाधिकसमैर्धनैः ।
 तेषां स एव धर्मः स्यात्सर्वस्य हि पिता प्रभुः ॥ १५ ॥

इनिरुद्धाजातेष्ठ०, like the rest of the MSS. ॥ १४ ॥ स एष b. ;
 स ए y. ॥ १५ ॥ ० शक्रमानस y. ॥ १३ ॥ गूढमाल्कः b. C. y. L.; मूढमाल्कः

समांशभागिनी तस्याः समांशित्वनिषेधस्य वश्यमाण्यतात् । यदा समांश-
 भागिनी आधिकरद्वितभागसामिनी यथा । समस्तत्र विभागः स्यादिति
 स चांशो वश्यमाण्यतुर्थभागः । प्रकाश्कारेण तु करिष्यायावर इति
 आने श्रेष्ठाय च वर इति पद्धितं व्याख्यातं च प्रथमेत्यवश्यांशद्वयं श्रेष्ठः
 कुटुम्बकर्मण्युपयुक्तः तस्य वरं श्रेष्ठं किंचिद्देयमिति । औरसेषु यदुक्तां
 क्षेत्रजेष्ठपि एव व्यवहारः अतिदेश इत्याह । क्षेत्रजेष्ठिति । धर्मतो
 जातेषु क्षेत्रजेषु तद्वदौरसपुच्छवत् । तथा च या या व्यवस्था औरसपुच्छे
 उक्ता श्रेष्ठाद्यांशविषयेषु क्षेत्रजेष्ठपि सति संभवे तास्ता याद्वा इति
 भावः ॥ Jagannâtha V. 1, 71. ॥ १६ ॥ १४ ॥

दृहस्पतिः । समन्यूनाधिकभागाः पित्रा येषां प्रकल्पिताः । सथैव ते
 पालनीया विनेयाते स्युरन्यथा । एवं चैतद्वचनं च पुष्टविभिर्मैकेण पित्र-
 जिंतपरं भातृशामिति मनुवचनं च सर्वपुच्छसहकारेण पित्रजिंतधनविष-
 यकमतो न विरोध इति चण्डेश्वरादीनां मतम् । पुत्राणां विभागप्रार्थनस्याते
 एव मनुवचनं नेयं पितुः खेच्छास्य एव दृहस्पतिवचनमिति जीमूतवा-
 हमादीनां मतम् । नारदः । पित्रैव तु... । इति नारदवचनम् । न्यूना-
 धिकविमक्तार्गां धर्मः पित्रकृतः स्मृत इति याज्ञवश्ववचनं च दृहस्पति-
 वचनसमानविषयकमेव मन्त्रम् ॥ Jagannâtha, V. 1, 31-33. ॥ १५ ॥

व्याधितः कुपितस्त्रैव विषयासक्तमानसः ।
 अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः ॥ १६ ॥ *
 कानीनश्च सहोदश्च गृद्धायां यश्च जायते ।
 तेषां वोढा पिता ज्ञेयस्ते च भागहराः सृताः ॥ १७ ॥ *
 अश्नातपितृको यश्च कानीनो ज्नूदमातृकः ।
 मातामहाय दद्यात्स पिण्डं रिक्षं हरेत च ॥ १८ ॥ *
 जाता ये त्वनियुक्तायामेकेन बहुभिस्तथा ।
 अरिक्यभाजः सर्वे स्युर्बीजिनामेव ते सुताः ॥ १९ ॥ *
 दद्युस्ते वीजिने पिण्डं माता चेच्छुख्कातो हता ।

Viramitrodaya ०नृदमातृकः B. β. पितामहाय for मातामहाय
 B. β. ॥ १५ ॥ वीजिनो b. y. C. हताः b. y. C. ॥ २० ॥ घटितः पाण्डुर्यं०

तथा च वातादिरूपव्याधिजन्यमोहकोधजन्यमोहकामादिरूपविषयसेवा-
 वशीकृतचित्ततादिवशात् अयथाशास्त्रकारी पिता विभागे प्रभुर्न इति ।
 तथा चैतदेवास्याप्रसुत्वम् । यत्तत्कृतविभागस्यासिद्धिः अनधिकारिक्षतत्वात्
 शूद्रकृतसंधावन्दगवदिति भावः । अत एव पितामहचरणाः । व्याधित
 इत्यादि नारदवचनेन प्रभुरित्यतिदेशादस्त्रामिकृत इति खार्जितधने उपि
 व्याधादिहेतोः पिचादिस्त्रामिकृतो उपि विषमविभागादिर्न सिद्धति ।
 अचायथाशास्त्रकारी ज्येष्ठभागादिवेदधकशास्त्रमतिक्रम्य न्यूनाधिकविभाग-
 कारी ॥ Jagannâtha V. 1, 28. ॥ १६ ॥

अनियुक्तायां स्वैरिण्याम् । अरिक्यभाजः त्वेत्चिरिक्षं न भजन्त इति
 रत्नाकरः । माट्टक्षेत्रिकमातामहानां न रिक्षं भजन्त इति प्रकाशः ।
 वीजिनामेवेवेवकारेण माट्टमातामहादेरेव व्यादत्तिरित्याश्रयः । वीजिनो

अशुल्कोपगतायां तु पिण्डदा वोढुरेव ते ॥ २० ॥*

पिण्डद्विद् पतितः षण्ठो यस्त्र स्यादैपपातिकः ।

चोरसा अपि नैते उंशं लभेरन्क्षेच्चजाः कुतः ॥ २१ ॥*

दीर्घतीव्रामयग्रस्ता जडेन्मत्तान्धपङ्गवः ।

भर्तव्याः स्युः कुले चैते तत्पुचास्त्वंशभागिनः ॥ २२ ॥*

b. L. C. y. घटितः षण्ठो B. ॥ २१ ॥ ० तीव्रमय० b. y. C. ॥ २२ ॥

धनयश्चाम् । न केवलं पिण्डदानमपीत्वा ह दद्युरिति । यदि शुल्कं मूल्यं
क्षेत्रिणो दत्त्वा अपत्योत्पादनार्थं माता ब्रीता तदा एव क्रयाभावे माठ-
विवाहकर्तुरेव पिण्डदा इति रत्नाकराश्यः ॥ Jagannâtha V. 4,
842. ॥ १६ ॥ २० ॥

पितरं यो हेष्टि स पिण्डद्विद् । हेषस्य पितरि मारणादिभवः । मृते तु
तदुहेषेन उद्दकादिदानाभावरूपः । अपपात्रितः राजवधादिदोषेण कृत-
प्रटापवर्जनः । दीर्घं राजयश्चादि तीव्रं कुष्ठादि भर्तव्याः पोषणीयाः कुलस्य
भाचादेरिति रत्नाकरः । प्रकाशकृता तु उपपातकाति पठित्वा उपपात
कैव्युक्ता इति कृतम् । जीमूतवाहनरघुनन्दनाभ्याम् अपपातिक इति पठितम् ।
उपपातकैर्युक्ता इति तदर्थः । कल्पतरौ तु अपपात्रित इति पाठः । तचाप-
पात्रितस्य भागानहर्त्वं शश्चलिखितवचनेन व्यक्तम् । उपपातकिनो भागान-
हर्त्वमभ्यास एव । उपपातकैरिति वज्रवचनमुपन्यस्तम् । पातिव्यं चानु-
पातकादावेव इति ज्ञेयम् । पिण्डद्विदित्यनेन आङ्गादिपरामुखस्यानंशिल-
कथनात् । उहस्पतिनैकवाक्यत्वम् । अत्र दानादिनानागुणवतो इति
आङ्गादिपरामुखत्वे भागानहर्त्वमित्यवधेयम् ।... विवादचिन्तामण्डी तु जडो-
न्मत्तान्धपङ्गव इति पाठः । जडो निर्विवेक इति आख्यातं च । तत्पुचास्त्वं-
शभागिन इति तथा चैतेषां पृथ्वाः पौत्रविषया भागं गृष्णीय । अत्र तत्पु-

द्विरामुष्टायणा दशुर्द्दभ्यां पिण्डोदके पृथक् ।
 रिक्यादर्धं समादशुर्द्दभिक्षेचिकयोस्तथा ॥ २३ ॥ *
 संस्तृष्टानां तु यो भागस्तेषामेव स इष्टते ।
 अनपत्योऽशभाग्योऽपि निर्बीजेष्वितरानियात् ॥ २४ ॥ *
 आतृणामप्रजाः प्रेयात्कश्चिद्देवतव्रजेत् वा ।
 विभजेत् अनं तस्य शेषात्तु स्वीधनं विना ॥ २५ ॥ *
 भरणं चास्य कुर्वीरन्स्त्रीणामा जोवितक्षयात् ।
 रक्षन्ति शश्यां भर्तुश्चेदाच्छिन्द्युरितरासु च ॥ २६ ॥ *
 या तस्य दुहिता तस्याः पित्र्योऽज्ञा भरणे मतः ।
 आ संस्कारं भजेरस्तां परतेऽविभृयात्यतिः ॥ २७ ॥ *

अक्षशादूर्ध्वं b. C. y. ॥ २१ ॥ अनपत्येऽशताग्योऽपि b. y. ॥ २४ ॥ प्रव्रजेत वा
 C. y. ॥ २५ ॥ जातस्य b. C. y. तस्या b. C. y. पित्रं श्वो L. मरणो b. C. y.

चाणामपि तादृश्वे तत्यौचाणां प्रपौचविषयांश्याहित्वं तेषामपि तादृश्वे
 तत्पुचाणां न जच्छते । अच च पतितस्य पुत्रो नाशं प्राप्नुयादित्वाह ॥
 Jagannâtha V. 4. 320. ॥ २१ ॥ २२ ॥

एषगिति लिखनात्प्रिणदद्यरानं द्वाभ्यां पिण्डभ्यां तच क्रमस्यात्प्रकाश-
 दिष्ठाविकल्पः । रत्नाकरः । यच बीजिन षोरसोऽस्ति क्षेत्रियोऽपि
 कार्यचिद्दौरसो जातस्तद्विषयमिदम् । अपुचयेत् दयोरपि छत्वमंशं
 गृह्णीयादिति ॥ Jagannâtha V. 4, 242. ॥ २३ ॥

पत्रीसद्ग्रावे ऽपि आतृणां धनयह्यं पत्रीनां च भरणमात्रं नारदेनोक्तम् ॥
 Mitâksharâ, p. 208 (Colebrooke, II. 1, 7). ॥ २५ ॥ २६ ॥

मृते भर्त्यर्थपुच्चायाः पतिपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ।
 विनियोगात्मरक्षासु भरणे च स ईश्वरः ॥ २८ ॥ *
 परिक्षीणे पतिकुले निर्मणुष्ये निराश्रये ।
 तत्पिण्डेषु वासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ॥ २९ ॥ *
 स्वातन्त्र्यादिग्रणश्यन्ति कुले जाता अपि स्त्रियः ।
 अस्वातन्त्र्यमतस्तासां प्रजापतिरकल्पयत् ॥ ३० ॥ *

। २७ ॥ प्रभु b. C.; प्रभु y. ॥ २८ ॥ प्रधु स्त्रिया C. y.; प्रभु स्त्रियाः b. ॥ २९ ॥
 30 a is omitted in all MSS. It has been supplied from Jagannâtha and Viramitrodaya ॥ ३० ॥ मूली न स्यादया

पतिपक्षः प्रभुः पितृवंशमालवंशौ आसन्तिकमेण विनियोगे इत्यदानादिः । आत्मरक्षा कुप्रसङ्गनिवारणम् । भरणं जीवनेपायकारणम् ।
 तथा च तदनुमतिं विना न कस्मैचित् किंचिद्द्यात् । न रूपरसगन्धादौ
 प्रसङ्गेत । भोजनेपायभावे स एव निर्वतिं कुर्यात् । निर्मणुष्ये सदसत्त्व-
 सङ्गविवेचनादियोगमनुष्यहीने । निराश्रये प्राणधारणोपायादिसाधन-
 पुरुषाभावे तत्पिण्डेष्वसत्सु कथंचित्खबुद्धौ धर्मप्राणारक्षां विधाय असुकस्य
 पिण्डपत्नी अहमिति ख्यापनेन सं वान्धववं प्रकाश्य स्थित्यसंभवे पिण्डपक्ष-
 मेवाश्रयेत । Jagannâtha, IV. 1, 13. ॥ २८ ॥ २९ ॥

कुले सत्कुले इति रत्नाकरः । प्रणश्यन्ति सधर्मात् भावन्ति अभिचारा-
 दिदेष्युक्ता भवन्तीत्यर्थः । तथा हि श्राव्याध्ययनानधिकारित्वाच्छास्त्र-
 मात्रोपजीवधर्माधर्मज्ञानाभावात् स्वातन्त्र्यग्रवर्तमानस्येन पुरुषपारतन्त्र्या-
 भावात्तेनोपदेशात्मसंभवात् । दृष्टसुखजग्नके परपुरुषसंभोगदौ स्वर्णधर्मा-
 दिकमपह्राय पुनः पुनस्चित्तदर्शनादौ च प्रवर्तेत इति भावः । एवं च
 भर्त्यपारतन्त्र्यमसंमन्यमाना यदि स्वातन्त्र्यग्रन्थिच्छति तदा ज्ञाता राजा
 स्वयं धर्मे खापनीया इति मन्त्रव्यम् ॥ Jagannâtha IV. 1, 4. ॥ ३० ॥

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
 पुचास्तु स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ ३१ ॥*
 यच्छिष्टं पितृदायेभ्यो दत्त्वण पैतृकां च यत् ।
 भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमृणी न स्याद्यथा पिता ॥ ३२ ॥*
 येषां तु न द्रष्टाः पित्रा संखारविधयः क्रमात् ।
 कतंव्या भ्रातृभिस्तेषां पैतृकादेव ते धनात् ॥ ३३ ॥*
 अविद्यमाने पित्र्ये इर्थे स्वांशादुद्भृत्य वा पुनः ।

b. C. ; ऋणी न स्याद्यथा B. β. L. y. The latter reading is supported by the commentaries ॥ ३२ ॥ तैर्धनात् b. y. L. ॥ ३३ ॥ पित्र्येषांश्वद् C. ; पित्र्ये खांश्वद् b. ; ॥ ३४ ॥ भवनीयो y.

यत्तु पारतन्त्रवचनं न स्त्री पारतन्त्रमर्हतीवादि । तदस्तु पारतन्त्रं धनखीकारे तु को विरोधः । Mitâksharâ, p. 212 (Colebrooke, II. 1, 25). ॥ ३१ ॥

पितृदायः पित्रा प्रतिश्रुतम् । Vyavaharâmayûkha, p. 47. (Borrodaile IV. 6, 2). ॥ ३२ ॥

अपरे तु सांदृष्टिकन्यायेनागत्वा भगिनीसंखारो इपि स्वार्जितेनैव संपादनीयः । कन्यादा कन्यासंखाराभावेन पितुर्महान्दोषः स्यात् । सांदृष्टिकन्यायथस्य दायभागप्रकरणे जीमूतवाहनैवाद्वतः । Jagannâtha V. 3, 128. ॥ ३३ ॥

पित्र्यधनाभावे स्वार्जितेन भिक्षादिलब्नेन च अवश्यं संखारं कुर्यादिति न वाच्यम् । जीमूतवाहनेन तथा नाङ्गीकारात् । तथा हि तस्याश्रयः ।

अवश्यकार्याः संस्कारा भातणां पूर्वसंस्कृतैः ॥ ३४ ॥*

कुटुम्बार्थेषु यश्वोक्तस्तत्कार्यं कुरुते च यः ।

भ्रातृभिर्भरणीयोऽसौ ग्रासाच्छादनवाहनैः ॥ ३५ ॥*

येषां तु न कृताः... ॥ इति येषां तेषामिति पुणिष्ठपदघटितवचनेन भ्रातृ-
संस्कारस्यावश्यकात्मुक्ता पैठकधनाभावे भ्रातृसंस्कारनिर्वाहार्थमुपायकाथनं
नारदस्य । तथा च भ्रातृसंस्कारोपक्रमत्वात् उपसंहारे इपि भ्रातृसंस्कार
एव विषयः । न तु भगिनीसंस्कारः । इति नारदीयवचनयोर्भावः ॥
Jagannāthha V. 3, 127. ॥ ३४ ॥

तेषामयमाश्रयः । यदि क्षिद्विभागकाले आयर्हं कृत्वा भागं नाश्ट-
कृति उत्तरकालं च भागमाकांच्छते तदर्थं पुनर्विभागं सर्वं मिश्रयित्वा त
कुर्यात्किंतु तद्वागपूरणानुसारेण सखभागांशसुद्धय तद्वागं पूरयेदिति ।
तथा च तेजैव प्रकारेण सर्वं एव वचनार्थं आदरणीयाः । तच प्रकाश-
मिश्रयोरथं भावः । पुच्चत्वादिसंबन्धस्यैतम्भावात्मयं विभागकाले इशायाश्रये
उत्तरकालं खयमेव पुच्चेण वा इच्छत्वावश्यं भागप्राप्तिरिति रत्नाकराश्रयस्तु
वच्यते इनुपदम् । कुटुम्बेभित्यादि तदर्थमुपयुक्तः सन्तत्कार्यं कुटुम्बभरणोप-
युक्तं कार्यं कुरुते न तु पितृधनं गृह्णाति स उत्तरकालं भागमाकांच्छमाणः
ग्रासाच्छादनवाहनेरपलक्ष्यतीभूतैऽच अन्येनापि धान्यरूपसुवर्णालंकारादिना
द्युंहणीयः वर्धनीयः पूर्णभागः कर्तव्यं इत्यर्थः इति मिश्रादयः । रत्नाकर-
कारस्तु । कुटुम्बार्थेषु चायुक्त इत्यादि गुणवद्वात्रविषयमाह । यथा भातणां
सख्य च कुटुम्बभरणार्थमुद्युक्तः सन्तत्कार्यं कुरुते कृष्णादिकां दद्यक्रयविक्रया-
दिकां कुरुते सोऽन्यैः तादृशकर्माकुर्वद्विभर्वात्रभिर्वैश्वायीयः संवर्धनीयः । तथा
च कुटुम्बभरणोद्योगरूपगुणवत्तया उत्कृष्टो इमवस्त्रवाहनादिदानिमिति
भावः । जीमूतवाहनादयोऽप्येवम् ॥ Jagannāthha V. 3, 108.
॥ ३५ ॥

विभागधर्मसंदेहे दायादानां विनिर्णयः ।
 ज्ञातिभिर्भागलेख्यैश्च पृथक्कायप्रवर्तनात् ॥ ३६ ॥ *
 भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।
 विभागे सति धर्मौ हि तेषां भवेत्पृथक् पृथक् ॥ ३७ ॥ *
 दानग्रहणपञ्चमगृहस्त्रेचर्परिग्रहाः ।
 विभक्तानां पृथग् ज्ञेयाः पाकधर्मागमव्याः ॥ ३८ ॥ *
 साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च दानं ग्रहणमेव च ।
 विभक्ता भ्रातरः क्वर्युर्नाविभक्ता परस्परम् ॥ ३९ ॥ *
 येषामेताः क्रिया लेके प्रवर्तन्ते स्वरिक्षिनाम् ।
 विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान् ॥ ४० ॥ *

॥ १५॥ दायादाने y. कार्ये C. प्रवर्तते त्रि. ॥ ३६॥ ३७ a om. y. एता क्रिया
 सञ्चयना y. b. ॥ ४०॥ वासयुर्ये y. एथक्रिया b. C. y. ॥ ४१॥ ४१ b, ४२

ज्ञातीनां कीर्तनं तेषु सत्यं नान्यसाच्चियहृषभिव्येतदर्थम् ॥ Dâya-
 bhâga, p. 359 (Colebrooke, XIV. 1). ॥ १६ ॥

सूधकृष्णादिकार्यप्रवर्तनं एथक्पञ्चमहायज्ञादिधर्मानुष्ठानं च गारदेन
 विभागचिह्नसुक्तम् ॥ Mitâksharâ, p. 233 (Colebrooke, II.
 12. 3) ॥ १७ ॥

दानग्रहणे ऋग्विषये । ते एव दानग्रहणे द्वितीयस्त्रोके उन्नुदेते स्यु-
 तार्थम् । पञ्चादिप्रतियज्ञा विभक्तानां एथक्पञ्चमहायज्ञानुष्ठिता एव सखोत्पा-
 दकाः । अविभक्तानां लेकेन छताः परस्यापि खत्वजनका इत्यर्थः । दान-
 धर्मो लेख्यादिः । अगमो मूषकलाप्रवेशादिः ॥ Vyavahâramâ-
 yûkha, p. 51 (IV. 1, 34. Borrodaile). ॥ १८ ॥ १९ ॥ ४० ॥

वसेयुर्ये दशाब्दानि पृथग्धर्माः पृथक्त्रियाः ।
 विभक्ता भ्रातरस्ते तु विज्ञेया इति निश्चयः ॥ ४१ ॥ *
 यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्त्रियाः ।
 पृथक्त्रियाः गुणोपेता न ते छत्येषु संमताः ॥ ४२ ॥ *
 स्वानभागान्यदि दद्युस्ते विक्रीणीरन्नथापि वा ।
 कुर्याद्यथेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य तु ॥ ४३ ॥ *
 ऊर्ध्वं विभागज्ञातस्तु पित्यमेव हरेष्वनम् ।
 संस्तृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेरन्निति स्थितिः ॥ ४४ ॥ *

a om. C. यद्येकजातो b. ०धर्माय. ; धर्मः B भृ. ॥ ४२ ॥ विक्रीणीयुरथापि

अनेन प्रथाभाव अथन्तनिःखानां धर्मविभागः कर्तव्यः । विभागे धर्म-
 षड्डिः स्यादित्यादि स्मृतिभ्यः । अतस्य पितृधर्मविरोधेन दशवर्षपर्यन्तं ये
 पृथग्धर्माः पृथक्त्रियाः विभक्ता एव । धर्मविभागस्य इतराभ्युज्ञामन्त-
 रेणापि एकेनैव स्वीकर्तुं प्रकृत्वादित्युक्तं भारचिना ॥ Sarasvativilâsa,
 para. 843, 844. ॥ ४१ ॥

धर्मा वैधाः पञ्चमहायज्ञाद्याः । क्रिया वाणिज्याद्या जौकिक्षः । कर्म-
 गुणाः कर्मसाधनानि गृहेणपञ्चरादीनि । एतेषां पार्थक्येन विभागो जात्यते ।
 ते विभक्ताः परस्परानुमतिं विनापि दानविक्रियादि कुर्युर्दित्यर्थः ॥ Vyavahâramayûkha, p. 51 (IV. 7, 36 Borrodaile). ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

यदि पिता पुच्छान्विभज्य स्वयं च यथाशास्त्रं भागं गृहीत्वा पुच्छैरसंदृश
 एव मृतः तदा विभागानन्तरं जातः पितृधनमेव गृहीयात्वं एव तस्य
 भागः । अथ कैचित्पृथक्त्रैः सह संदृशः पिता मृतः तदा संदृशेभ्यो भागं
 गृहीयात् ॥ Dâyabhâga, p. 203 (Colebrooke, VII. 1). ॥ ४४ ॥

चोरसः क्षेत्रजस्तैव पुचिकापुच एव च ।
 कानीनश्च सहेदश्च गूढोत्पत्त्वस्तथैव च ॥ ४५ ॥*
 पैनर्भवोऽपविद्वश्च लभ्यः क्रीतः क्षतस्तथा ।
 स्वयं चोपगतः पुचा द्वादशैत उदाहृताः ॥ ४६ ॥*
 शषां षड् बन्धुदायादाः षडदायाद्बान्धवाः ।
 पूर्वः पूर्वेः स्मृतः श्रेयाञ्जघन्यो यो य उत्तरः ॥ ४७ ॥*
 [लिङ्गभागे यहे क्षेत्रे संदेहे यथ जायते ।
 क्षेत्रेन भागविद्विर्वा साक्षिभिर्वा समाहरेत् ॥ ४८ ॥]
 क्रमाद्येते प्रपञ्चेरन्मृते पितरि वा धनम् ।
 ज्यायसो ज्यायसोऽसाभे कनीयान्विक्ष्यमर्हति ॥ ४९ ॥*
 पुचश्च दुहिता तु तुल्यसंतानकारणात् ।
 पुचश्च दुहिता चेभी पितुः संतानकारकौ ॥ ५० ॥*
 अभावे तु दुहितृणां सकुल्या बान्धवास्ततः ।
 ततः सजातिः सर्वेषामभावे राजगामि तत् ॥ ५१ ॥*

b. y. C. ॥ ४६ ॥ विभजेत स तैस्त्र ॥ ४८ ॥ पुचिकापुचमेव b. y. C.
 गूढोत्पत्त्वस्तथैव च ॥ ४५ ॥ लभ्य y. ॥ ४६ ॥ उत्तरः b. ॥ ४७ ॥ स्वदेहे C.
 y. The genuineness of para. 48 is quite doubtful.

न तु बन्धाविधवादुहितोः खसत्तया खजन्यसत्तया च पार्वणपिण्डाना-
 भावात् । अत एव गारदः । पुचाभावे तु दुहिता तुल्यसंतानदर्शनात् ।
 Dâyahâga, p. 130. (Colebrooke, IV. 2, 10). ॥ ५० ॥

अन्यच ब्राह्मणेभ्यः स्याद्राजा धमपरायणः ।
तत्स्वीभ्यो जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतः ॥५२॥^०

॥ ४८ ॥ ज्यायसोर्जामे. y. ॥ ४९ ॥ सजाति b. y. ॥ ५१ ॥ ब्राह्मणेभ्य b.
y. C. ॥ ५२ ॥

तदवरद्वयीपरम् । पत्नीपदाश्रवणात् ॥ Vyavahāramayūkha,
p. 52 (IV. 8, 5, Borrodaile). ॥५२॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे दायमागो नाम चयोदशं अवहारपदम् ॥

सहसा क्रियते कर्म यत्किंचिद्दलदर्पितैः ।
 तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्चते ॥ १ ॥*
 मनुष्यमारणं स्तेयं परदाराभिमर्शनम् ।
 पारुष्यं द्विविधं ज्ञेयं साहसं च चतुर्विधम् ॥ २ ॥*
 तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा ।
 उत्तमं चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥ ३ ॥*
 फलमूलोद्योगादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च ।
 भज्ञाक्षेपोपमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥ ४ ॥*
 वासःपश्चमपानानां गृहोपकरणस्य च ।
 एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥ ५ ॥*
 व्यापादो विषशस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम् ।
 प्राणोपरोधि यज्ञान्यदुक्तमुत्तमसाहसम् ॥ ६ ॥*
 तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः ।
 मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैर्दृष्टः पञ्चशतावरः ॥ ७ ॥*

सहो हि बलमुच्चते B. β. L.; सहो बलमिहोच्चते b. C. y. The latter reading is supported by the Commentaries
 ॥ १ ॥ गृहोपकरणस्य B. β. ॥ ५ ॥ प्राणौ० L. ॥ ६ ॥ ^८ a om. b. L.

भज्ञः पश्चादिस्तरुपनाशनम् । आक्षेप आक्षोपः । वाक्तिरस्तारणमिति
 यावत् । उपमर्दः स्तरुपावशेषेण पीडनम् ॥ Viramitrodaya, p.
 499. ॥ ८ ॥

उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इष्टते ।
 वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्गने ।
 तदञ्जल्लेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे ॥ ८ ॥ *
 अविशेषेण सर्वेषामेष दण्डविधिः सृतः ।
 वधादते ब्राह्मणस्य न वधं ब्राह्मणो इर्हति ॥ ९ ॥ *
 शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् ।
 ललाटे चाभिशस्ताङ्गः प्रयाणं गर्दभेन च ॥ १० ॥ *
 स्यातां संव्यवहायै तौ धृतदण्डौ तु पूर्वयोः ।
 धृतदण्डो इप्यसंभाष्यो ज्ञेय उत्तमसाहसे ॥ ११ ॥ *
 तस्यैव भेदः स्तेयं स्याद्विशेषस्तत्र इष्टते ।

C. y. The genuineness of this hemistich seems doubtful, though it is quoted in the Mitâksharâ and other Commentaries. ॥ ८ ॥ ०संभाष्यो, ०साहसः B. B. ॥ ११ ॥ अदिक्षिण

ब्राह्मणस्य तु महत्यपराधे शरीरदण्डाभावमाह स एव ॥ Viramitrodaya, p. 499. ॥ ६ ॥

तदयं संक्षेपः । अस्यस्य धनस्यापहरणे विनाशने वा शताद्यो वमः ।
 द्वेचसेतादेव्यैर्येण साहसेन वा विनाशने विनाशितधनं चौरः साहसो
 वा धनस्याभिनि दाप्यः । इनपुरुषसु दिगुणं दण्डः । उत्तमसाहसी तु
 दण्डेन विशेषोधितोऽपि अवहारादिरूपान्संबन्धान्व्याकार्यं इति ॥ Vivâ-
 dachintâmaṇi, p. 97. ॥ ७ ॥ ८ ॥ ११ ॥

रक्षितुर्बाने सत्येव बलेन आधिपीडनं यज्ञसाहसं छक्षेन तज्ज्ञाना-
 वरणेन य आधिर्यत्वीडनं तत्स्तेयमित्यर्थः ॥ Vivâdachintâmaṇi,

आधिः साहसमाकम्य स्तेयमाधिष्ठलेन तु ॥ १२ ॥
 तदपि विविधं प्रोक्तं द्रव्यापेक्षं मनीषिभिः ।
 शुद्रमध्योत्तमानां तु द्रव्याणामपकर्षणात् ॥ १३ ॥
 मृद्गाण्डासनखड्डास्थिदारुचर्मतृणादि यत् ।
 शमी धार्यं कृतान्वं च शुद्रद्रव्यमुदाहृतम् ॥ १४ ॥
 वासः कौशेयवर्जं च गोवर्जं पश्चवस्तथा ।
 हिरण्यवर्जं लोहं च मध्यं व्रीहियवा अपि ॥ १५ ॥
 हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुंगोगजवाजिनः ।
 देवब्राह्मणराजां च विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम् ॥ १६ ॥
 उपायैविविधैः सर्वैः कल्पयित्वापकर्षणम् ।
 सुतप्रमत्तमर्थोऽथः स्तेयमाहुर्मनीषिणः ॥ १७ ॥
 सहोदग्रहणात्स्तेयं होडमत्युपभोगतः ।
 शङ्का त्वसज्जनैकत्वादन्यायव्ययतस्तथा ॥ १८ ॥

B. β.; आधिः क्षेत्रेन b. C. y. ॥ १२ ॥ ० कर्वं b. B. β. C. y.; L. The latter reading is supported by the Commentaries. ॥ १२ ॥
 कृतान्वं b. ॥ १४ ॥ ० वस्त्रं च राजां (राजो) च द्रव्यमुत्तमम् Vulg. See Mitâksharâ, Viramitrodaya, Mayûkha. ॥ १६ ॥ कल्पयित्वा b.; कालयित्वा B. β. ॥ १७ ॥ होडमप्युत्तभोगतः b. y. ॥ १८ ॥ दातार

p. 90. आधिः पीडा धनापहरणादिहारा आकम्य प्रसङ्ग परस्य क्रियमाणः
 क्षेत्रः साहसर्यं क्षेयम् । क्षेत्रेन क्रियमाण आधिः कोवलक्षेयमित्वर्थः ॥
 Viramitrodaya, p. 490. ॥ १२ ॥

भक्तावकाशदातारः स्तेनानां ये प्रसर्पताम् ।
 शक्ताश्च य उपेक्षन्ते ते ऽपि तद्वोषभागिनः ॥ १६ ॥ *
 उत्क्रोशतां जनानां च ह्रियमाणे धने तथा ।
 श्रुत्वा ये नाभिधावन्ति ते ऽपि तद्वोषभागिनः ॥ २० ॥ *
 साहस्रेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः ।
 स एव दण्डः स्तेये ऽपि द्रव्येषु चिष्ठनुक्रमात् ॥ २१ ॥ *
 गवादिषु प्रणष्टेषु द्रव्येष्वपहतेषु वा ।
 पदस्यान्वेषणं कुर्युरा मूलान्तद्विद्वा जनाः ॥ २२ ॥
 ग्रामे व्रजे विविक्ते वा यच्च संनिपतेत्पदम् ।
 वेढव्यं तद्वेत्तेन न चेत्सो ऽन्यच्च तन्नयेत् ॥ २३ ॥
 पदे प्रमूढे भग्ने वा विषमत्वाज्जनान्तिके ।
 यस्त्वासन्नतरो ग्रामो व्रजो वा तच्च पातयेत् ॥ २४ ॥
 समे ऽध्वनि द्वयोर्यच्च तेन प्रायो ऽशुचिर्जनः ।
 पूर्वापवादैर्दुष्टो वा संसृष्टो वा दुरात्मभिः ॥ २५ ॥

b. y. प्रसर्पप्रसर्प b. शक्तौ वधसुपेक्षन्ते b. L. C. y. ; शक्तौ वधउ० B. B.
 See Mitâksharâ, Vivâdachintâmaṇi, etc. ॥ १६ ॥ श्रुत्वौ b. y.

ये भक्ताद्यन्यतमं चौराय ददति ये वा धारणक्षमा अपि चौरं जहति
 ते ऽपि तद्वोषभागिनः ॥ Vivâdachintâmaṇi, p. 93. ॥ १६ ॥
 अग्रक्षविशेषेषुत्तममध्यमाध्यमेषु वस्तुषु इयं व्यवस्था ॥ Vivâdachin-
 tâmaṇi, p. 90. ॥ २१ ॥

ग्रामेष्वन्वेषणं कुर्युश्चण्डालवधकादयः ।
 राचिसंचारिणो ये च बहिः कुर्युर्बहिश्चराः ॥ २६ ॥
 स्तेनेष्वलभ्यमानेषु राजा दद्यात्वकाङ्गुहात् ।
 उपेक्षमाणो द्वेनस्वी धर्मादर्थात् हीयते ॥ २७ ॥

॥ २० ॥ यच्च वोक्तुलिखु b. y. ॥ २१ ॥ संभियते पदम् b. ; संनियते पदम् C. y. ॥ २३ ॥ प्रयो L. ॥ २५ ॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे साहसं नाम चतुर्दशं व्यवहारपदम् ।

देशजातिकुलादीनामाक्रोशन्यज्ञसंयुतम् ।
 यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥ १ ॥ *
 निषुराश्चीलतीव्रत्वात्तदपि चिविधं स्मृतम् ।
 गौरवानुक्रमात्तस्य दण्डो इप्यच क्रमाङ्गुरः ॥ २ ॥ *
 साक्षेपं निषुरं ज्ञेयमस्तीलं न्यज्ञसंयुतम् ।
 पातनीयैरुपक्रोशैस्तीव्रमाहुर्मनोषिणः ॥ ३ ॥ *
 परगाचेष्टभिद्रोहा इत्तपादायुधादिभिः ।
 भस्मादीनामुपक्षेपैर्दण्डपारुष्यमुच्यते ॥ ४ ॥
 तस्यापि दृष्टं चैविधं मृदुमध्योत्तमं क्रमात् ।
 अवगोरणनिःशङ्कपातनक्षतदर्शनैः ॥ ५ ॥ *

आक्रोशं B. β. ॥ १ ॥ अवगूरणं Vulg. See Mitâksharû, Virmitrodaya निःशङ्कं b. L. C. y. निःशङ्कं B. β. See the Commentaries. ०दर्शनैः B. ; देशनैः β. ॥ ५ ॥ विशुद्धि Vulg.

आक्रोश आक्षेपो भर्तुनम् । न्यज्ञं निन्दा । कलहप्रिया गौडा इति देशाक्रोशः । अत्यन्तजोलुपा विप्रा इति जातेः । क्रूरा गर्गा इति कुलस्य ॥ Vivâdatândava. न्यज्ञमवदं तदुभययुक्तं यदुद्देगजननार्थं वाक्यं तत्पारुष्यमित्यर्थः ॥ Viramitrodaya, p. 482. ॥ १ ॥

धिङ्गूर्खं जालम् इत्यादि साक्षेपं भाषणं निष्ठुरम् । न्यज्ञसंयुतमवदं भगिन्यादिगमनसंयुतम् । अस्तीलं पतनीयैः सुरापानादिभिरुपाक्रोशैस्तीव्रवाक्पारुष्यमित्यर्थः ॥ Viramitrodaya, p. 482. ॥ ३ ॥

अवगोरणं ताडनाद्युद्योगः । निःशङ्कपातनं निःशङ्कप्रहृण्णम् । चीण्णेव साहसानि चिप्रकारण्णेव साहसक्षतानि दण्डपारुष्यादीत्यर्थः ॥ Viramitrodaya, p. 471. ॥ ५ ॥

हीनमधोत्तमानां तु द्रव्याणामपकर्षणात् ।
 वीर्येव साहसान्याहुस्तच कण्ठकशोधनम् ॥ ६ ॥ *
 विधिः पञ्चविधस्तूक्त एतयोरुभयोरपि ।
 विशुद्धिर्दण्डभाक्तं च तच संबध्यते यथा ॥ ७ ॥ *
 पारुष्यदेषावृतयोर्युगपत्संप्रदृत्योः ।
 विशेषश्वेन दृश्येत विनयः स्यात्समस्तयोः ॥ ८ ॥ *
 पूर्वमाक्षारयेद्यत्तु नियतं स्यात्स देषभाक् ।
 पञ्चाद्यः स्तोऽप्यसत्कारी पूर्वे तु विनयो गुरुः ॥ ९ ॥ *
 द्वयोरापन्नयोरुत्त्वमनुवभाति यः पुनः ।
 स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वो वा यदि वेत्तरः ॥ १० ॥ *
 श्वपाकमेदचण्डालव्यज्ञेषु वधृत्तिषु ।
 हस्तिप्रावदासेषु गुर्वाचार्यातिगेषु च ॥ ११ ॥ *

See the Commentaries ॥ ७ ॥ पूर्वे तु विनयेन्नुरुम् B. B. ; पूर्वे तु विनयो गुरुः b. C. L. y., and the Commentaries ॥ ६ ॥ सारेषु वधृत्तिषु y. ; सारेषु or श्वेषु वधृत्तिषु B. C. L. B. See the Commentaries. ॥ ११ ॥ मर्याद्यः C. y. ; मार्याद्यः b. ॥ १२ ॥ यामेव

तथा पूर्वे कलहे प्रदृत्यस्य दण्डगुरुत्वम् । कलहे च वृद्धे वै रानुसंधातुरेव दण्डभाक्तम् । तथा तयोर्द्वयोरपराधविशेषापरिज्ञाने सम एव दण्डः ॥
 Viramitrodaya, p. 472. ॥ ८ ॥ ६ ॥ १० ॥

श्वपाक इति शूद्रायां चत्वियाज्ञातः उयाउयात्क्षियायां जातः
 शूद्रासा चतुर्दशायां जातः श्वपाकः । घण्डः क्लीवः । चाण्डालो ब्राह्मणां शूद्रा-

मर्यादातिक्रमे सद्यो घात एवानुशासनम् ।
 न च तद्गुणपारुष्ये स्तेयमाहुर्मनीषिणः ॥ १२ ॥ *
 यमेव ह्यतिवर्तेत नीचः संतज्जनं नृषु ।
 स एव विनयं कुर्यान्न तद्विनयभाडः नृपः ॥ १३ ॥ *
 मल्ला ह्येते मनुष्येषु धनमेषां मल्लात्मकम् ।
 अपि तान्धातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥ १४ ॥ *
 शतं ब्राह्मणमाकुश्य श्वचियो दण्डमर्हति ।
 वैश्योऽर्थर्थं शतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥ १५ ॥
 पञ्चाशद्वाह्यणो दण्डः श्वचियस्याभिशंसने ।
 वैश्ये स्यादर्थपञ्चाशच्छूद्रे दादशको दमः ॥ १६ ॥
 समवर्णैर्द्विजातीनां दादशैव व्यतिक्रमे ।
 वादेष्वचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥ १७ ॥
 काणमप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् ।

B. β. त्रिषु Vulg. See Viramitrodaya, and other Commentaries. ॥ १३ ॥ मल्लाखेते L. ॥ १४ ॥ श्वचियोऽर्थर्थमर्हति B. β. देया B. β. ॥ १५ ॥ काणामप्यथवाभ्यञ्जम० b. ; काणामप्यथवा खञ्जम०

ज्ञातः । वधकश्चिलुभ्यको धीवरादिः । इस्तिपो इस्तारोहकः । त्रायः प्रसिद्धः । दासस्तेष्टकः । घातस्त्वाडनं तच्च यथापराधम् ॥ Vivāda-chintāmaṇi, p. 78. तथा अपचादिभिरार्थाणामपराधे ह्यते सञ्जना एव दण्डदाने अधिकारिण्णत्वेषामशक्यत्वे तात्राजा घातयेदेव नार्थं गृहीशदिति ॥ Viramitrodaya, p. 472. ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ y ॥ १८ ॥ २२ om. B. β. See, however, Manu VIII. 270.

तथेनापि ब्रुवन्दरण्डो राजा कार्षीपणावरम् ॥ १८ ॥
 न किञ्चिद्घेणापवदेष्वास्त्वतः कृतपावनम् ।
 न राजा धृतदण्डं च दण्डभाक्त्यतिक्रमात् ॥ १९ ॥
 खोके इस्मिन्दाववक्तव्याववध्यौ च प्रकीर्तितौ ।
 ब्राह्मणश्चैव राजा च तौ हीदं विभ्रतो जगत् ॥ २० ॥
 पतितं पतितेत्युक्ता चौरं चौरेति वा पुनः ।
 वचनात्तुल्यदेषः स्यान्मिथ्या द्विदीषतां व्रजेत् ॥ २१ ॥*
 एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारण्या श्लिपन् ।
 जिह्वायाः प्रामुद्याच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥ २२ ॥
 नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ।
 निखेयो इयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥ २३ ॥
 धर्मोपदेशं दर्पेण द्विजानामस्य कुर्वतः ।
 तप्तमासेचयेत्तत्त्वं वक्त्रे श्रोचे च पार्थिवः ॥ २४ ॥
 येनाङ्गेनावरवर्णो ब्राह्मणस्यापराध्मयात् ।
 तदङ्गं तस्य च्छेत्तव्यमेवं शुद्धिमवामुद्यात् ॥ २५ ॥*
 सहासनमभिप्रेषुरुत्कृष्टस्यावक्षष्टजः ।

॥ २२ ॥ नामजातिग्रहात्त्वेषामभिद्रोहेण Vulg. See Manu VIII.
 271. जिखेयो b. C. y.; निषार्णो B.; निषोद्यो ः. ॥ २३ ॥ धर्मेण B. ः.
 ॥ २४ ॥ येनाङ्गेनावरो वर्णो Vulg. ॥ २५ ॥ महासनम० ः. अभिप्रेषुरु

सत्यदोषाभिधाने उपि वाक् पारव्यदण्डो उत्थेव । तथा च नारदः ।
 पतितं...॥ Viramitrodaya, p. 488. ॥ २१ ॥

कव्यां कृताङ्को निर्वास्यः स्फिचौ वास्यावकर्तयेत् ॥ २६ ॥
 अवनिष्ठीवतो दर्पाद्वावेष्टौ छेदयेन्नृपः ।
 अवमूचयतः शिश्ममवशर्धयते गुदम् ॥ २७ ॥
 केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् ।
 पादयोर्दाढिकायां तु श्रीवायां दृष्टेषु च ॥ २८ ॥
 त्वक्छेदकः शतं दण्डो लोहितस्य च दर्शकः ।
 मांसभेत्ता तु षणिनष्कान्प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥ २९ ॥
 उपकुश्य तु राजानं कर्मणि स्वे व्यवस्थितम् ।
 जिह्वाशेदाद्ववेच्छुङ्गः सर्वस्वहरणेन वा ॥ ३० ॥ *
 राजनि प्रहरेद्यस्तु कृतागस्यपि दुर्मतिः ।
 शूले तमग्नौ विपचेद्वह्न्याहत्याशताधिकम् ॥ ३१ ॥
 पुत्रापराधे न पिता नाश्वे न शुनि दण्डभाक् ।
 न मर्कटे च तत्खामी तेनैव प्रहितो न चेत् ॥ ३२ ॥ *

३. कुटाङ्क b. कुटाङ्को y. ॥ २६ ॥ मवसर्धयते b. ; ०मवशर्धयते C. y. ॥ २७ ॥
 छेदयेदवधारयन् B. ३. ॥ २८ ॥ उपाकृष्ट B. b. β. C. y.; उपाकृष्ट L.
 अवकुश्य Viramitrodaya. ॥ ३० ॥

सापराधे इपि राजनि कृतप्रह्नारं शूलमारोप्यामौ पाचयेदित्यर्थः ।
 ब्राह्मणेतरविषयमेतत् ॥ Vivādachintāmaṇi, p. 75. कृतागसि
 कृतापराधे । शूलमारोपयेत्संशयेत तच्छूल्यम् । Viramitrodaya,
 6, p. 47. ॥ ३१ ॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे वाक्पाराध्यं दण्डपाराध्यं च प्रस्त्रदण्डं
 अवह्नारपदम् ॥

अक्षब्रभश्लाकाद्यैर्देवनं जिह्वकारितम् ।
 पण्कीडा वयोभिष्ठ पदं द्यूतसमाङ्गयम् ॥ १ ॥
 सभिकः कारयेद् द्यूतं देयं दद्याच्च तत्कृतम् ।
 दशकं च शतं द्विद्वित्तस्य स्याद् द्यूतकारिणः ॥ २ ॥
 द्विरभ्यस्ताः पतन्त्यक्षा ल्लहे यद्यक्षवेदिनः ।
 जयं तस्यापरस्याहुः कितवस्य पराजयम् ॥ ३ ॥
 कितवेष्वेव तिष्ठेरन्निकतवाः संशयं प्रति ।
 त एव तस्य द्रष्टारस्त एव स्युक्तु साक्षिणः ॥ ४ ॥
 अशुद्धः कितवो नान्यदाश्रयेद् द्यूतमण्डलम् ।
 प्रतिहन्यान्न सभिकं दापयेत्तत्त्वमिष्टतः ॥ ५ ॥
 द्वाक्षदेविनः पापान्निर्वरेद् द्यूतमण्डलात् ।
 करणे ऽक्षमालामासज्य स द्वेषु विनयः समृतः ॥ ६ ॥

जिह्वकारितं b. ; जिमकारितं C. ॥ १ ॥ द्यूतं यं दद्याच्च b. C. y. ॥ २ ॥
 द्विरभ्यस्ता B. L. B. C. y. तस्यापरस्याह b. C. ; तस्यापिरस्याह y.
 ॥ ३ ॥ रस्युक्तु साक्षिणः b. ; तत्र वा स्युक्तु साक्षिणः C. ॥ ४ ॥ सभिके b. L.

अक्षाः पाश्चाः । ब्रह्माच्चर्मपट्टिकाः दन्तकृताः । आद्यपदाच्चतुरङ्गसतु-
 रस्त्रादि । तैर्देवनं पण्पूर्वा क्रीडा । वयोभिः पच्चिभिः कुक्कुट पारावतादिभिः
 चशब्दाक्षमासेषादिभिष्ठ पण्पूर्विका क्रीडा च क्रमेण द्यूतसमाङ्गयं चित्येक-
 वद्वातः ॥ Vivādatāndava. ॥ तदुभयं यथाक्रमं द्यूतसमाङ्गयात्याख्यं व्यव-
 हारपदमित्यर्थः । द्यूतं च समाङ्गयं च द्यूतसमाङ्गयम् ॥ Viramitro-
 daya, p. 718. ॥ १ ॥

निर्वासने विशेषमाह नारदः ॥ Viramitrodaya, p. 721. ॥ ६ ॥

अनिर्दिष्टस्तु ये राज्ञा द्यूतं कुर्वीत मानवः ।
 न स तं प्राप्नुयात्कामं विनयं चैव सोऽहंति ॥७॥*
 अथवा कितवा राज्ञे दत्त्वा भागं यथोदितम् ।
 प्रकाशं देवनं कुर्युरेवं देष्वेषां न विद्यते ॥८॥*

C. y. दापयेत्वमिष्टः b. C. y. ॥५॥ अनिर्दिष्टस्तथा राज्ञो Vulg.
 See Viramitrodaya, Vivādachintāmani ॥९॥

अनियुक्ताद्यूतकारिष्यो दण्डमाह नारदः । Viramitrodaya, ibid.
 ॥९॥

इति नारदीये धर्मग्राम्ये द्यूतसमाङ्गयो नाम षोडशं व्यवहारपदम् ।

प्रकीर्णके पुनर्जीयो व्यवहारो वृपाश्रयः ।
 राज्ञामाज्ञाप्रतीघातस्तत्कर्मकरणं तथा ॥ १ ॥
 पुरप्रदानं संभेदः प्रकृतीनां तथैव च ।
 पाषण्डनैगमश्रेणीगणधर्मविपर्ययः ॥ २ ॥
 पितापुच्चिवादश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः ।
 प्रतिग्रहिविषेषपश्च कोप आश्रमिणामपि ॥ ३ ॥
 वर्णसंकरदेवश्च तद्वृत्तिनियमस्तथा ।
 न हृष्टं यज्ञं पूर्वेषु तत्सर्वं स्यात्प्रकीर्णके ॥ ४ ॥
 राजा त्वव्हितः सर्वानाश्रमान्परिपालयेत् ।
 उपायैः शास्त्रविहितैश्चतुर्भिः प्रकृतीस्तथा ॥ ५ ॥
 यो यो वर्णोऽपहीयेत् यो य उद्रेकमाम्रुयात् ।
 तं तं हृष्टा स्वतो मार्गात्प्रच्युतं स्थापयेत्पर्य ॥ ६ ॥

प्रकीर्णकः Vulg. See Mitâksharâ, Viramitrodaya. ॥ १ ॥
 पाषण्डः B. B. ॥ २ ॥ वर्णसंकरदासश्च b. प्रकीर्णकः C. b. y. प्रकीर्णके L. ;
 प्रकीर्णकम् B. B. ॥ ३ ॥ स्थापयेदपि C. ॥ ४ ॥ राज्ञादानं Vulg. See

प्रतिवातो भङ्गः । तत्कर्म सिंहासनादोहयादि राजकर्म । पाषण्डादयः
 पूर्वमेव आख्याताः । प्रकीर्णके विवादपदे ये विवादा राजाज्ञोऽस्तु तदा-
 ज्ञाकरणं तत्कर्मरक्षणादि विषयात्ते वृपसमवायिन एव । तत्र सृयाचार-
 श्चपेतेन मार्गेण वर्तमानां प्रतिकूजतामासाद्य वृप एव व्यवहारनिर्णयं
 कुर्यात् । एवं वदता यो वृपाश्रयो व्यवहारत्तं प्रकीर्णकमित्युक्तं भवति ॥
 Viramitrodaya, p. 723. ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अशास्त्रोक्तेषु चान्येषु पापयुक्तेषु कर्मसु ।
 ग्रसमीक्ष्यात्मने राजा दण्डं दण्डेषु पातयेत् ॥७॥
 श्रुतिस्मृतिविरुद्धं यद्गृहानामहितं च यत् ।
 न तत्पर्तयेद्राजा प्रवृत्तं च निवर्तयेत् ॥८॥
 न्यायापेतं यदन्येन राज्ञान्नानक्षतं भवेत् ।
 तदप्यन्यायविहितं पुनर्न्याये निवेशयेत् ॥९॥*
 आयुधान्यायुधीयानां शिल्पद्रव्याणि शिल्पिनाम् ।
 वैश्यास्त्रीणामलंकारं वाद्यातोद्यादि तद्विदाम् ॥१०॥*
 यच्च यस्योपकरणं येन जीवन्ति कारवः ।
 सर्वस्वहरणे प्रयेतान्न राजा इर्तुमर्हति ॥११॥*
 अनिर्देश्यावनिन्द्यौ च राजा ब्राह्मण एव च ।
 दीसिमत्वाच्छुचित्वाच्च यदि न स्यात्पथस्युतः ॥१२॥
 राजा प्रवर्तितान्धर्मान्यो नरो नानुपालयेत् ।
 दण्डः स पापो वथश्च लोपयन्नारजश्नासनम् ॥१३॥
 यदि राजा न सर्वेषां वर्णानां दण्डधारणम् ।

Mitâksharâ ॥ ६ ॥ वैश्यास्त्रीणाम् ३. वाद्यातोद्यानि Vulg.; वाद्या-
 तोद्यादि Mitâksharâ ॥ १० ॥ सर्वस्व हरणे b. C. y. ॥ ११ ॥ दीसि-
 मत्वाच्छु १. ॥ १२ ॥ राजा च वर्जितान्धर्मान् Vulg. See च ॥ १३ ॥

सर्वस्वहरणमसाधारणं यदस्य जीवनोपकरणं तदतिरिक्तविषयम् ।
 Viramitrodaya, p. 724. ॥ १० ॥ ११ ॥

कुर्यात्यथो व्यपेतानां विनश्येयुरिमाः प्रजाः ॥ १४ ॥
 ब्राह्मण्यं ब्राह्मणो जग्नात्क्षचियः क्षाचमुत्सृजेत् ।
 श्रूले मत्स्यानिवाशीयुर्दुर्बलान्वलवत्तराः ॥ १५ ॥
 स्वकर्म जग्नादैश्यस्तु शूद्रः सर्वं विशेषयेत् ।
 राजानश्चेन्नाकरिष्यन्प्रजानां दण्डधारणम् ॥ १६ ॥
 सतामनुग्रहो नित्यमसतां निग्रहस्तथा ।
 एष धर्मः स्मृतो राज्ञामर्थशामिष्पीडनात् ॥ १७ ॥
 न लिप्यते यथा बह्निर्दह्नश्चश्वदपि प्रजाः ।
 न लिप्यते तथा राजा दण्डं दण्डेषु पातयन् ॥ १८ ॥
 प्रज्ञा तेजः पार्थिवानां सा च वाचि प्रतिष्ठिता ।
 ते यद्गूयुरसत्सदा स धर्मो व्यवहारिणाम् ॥ १९ ॥
 राजेति संचरत्येष भूमौ साक्षात्सहस्रहक् ।
 न तस्याज्ञामतिक्रम्य संतिष्ठेरन्प्रजाः क्वचित् ॥ २० ॥
 रक्षाधिकारादीशत्वाङ्गूतानुग्रहदर्शनात् ।
 यदेव कुरुते राजा तत्प्रमाणमिति स्थितिः ॥ २१ ॥
 निर्बलोऽपि यथा स्त्रीणां पूज्य एव पतिः सदा ।
 प्रजानां विगुणोऽप्येवं पूज्य एव प्रजापतिः ॥ २२ ॥

०धारणाम् भ. ॥ १४ ॥ जले मत्स्यानिवा० B. भ. See Manu, VII.
 20 ॥ १५ ॥ त्वामिष्पीडनात् B. भ. ॥ १० ॥ या ब्रुयुर० b. खधर्मो व्यव-
 हारिणा b. C. y. ; स धर्मो व्यवहारिणा L. ॥ १६ ॥ तपःकीता C. y.

राज्ञामाज्ञाभयाद्यस्मान्न च्यवेरन्पथः प्रजाः ।
 व्यवहारादतो ज्ञेयं संवृत्तं राजशासनम् ॥ २३ ॥
 स्थित्यर्थं पृथिवीपालैश्चरित्रविषयाः कृताः ।
 चरित्रेभ्यो इस्य तत्प्राहुर्गरीयो राजशासनम् ॥ २४ ॥
 तपःक्रीताः प्रजा राज्ञा प्रभुरासां ततो नृपः ।
 ततस्तद्वचसि स्थेयं वार्ता चासां तदाश्रया ॥ २५ ॥
 यच्च रूपाणि राजानो धारयन्त्यमितौजसः ।
 अग्नेरिन्द्रस्य सेमस्य यमस्य धनदस्य च ॥ २६ ॥
 कारणादनिमित्तं वा यदा क्रोधवशं गतः ।
 प्रजा दृष्टिं भूपालस्तदाग्निरभिधीयते ॥ २७ ॥
 यदा तेजः समालम्ब्य विजिगीषुरुदायुधः ।
 अभियाति परान्वाजा तदेन्द्रः स उदाहृतः ॥ २८ ॥
 विगतक्रोधसंतापो हृष्टरूपो यदा नृपः ।
 प्रजानां दर्शनं याति सेम इत्युच्चते तदा ॥ २९ ॥
 धर्मासनगतः श्रीमान्दण्डः धत्ते यदा नृपः ।
 समः सर्वेषु भूतेषु तदा वैवस्वतः स्मृतः ॥ ३० ॥
 यदा त्वर्थिगुरुप्राज्ञभृत्यादीनपृथिवीपतिः ।
 अनुग्रहाति दानेन तदा स धनदः स्मृतः ॥ ३१ ॥

तदाश्रयात् B. β. ॥ २५ ॥ राजानां b. y. ॥ २६ ॥ विगतः b. y. ॥ २८ ॥
 त्वर्थं b. ॥ ३१ ॥ नाक्रोशेच विश्वस्येत् B. β. L. b. y. नाक्रोशेच विषेषतः

तस्मात् नावजानीयान्वाक्रोशेष्व विशेषतः ।
 आशायां चास्य तिष्ठेत मृत्युः स्यात्तद्यतिक्रमात् ॥ ३२ ॥
 तस्य धर्मः प्रजारक्षा दृढप्राप्नोपसेवनम् ।
 दर्शनं व्यवहाराणामुत्यानं च स्वकर्मसु ॥ ३३ ॥
 ब्राह्मणानुपसेवेत नित्यं राजा समाहितः ।
 संयुक्तं ब्राह्मणैः क्षेचं मूलं लोकाभिवृद्धये ॥ ३४ ॥
 ब्राह्मणस्यापरीहारो राजन्यासनमग्रतः ।
 प्रथमं दर्शनं प्रातः सर्वेभ्यश्चाभिवादनम् ॥ ३५ ॥
 अग्रं नवम्यः सप्तम्यो मार्गदानं च गच्छतः ।
 भैश्चहेतोः परागारे प्रवेशस्त्वनिवारितः ॥ ३६ ॥
 समित्युष्णोदकादीनां ह्यस्तेयं सपरिग्रहम् ।
 अनपेक्षः परेभ्यश्च संभाषश्च परस्त्विया ॥ ३७ ॥
 नदीष्ववेतनस्तारः पूर्वमुत्तारणं तथा ।
 तरेष्वशुल्कदानं च वणिज्यायां भवेत्यितिः ॥ ३८ ॥
 वर्तमाने ऽधनि श्रान्तो गृह्णनश्ननः स्वयम् ।
 ब्राह्मणो नापराधी स्याद् दाविष्ठूदे च मूलके ॥ ३९ ॥
 नाभिशस्तान् पतितान् द्विषो नापि नास्तिकान् ।

C. ॥३२॥ ३४ b and ३५ a om. b. L. C. ॥३५॥ नवम्यः सप्तम्य b. C. y.; नवम्यः सप्तम्य L. नवेभ्य सप्तेभ्य B. β. ॥३६॥ भवेष्वशुल्कः० β. वरेषु शुल्कः० B. β. ॥३८॥ दारिच्च वे b.; दाविष्ठूदे β.; दाविष्ठूते C. y.

नोपसन्नान्निर्मित्त दातारं न प्रपीद्य च ॥ ४० ॥
 अर्थिनां भूरीभावाच्च देयत्वाच्च महात्मनाम् ।
 श्रेयान्परिग्रहो राज्ञां सर्वेषां ब्राह्मणादते ॥ ४१ ॥
 ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वावय्येतौ हृदव्रतौ ।
 नानयोरन्तरं किंचित्प्रजा धर्मेण रक्षते ॥ ४२ ॥
 धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रक्षार्थं शासते शुचीन् ।
 मेधमेव धनं प्राहुस्तीक्ष्णस्यापि महोपते ॥ ४३ ॥
 यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुभ्यस्योच्चास्त्ववर्तिनः ।
 स पर्यायेण यातीमान्वरकानेकविंशतिम् ॥ ४४ ॥
 शुचीनामशुचीनां च संनिपाते यथाभसाम् ।
 समुद्रे समतां याति तद्द्राज्ञो धनागमः ॥ ४५ ॥
 यथा ह्यग्नौ स्थितं दीपे शुद्धिमायाति काच्चनम् ।
 एवं धनागमा सर्वे शुद्धिमायान्ति राजसु ॥ ४६ ॥
 य एव कश्चित्खद्रव्यं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
 तद्राज्ञाप्यनुमन्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ ४७ ॥
 अन्यप्रकारादुचिताद्भूमेः षड्भागसंज्ञितात् ।
 बलिः स तस्य विहितः प्रजापालनवेतनम् ॥ ४८ ॥

॥ १६ ॥ लोपसन्नान्न b. C. ; गोपसन्नान्न B. β. ॥ ४० ॥ ब्राह्मणश्चैव b. y.
 ॥ ४२ ॥ महोपते ॥ β. ॥ ४३ ॥ नरकानेकविंशतिः b. y. ॥ ४४ ॥ स्थिते B.
 β. ॥ ४६ ॥ तच्चाश्चाप्यनु० b. C. y. ॥ ४७ ॥ भूम्या यज्ञागसंज्ञितम् b. β. O. y.

शक्यं तत्पुनराहर्तुं यन्न ब्राह्मणसाकृतम् ।
 ब्राह्मणेभ्यस्तु यहनं न तस्य इरणं पुनः ॥ ४६ ॥
 दानमध्ययनं यज्ञः कर्मास्योक्तं चिलक्षणम् ।
 याजनाध्यापने वृतिस्तृतीयश्च प्रतिग्रहः ॥ ५० ॥
 स्वधर्मे ब्राह्मणस्तिष्ठेदृच्चिमाहारयेद्वपात् ।
 नासज्ञः परिगृह्णीयाद्वर्णेभ्यो नियमे सति ॥ ५१ ॥
 अशुचिर्वचनादस्य शुचिर्भवति मानवः ।
 शुचिश्वैवाशुचिः सम्यक्ष्यं राजा न दैवतम् ॥ ५२ ॥
 विदुर्य एव देवत्वं राजो द्विमिततेजसः ।
 तस्य ते प्रतिगृह्णन्तो न लिप्यन्ते कथच्चन ॥ ५३ ॥
 लोके ऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।
 हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥ ५४ ॥
 एतानि सततं पश्येन्मस्येदर्चयेत्खयम् ।
 प्रदक्षिणं च कुर्वीत यथास्यायुः प्रवर्धते ॥ ५५ ॥

॥ ४८ ॥ कर्म B. व. परिग्रहः b. y. ॥ ५० ॥ वचनादस्तु b. C. y. ॥ ५२ ॥
 बसतं for सततं व. ॥ ५५ ॥ अदारणं for सप्तदशं b. C. y.

इति श्रीनारदोये धर्मशास्त्रे प्रकीर्णकं नाम अवहारपदं सप्तदशम् ।

समाप्तं चेदं नारदीयं धर्मशास्त्रम् ॥

अथ परिशिष्टम् ।

द्विविधास्तस्करा ज्ञेयाः परद्व्यापहारिणः ।
 प्रकाशश्चाप्रकाशश्च तान्विन्द्यादात्मवान्वृपः ॥ १ ॥
 प्रकाशवच्चकास्तु ते क्लटमानतुलाश्रिताः ।
 उत्कोचकाः साहसिकाः कितवाः पण्ययोषितः ॥ २ ॥
 प्रतिरूपकराश्चैव मङ्गलादेशवृत्तयः ।
 इत्येवमादया ज्ञेयाः प्रकाशस्तोकतस्कराः ॥ ३ ॥
 अप्रकाशश्च विज्ञेया बहिरभ्यन्तराश्रिताः ।
 मुष्ठां प्रसक्ताश्च नरा मुष्णन्याक्रम्य चैव ते ॥ ४ ॥
 हेशग्रामगृहग्राश्च यज्ञग्रा ग्रन्थिमोचकाः ।
 इत्येवमादया ज्ञेया अप्रकाशश्च तस्कराः ॥ ५ ॥
 न त्वहेदान्विताश्वैरा वध्या राज्ञा अनागसः ।
 सहेदान्वत्सेयकारणात्क्षिप्रं चेरान्प्रशासयेत् ॥ ६ ॥

1 This chapter, which forms a sort of Appendix to the main portion of the Nârada-smṛiti, is found in the Nepalese MS. only, but it is probably authentic. See Preface.

ता विन्द्यादा० MS. ॥ १ ॥ उत्कोचकाः साहसिकाः MS. ॥ २ ॥ चरा

खदेशघातिनो ये स्युस्तथा यज्ञावरोधिनः ।
 तेषां सर्वस्वमादाय भूयो निन्दां प्रकल्पयेत् ॥ ७ ॥
 अहोढान्विमृशेचौरान्यद्वीतान्यदि शङ्कया ।
 भयोपधाभिश्चिन्ताभिर्ब्रूयुस्तथा यथा कृतम् ॥ ८ ॥
 देशं कालं दिशं जातिं नाम वा संप्रतिश्रयम् ।
 कृत्यं कर्मकरा वा स्युः प्रष्टव्यास्ते विनिग्रहे ॥ ९ ॥
 वर्णस्वराकरभेदात्संसदि त्वनिवेदनात् ।
 अहेशकालहृत्वाद्वासस्याप्यविशेधनात् ॥ १० ॥
 असद्यात्पूर्वचौर्यादसत्संसर्गकारणात् ।
 खेख्यैरप्यवगत्तव्या न होडेनैव केवलम् ॥ ११ ॥
 दस्युष्टते यदि नरे शङ्का स्यात्तस्तरे ऽपि वा ।
 यदि स्पृशेत लेशेन कार्यः स्याच्छपथं ततः ॥ १२ ॥
 चौराणां भक्तदा ये स्युस्तथाग्न्युदकदायकाः ।
 आवासदा देशिकाश्च तथैवोत्तरदायकाः ॥ १३ ॥
 क्रेतारश्चैव भाण्डानां प्रतिग्राहिण एव च ।
 समदण्डाः स्मृतास्तु ते ये च प्रच्छादयन्ति तान् ॥ १४ ॥
 राष्ट्रेषु राष्ट्राधिक्षताः सामन्ताश्चैव चादिताः ।
 अभ्याघाते तु मध्यस्था यथा चौरास्तथैव ते ॥ १५ ॥

मध्यन्यक्षम चैव ते MS. ॥ ४ ॥ चित्ताभिर् MS. ॥ ८ ॥ असंसर्गस्च कारणात्
 MS. ॥ ११ ॥ दस्युष्टते MS. ॥ १२ ॥ ताः ॥ MS. ॥ १४ ॥ नद्ये व्येतनिपा-

गोचरे यस्य मुष्टेत तेन चौराः प्रयत्नतः ।
 मृग्या दाष्टोऽन्यथा मेषं पदं यदि न निर्गतम् ॥ १६ ॥
 निर्गते तु यदा यस्मिन्नष्टे ऽन्यच न पातयेत् ।
 सामन्तामार्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेत् ॥ १७ ॥
 युहे वै मुषिते राजा चौरयाहांस्तु दापयेत् ।
 आरक्षकान्वाश्रिकांश्च यदि चौरो न लभ्यते ॥ १८ ॥
 यदि वा देष्टकर्तैषं तस्मिन्मोषे तु संशयः ।
 मुषितः शपथं श्राष्टो मोषे वै शुद्धिकारणात् ॥ १९ ॥
 अचौरो बोधितो मोषं चौरो वै शुद्धिकारणात् ।
 चौरे लब्धे लभेयुस्ते द्विगुणं प्रतिपादिताः ॥ २० ॥
 चौरहृतं प्रपद्यैव सरूपं प्रतिपादयेत् ।
 तदभावे तु मूल्यं स्याहरुण्डं दाप्यश्च तत्समम् ॥ २१ ॥
 काष्ठकाण्डतृणादीनां मृक्षयानां तथैव च ।
 वेणुवैणवभाण्डानां वेतसस्यास्थिचर्मणोः ॥ २२ ॥
 शक्तिरितमूलानां हरणे तृणपुष्पयोः ।
 गोरसेष्टुविकाराणां तथा लवणतैलयोः ॥ २३ ॥
 पक्वान्वानां कृतान्वानां मद्यानामाभिषस्य च ।
 सर्वेषामल्पमूल्यानां मूल्यात्पञ्चगुणो दसः ॥ २४ ॥

तयेत् । सामन्ता मार्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेत् ॥ १७ ॥ यदि वा दाष्टक
 तेषां MS. ॥ १६ ॥ चौरे हृतं प्रपद्येन MS. ॥ २१ ॥ वेतसस्यास्थिचर्मणोः
 MS. ॥ २२ ॥ शक्तिः MS. ॥ २३ ॥ पक्वानां कृतान्वानां MS. ॥ दसः MS.

तुलाधरिममेयानां गणिमानां च सर्वतः ।
 रभ्यस्तूत्कष्टमूल्यानां मूल्यादष्टगुणो दमः ॥ २५ ॥
 धान्यं दशभ्यः कुमोभ्यो इरतो इभ्यधिकं वधः ।
 न्यूनं वैकादशगुणं दण्डं दाप्यो इब्रवीमनुः ॥ २६ ॥
 मुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ।
 रत्नानां चैव मुख्यानां शतादभ्यधिके वधः ॥ २७ ॥
 पुरुषं हरतः पात्यो दण्डं उत्तमसाहसः ।
 सर्वस्वं स्त्रीं तु हरतः कन्यां तु हरतो वधः ॥ २८ ॥
 महापश्चंत्तु नयतो दण्डं उत्तमसाहसः ।
 मध्यमो मध्यमपशुं पूर्वः क्षुद्रपशुं हरन् ॥ २९ ॥
 चतुर्विशावरः पूर्वः परश्चर्णवति भवेत् ।
 चतुःशतपरो यश्च मध्यमो द्विशतावरः ॥ ३० ॥
 सहस्रं तूत्तमो ज्ञेयः परः पञ्चशतावरः ।
 चिविधः साहस्रेष्व दण्डः प्रोक्तः स्वयंभुवा ॥ ३१ ॥
 प्रथमे ग्रन्थिभेदानामज्जुल्यज्जुष्टयोर्वधः ।
 द्वितीये चैव तज्जेयं दण्डः पूर्वस्तु साहसः ॥ ३२ ॥
 गोषु ब्राह्मणसंस्थासु स्थूरायाञ्छेदनं भवेत् ।
 दासीं तु हरतो नित्यमर्धपादविकर्तनम् ॥ ३३ ॥

॥ २४ ॥ वैकादशगुणे MS. ॥ २७ ॥ दण्डमुत्तमसाहसम् । MS. ॥ २८ ॥ परे-
 ष्ववति भवेत् । शतानि यच्चतुरो MS. ॥ ३० ॥ स्थूरायाञ्छेदनं भवेत् MS. ।
 See Manu. VIII 325. ॥ ३३ ॥ येन येन विशेषेण स्तेनांसेन विचेष्टते ।

येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ।
 तत्तदेवास्य च्छेत्तव्यं तन्मनोरनुशासनम् ॥ ३४ ॥
 गरीयसि गरीयांसमगरीयसि वा पुनः ।
 स्तेने निपातयेहरुं न यथा प्रथमे तथा ॥ ३५ ॥
 दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायंभुवो ऋबीत् ।
 चिषु वर्णेषु यानि सुर्ब्राह्मण अक्षतः सदा ॥ ३६ ॥
 उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।
 चक्षुर्नासा च कर्णैः च धनं देहस्तथैव च ॥ ३७ ॥
 अपराधं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः ।
 सारानुबन्धावालोक्य दण्डानेतानप्रकल्पयेत् ॥ ३८ ॥
 न मिच्कारणाद्राजा विपुलादा धनागमात् ।
 उत्स्थेष्वः साहसिकस्थक्तात्मा मनुरब्रवीत् ॥ ३९ ॥
 यावानवध्यस्य वधे तावान्वध्यस्य मोक्षणे ।
 भवत्यधर्मो नृपतेर्धर्मस्तु विनियच्छतः ॥ ४० ॥
 न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।
 निर्वास्यं कारयेकाममिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ ४१ ॥
 सर्वस्वं वा हरेद्राजा चतुर्थं वावशेषयेत् ।
 एतेभ्यो ऽनुस्मरन्यर्म प्राजापत्यमिति स्थितिः ॥ ४२ ॥

तदेवास्य च्छेत्तव्यं MS. See Manu VIII. 334. ॥ ३४ ॥ स्तेनो
 MS. ॥ ३५ ॥ ब्राह्मण रक्षतः सदा ॥ MS. ॥ ३६ ॥ न तेभ्यो ऽनुस्मरन्यम्

ब्राह्मणस्यापराधेषु चतुःस्वरूपो विधीयते ।
 गुरुतर्पे सुरापाने स्तेये ब्राह्मणहिंसने ॥ ४३ ॥
 गुरुतर्पे भगः कार्यः सुरापाने ध्वजः सूतः ।
 स्तेये तु श्वपदं छत्वा ॥ ४४ ॥
 अशिराः पुरुषः कार्यो खलाटे ब्रह्मधातिनः ।
 असंभाष्यम् कर्तव्यस्तमनोरनुशासनम् ॥ ४५ ॥
 राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता ।
 आचक्षाणेन तत्त्वेयमेवंकर्मास्मि शाधि माम् ॥ ४६ ॥
 अनेना भवति तेन स्वकर्मप्रतिपादनात् ।
 राजा ततः स्यृशेदेनमुत्सृजेत् द्युकिलिवषम् ॥ ४७ ॥
 राजभिर्धृतदण्डात्तु छत्वा पापानि मानवाः ।
 निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः मुक्तिनेन यथा ॥ ४८ ॥
 शासनादा विमोक्षादा स्तेनो मुच्यति किलिवषात् ।
 अशासनात् तद्राजा स्तेनस्याप्नोति किलिवषम् ॥ ४९ ॥
 गुरुरात्मवतां शास्ता शास्ता राजा दुरात्मनाम् ।
 अतः प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्ततो यमः ॥ ५० ॥
 अष्टापाद्यं तु श्रुद्रस्य स्तेये भवति किलिवषम् ।
 द्विष्टापाद्यं वैश्यस्य हाच्चिंशत्क्षचियस्य तु ॥ ५१ ॥

(?) MS. ॥ ४२ ॥ ब्राह्मणस्यापराधे तु MS. ॥ ४३ ॥ शिखिष्टसेन कुटूयेत् ॥
 (?) MS. ॥ ४४ ॥ शिराः पुरुषः MS. ॥ ४५ ॥ आचक्षाणेन स्तेयम् MS.
 ॥ ४६ ॥ स्वकिलिवषम् । MS. ॥ ४७ ॥ गुरुरात्मवतां शास्ता राजा MS.

ब्राह्मणस्य चतुःषष्ठीत्येवं स्वायंभुवो ऽब्रीत ।
विद्यापि च विशेषेण विद्वत्वभ्यधिकं भवेत ॥ ५२ ॥
शारीरश्चार्थदण्डश्च दण्डस्तु द्विविधः स्मृतः ।
शारीरं दशधा प्रोक्तमर्थदण्डस्त्वनेकघा ॥ ५३ ॥
काकण्यादिस्त्वर्थदण्डः सर्वस्वान्तस्तथैव च ।
शारीरः संनिरोधादिर्जीवितान्तस्तथैव च ॥ ५४ ॥
काकण्यादिस्तु यो दण्डः स तु माषावरः स्मृतः ।
माषावराद्यो ऽयं प्रोक्तः कार्षीपणपरस्तु यः ॥ ५५ ॥
कार्षीपणावराद्यस्तु चतुःकार्षीपणावरः ।
द्यवरो ऽष्टापरश्चान्यस्यवरो द्वादशोत्तरः ॥ ५६ ॥
कार्षीपणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्यः प्रवर्तते ।*
पणैर्निबद्धः पूर्वस्यां विंशतिस्तु पणाः स तु ॥ ५७ ॥
माषो विंशतिभागस्तु ज्ञेयः कार्षीपणस्य तु ।
काकणी तु चतुर्भागो माषस्य च पलस्य च ॥ ५८ ॥
पाच्चनद्याः प्रदेशे तु संज्ञा या व्यावहारिको ।
कार्षीपणप्रमाणं तु निबद्धमिह नैतया ॥ ५९ ॥
कार्षीपणो ऽण्डका गेया ताश्चतस्त्वु धानकः ।
तद्वादश सुवर्णस्तु दीनारास्यः स एव च ॥ ६० ॥

। ५० । वतापि MS. ॥ ५२ ॥ काकण्यादिव्यर्थदण्डः...शारीरः संनिधाधादि० MS. ॥ ५४ ॥ रूपा for रौप्यः MS. See Viramitrodaya. पर्यावर्तदः० MS. ॥ ५७ ॥ संचया MS. ॥ ५८ ॥ दीनारचित्काल्य च MS.

वार्तां तु यां चाष्टथ दण्डनीतिम्
 राजानुवर्त्तेभ्यताप्रमत्तः ।
 इन्द्रादुपायैनिषुणैर्द्वीतान्
 तयैव शास्त्रेव निगृह्ण पापान् ॥ ६१ ॥

इति नारदप्रोक्तायां संहितायां चैरप्रतिषेधे
 नाम प्रकरणं समाप्तम् ॥ समाप्तं चेदं
 नारदीयं धर्मशास्त्रम् ॥

See Viramitrodaya. ॥ ६० ॥ इन्द्रादुपायैनिषुणैर्द्वीतान् तयैव निगृह्ण पापान् MS. ॥ ६१ ॥

अथ श्रीनारदस्तुवनुक्रमणिका ॥

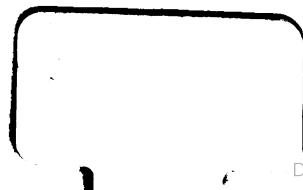
प्रकारणम् ।	षटाङ्गः ।
अथ अवहारमालकार्या प्रथमोऽध्यायः	१
अवहारमालकार्या द्वितीयोऽध्यायः	२
सभाप्रकारणम्	४०
प्रथादार्थं नाम प्रथमं अवहारपदम्	४६
उपनिधिर्वाम द्वितीयं अवहारपदम्	११६
संभूयसमुत्तारं नाम द्वितीयं अवहारपदम्	११७
द्वाप्रदानिकं नाम चतुर्थं अवहारपदम्	११८
अद्यन्त्रामुष्येत्य नाम पञ्चमं अवहारपदम्	१४१
वेतनस्थानपाकमं नाम षष्ठं अवहारपदम्	१५१
अखामिविक्रीया नाम सप्तमं अवहारपदम्	१५५
विक्रीयासंप्रदानं नामाष्टमं अवहारपदम्	१५७
क्रीमानुष्यो नाम नवमं अवहारपदम्	१९०
समयस्थानपाकमं नाम दशमं अवहारपदम्	१९६
क्रीमावन्धो नामैकादशं अवहारपदम्	१९५
खीरुपुस्योगो नाम द्वादशं अवहारपदम्	१०५
दायभाजो नाम चत्योदशं अवहारपदम्	१८८
सारसं नाम चतुर्दशं अवहारपदम्	२०४
बाक्पादशं दस्तपादशं च नाम पञ्चदशं अवहारपदम्	२०६
स्फूतसमाक्षयो नाम षोडशं अवहारपदम्	११४
प्रकीर्णेकं नाम सप्तदशं अवहारपदम्	११०
परिशिष्टे चौरप्रतिवेधो नाम अवहारपदम्	१११

This book is a preservation photocopy.
It was produced on Hammermill Laser Print natural white,
a 60 # book weight acid-free archival paper
which meets the requirements of
ANSI/NISO Z39.48-1992 (permanence of paper)

Preservation photocopying and binding
by
Acme Bookbinding
Charlestown, Massachusetts
□
1996

3 2044 025 031 311

Digitized by Google

